

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

Геннадій Бондаренко

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ РИТОРИКИ

Навчальний посібник

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2012

ББК 83.7я73

Б81

Рецензенти: *Г. М. Сагач*, д-р пед. наук, проф., акад.
С. П. Касьянова, канд. філол. наук, проф.
Г. П. Волошина, канд. пед. наук, доц.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 5 від 28.05.08)

Бондаренко Г. Л.

Б81 Історія педагогічної риторики: навч. посіб. / Геннадій Бондаренко. — К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2012. — 276 с. : іл. — Бібліогр. в кінці розд.

ISBN 978-617-02-0087-7

Досвід викладання курсу “Педагогічна риторика” в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини та курсу “Риторика” в Міжрегіональній Академії управління персоналом показав, що його логічна структура повинна включати такі елементи: історію педагогічної риторики, теорію педагогічної риторики, практичну риторичну діяльність вчителя, вихователя, соціального педагога.

Пропонований посібник висвітлює лише перший розділ дисципліни — історію педагогічної риторики. Від відомих навчальних видань з історії риторики цей посібник відрізняється дидактичним спрямуванням і більшою увагою до ораторської практики.

ББК 83.7я73

© Г. Л. Бондаренко, 2012

© Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2012

ISBN 978-617-02-0087-7

© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2012

МОЛИТВА АБЕТКОВА

(АЗБУЧНА МОЛИТВА)

Аз молюся словом сим до Тебе,
Боже мій, що сотворив на світі
Видимі й невидимі істоти,
Господи, пошли Свого на мене
Духа, щоб зродив у серці Слово,
Єже буде для добра всім сущим,
Животворне мудрістю Твоєю.
Затверди Закон ясний світильник
І дорогу праведного Слова,
Й рід слов'янський сподоби хрещений,
Кротких тих, котрі людьми Твоїми
Ласкою твоєю нареклися
Милості вони Твоєї просять.
Нам дай, Боже, всемогутнє Слово,
Отче, Сину й Найсвятіший Духу,
Прагнучи од Тебе допомоги,
Руки вознесу свої до Неба,
Силу й мудрість дай Твою черпати,
Тільки ж Ти даєш снагу достойним,
Упаси нас, Боже, од спокуси,
Фараонської важкої злоби,
Херувимську мисль подай і розум,
Царю наш Небесний, хочу славить
Чудеса твої предивні, вічні,
Шестикрильної снаги спізнати,
Щедре діло, Вчителем твориме,
Юному й похилому доступне;
Язиком новим хвалу воздати
і Отцю, і Сину, і Святому Духу,
і нині, і прісно, і на віки вічні амінь.

(Цит. за вид.: Молитва абеткава / Пер. із старослов'янської Дмитро Білоус // Дванадцять місяців. 1994. Настільна книга-календар. — К., 1993. — С. 94)

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Учителе-златоусте — хто ти? Александр Македонський називав тебе “научителем життя достойного”, Ян Коменський — “посередником між Богом і людьми”, священник Епіфаній — “світилом світлим, яке засяяло серед мороку й птьми”. Для мене — ти проповідник живого, одухотвореного і сердечного слова; провісник Правди, служитель Істини, Добра і Краси; творець Школи Радості, Школи Духу. Тебе я бачу завжди спрямованим до ідеального, досконалого, піднесеного і прекрасного; зверненням розумом і серцем до вищого порядку. Ти той, хто приносить духовну користь і пройнятий духом любові до людини.

Ти — проникливий у глибину душі і серця Дитини для зцілення, радощів і втіхи.

Як стати таким учителем-оратором? Я переконаний, що необхідно пройти тернистий шлях навчання риторичному мистецтву, щоб від “плодів вуст своїх скуштувати добро”. За висловом Квінтіліана:

“nemo orator nisi vir bonus” —

справжнім оратором може бути лише добра або моральна людина. Як стверджує Аверкій: не може бути оратором млява, холодна душа, яка байдуже ставиться до найпіднесених інтересів і до долі своїх ближніх.

Тож бажаю тобі, майбутній учителю, не полінуватися пройти шлях риторичного сходження, щоб навчитися думати, пізнати таїну

Слова.

Від автора

МАУП

ПЕРЕДМОВА

Зі змінами комунікативних традицій, що пов'язані з демократизацією і гуманізацією освітньої системи в Україні, посилюється інтерес до риторики як навчальної дисципліни у вищій школі.

Під риторикою розуміють: 1) теорію красномовства, науку про ораторське мистецтво; 2) науку навчати наш розум і захоплювати уяву або хвилювати серце і впливати на волю (Олексій Мерзляков); 3) способи переконання, ефективні форми впливу (переважно мовного) на аудиторію з урахуванням її особливостей (Семен Абрамович, Марія Чікарькова); 4) вміння спонукати оратора інших людей вислухати, вслухатися і (ось таке надзавдання!) погодитися (Павло Таранов); 5) науку про закони управління мисленнєво-мовленнєвою діяльністю, тобто про закони, які визначають ефективність цієї діяльності (Галина Сагач) та ін.

На базі категорій, законів і принципів загальної риторики вченими Н. А. Іпполітовою (Росія), Г. Д. Клочеком (Україна), А. Д. Міхальською (Росія), Г. М. Сагач (Україна) та ін. створено модель професійної мовної підготовки вчителя в межах часткової педагогічної риторики.

Під педагогічною риторикою розуміють систему впливів і взаємовпливів, що характеризують як жанри навчальних промов, так і ситуації, які виникають у процесі педагогічного спілкування (О. О. Мурашов).

Педагогічна риторика як різновид часткової риторики має забезпечити вирішення проблеми формування комунікативної компетентності майбутнього педагога, оскільки дозволяє конкретизувати основні положення загальної риторики, продемонструвати специфіку використання правил риторики в реальній мовленнєвій практиці учителя, вихователя, соціального

педагога, визначити теоретичний і практичний аспекти оволодіння професійним мовленням.

Основна мета посібника — ознайомлення студентів з історією становлення педагогічної риторики; вдосконалення мисленнєво-мовленнєвої діяльності педагога, оволодіння словом як універсальним інструментом спілкування, навчання, виховання і дії на основі невичерпної скарбниці риторичного досвіду.

Досвід викладання курсів “Педагогічна риторика”, “Риторика” показує, що його логічна структура повинна включати такі елементи: історію педагогічної риторики, теорію педагогічної риторики, практичну риторичку вчителя.

Пропонований посібник висвітлює лише перший розділ дисципліни — історію педагогічної риторики, що складається з вісьмох тем. Кожна тема включає зміст заняття, який поділяється на історичний і практичний блоки. В історичному блоці викладено основні історичні положення з теми, які мають зазвжди студенти. В практичному блоці подано завдання різних типів (на дослідження, проблемні, ситуативні, творчі, тренінги тощо), що спрямовані на формування таких умінь, як: виразне читання текстів промов видатних ораторів, передаючи смислові та емоційні відтінки відповідно до задуму промови; складання партитури тексту; поетапний риторичний аналіз еталонних промов; складання і виголошення власних промов різних жанрів, видів; оволодіння основними мовно-стилістичними виразовими засобами (тропами і фігурами); написання рефератів, повідомлень, виступи із ними на практичних заняттях; самостійне рецензування усних текстів промов своїх товаришів на базі аргументів риторики; саморецензування виступу та ін.

Крім того, посібник містить вправи і завдання, які учитель української мови може використати під час вивчення теми “З історії риторики” у 10 класі, відповідно до чинних програм із “Рідної мови”.

Ми цілком усвідомлюємо, що посібник не позбавлений дискусійних питань і будемо вдячні за конструктивні зауваження і поради щодо його вдосконалення.

ЗАНЯТТЯ І

ПЕРШИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ ЗА ДОПОМОГОЮ РАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАННЯ У ДАВНІЙ ГРЕЦІЇ (V – IV СТ. ДО Н. Е.)

1. Суспільно-політичні передумови, що зумовили розквіт ораторського мистецтва у Давній Греції V – IV ст. до н. е.
2. Роль софістики у становленні риторики. Три філософсько-риторичні школи еллінського світу: елеатська, піфагорійська, послідовників Геракліта Ефеського.
3. Учительське красномовство Горгія. Горгійські фігури.
4. Школа красномовства Ісократу – формування достойного громадянина через навчання ораторському мистецтву. Риторичні технології Ісократу.
5. Діалектика Платона як філософсько-учительський вид промови.

Богиня
Каліопа,
покровителька
риторики

Невичерпною скарбницею риторичного досвіду формування творчої особистості оратора є історія красномовства.

Мистецтво красномовства було породженням виключно грецької культури і того світогляду, який став однією з підвалин європейської цивілізації. Цьому сприяв грецький менталітет, який мав дивовижну властивість — нестримне прагнення до будь-яких змагань у всіх сферах суспільного життя. Не випадково саме в Елладі народилися виконані духом змагання — олімпійські ігри, драматичні змагання, публічні диспути мудреців та філософів.

Основними передумовами, що зумовили розквіт ораторського мистецтва у Давній Греції V — IV ст. до н. е., були: демократичний устрій держави, в якому ораторське слово перетворилося у необхідний ланцюг державної системи (публічне вирішення політичних і судових питань); найдавніша усна традиція епічної та ліричної поезії, яка у власних цілях і жанровій специфіці створила зразки ораторського мистецтва, наприклад, промови царів на зборах воїнів в “Іліаді” Гомера; культ живого слова, який сприяв розвитку жанру стройових пісень воїнів-ембатеїїв (одним із майстрів закличних промов був учитель Твртей).

Бути значимим і поважним серед громадян Давньої Греції, особливо в Афінах, не маючи гарних навичок публічних виступів, було неможливим. Тому виник великий запит на хороших учителів ораторського мистецтва і риторики. Одна за іншою стали виникати школи красномовства. Найзнаменитішою школою, точніше напрямом, у мистецтві переконувати стала — софістична.

Тому творцями і першими вчителями методики навчання юнаків усного мовлення, людей, які сформували культуру красномовства, першу теорію словесного впливу, вперше усвідомили могутність слова як засобу формування людської душі, вважають софістів. Поняття “софіст” на початку означало значе- ння, майстер, художник, мудрець.

До середини V ст. до н. е. софістом почали називати вчителя, який дає платні уроки. Софістів прийнято поділити на старших (Протагор, Горгій, Гіппій, Продик та ін.) і молодших (Алкідам, Трасимах, Критій та ін.). Софістика – духовно-виховне і філософське вчення в Греції V–IV ст. до н. е. – базувалася на суб’єктивізмі і запереченні об’єктивної істини. Філософи-софісти вивчали людину та її мисленнєвий процес. Не випадково у рамках софістики виникає знаменитий вислів: “Людина – міра всіх речей”.

Софістичне навчання заклало основи “вищої освіти”, тобто формування особистості за допомогою раціонального знання: замість родової елітарності софістика передбачала і створила іншу – елітарність освіченості і знання. Софісти були майстрами усного навчання і називали себе вихователями.

Світоглядною основою софістики послуговували три відомі філософські школи еллінського світу: елеати, піфагорійці, послідовники Геракліта Ефеського.

Елеати ставили думку на місце наукового знання про світ. Звідси один із основних постулатів софістики – різноманітність можливих точок зору на одну і ту саму проблему, прагнення утвердити правомірність власної позиції за допомогою гімнастики розуму, вдало побудованої системи доведень.

Піфагорійці вивчали вплив звука (в основному музичного) на людську душу. Пізніше у якості прийому психічного впливу стала розглядатися саме мова. Стиль мови, музикальність, періодичність, ритмічність, різноманітні стилістичні прикраси були визнані одним із важливих способів переконання.

Діалектика – вчення **Геракліта Ефеського** про змінюваність світу взагалі. Гераклітова діалектика – основа в мистецтві спору. З часом із цього мистецтва народиться логіка, яку

Аристотель оформив у систему (Корнілова Е.Н. Риторика — искусство убеждать. Своеобразие публицистики античной эпохи. — М., 1998. — С. 3, 8–9).

“Усі софісти вчили “вправно говорити”, але одні з них займалися переважно теоретичною і практичною розробкою загальних правил, інші навчали учнів складанню і виголошуванню політичних і судових промов, треті навчали вести спори”, — відмічає видатний знавець грецької культури С.І. Соболевський (История греческой литературы / Под ред. С.И. Соболевского и др.: В 3 т. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955. — Т. 2. — С. 200–227).

Серед найперших учителів красномовства дослідниця історії риторики О.М. Корнілова називає **Коракса і Тисія** — сицилійців, які викладали в Афінах. Коракс написав збірник “загальних місць” — хрестоматію готових прикладів для вивчення, які рекомендував вставляти у виголошувану промову. Його учень і соратник Тисій завершив роботу, створивши теоретичний посібник техне, який вже не вмщував прикладів, але давав рекомендації стосовно самої структури ораторських виступів.

Учень Коракса і Тисія — **Горгій (483 — бл. 375 рр. до н. е.)** відкрив школу красномовства і першим почав викладати риторику в Афінах. У ній учитель досліджував звукову організацію словесних прийомів, які використовувалися у замовляннях, молитвах, поезії і переносив їх у своє мовлення. Горгій розробив методику впливу на слухача. Не випадково, що саме в його школі було вироблене визначення: риторика — майстерність переконання. Горгій увів низку засобів, за допомогою яких оратор може “вести за собою” слухачів і усолоджувати їх. Він вважається засновником або першовідкривачем фігур як одного із об’єктів риторики. Антична традиція приписує йому винайдення таких словесних фігур: **антитези** — сполучення членів фрази, які є протилежними між собою, наприклад, “Приємно лестощі починаються, і гірко вони закінчується”; **рівночленності** — ізоколону (симетрії складів) — зрівняння між собою

синтаксичних членувань речення (див. приклад 1 і 2); **співзвучності закінчень**, наприклад, “Чи була вона силою вкрадена, чи промовама улещена, чи любов’ю охоплена?”

Саме Горгій був майстром і навчав своїх учнів урочистому (похвальному) красномовству. Вміння хвалити включало такі складові: вміння надати мовному вираженню приємне звучання (як похвалити?); вміння знайти в об’єкті цінність, гідну похвали (за що хвалити?); вміння зробити предмет похвали близьким для тих, кому говориш (кому хвалити?).

Твори Горгія “Похвала Олені”, “Виправдання Паламеда” — навчальні зразки урочистого красномовства (*Корнилова Е.Н.* Риторика — искусство убеждать. Своеобразие публицистики античной эпохи. — М., 1998. — С. 25—32).

Горгій звузив досить розмитий до нього предмет риторики. На відміну від інших софістів він стверджував, що навчає не добродетності і мудрості, а лише ораторському мистецтву.

Що стосується методичних прийомів навчання, якими користувалися софісти у своїй педагогічній діяльності, то найбільше поширеними були: виголошення промови перед учнями, яку останні мали завчити як за змістом, так і за стилем та ораторськими прийомами; ведення диспутів з учнями.

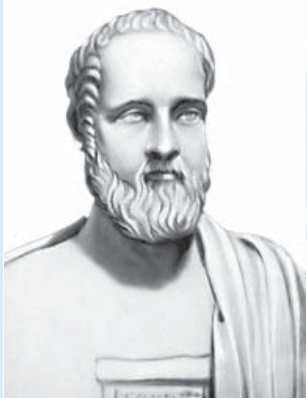
Навчити говорити переконливо, “робити слабку думку сильною” — таким уявляли своє завдання вчителі-софісти. При цьому було не важливим: відповідає вона істині чи ні. Іншими словами, риторика софістів — мистецтво маніпулювання слухачами — у цьому її сенс, мета і специфіка. Визначальним у риторичі софістів були “зовнішнє”, “задоволення”, “думка” замість “істини”, “добродійності”, “реальності”.

Учителі-софісти використовували два засоби: діалектику — мистецтво розмірковувати і риторичу — мистецтво говорити. Перша апелювала до ро-

Уста істини

зуму слухачів, друга — до почуттів. Софісти вважали, що той, хто оволодіє двома засобами, зможе переконати будь-якого супротивника і домогтися торжества своєї думки. Для цього була розроблена система вправ (із цільовою установкою), вивчалися особливості розвитку лексики (Пол і Лікіменій), особливості впливу усного слова на почуття (Продик і Гіппій) (*Канська А.Й. Педагогіка живого слова.* — К., 1997. — С. 22; *Сагач Г.М. Золотослів.* — К., 1993. — С. 8–45; *Сагач Г.М. Риторика.* — К., 2000. — С. 22–30; *Сагач Г.М. Вибрані твори: У 5 т.* — Рівне, 2006. — С. 24–33).

Ісократ

У 392–352 рр. до н. е. один із найзнаменитіших практиків, теоретиків і учителів риторики **Ісократ (436–338 рр. до н. е.)** створює першу школу красномовства з регулярним навчанням для підготовки практичних політиків і полководців, яка стала великим риторичним центром Еллади. У ній учні опановували риторику і письмо, одержували широку наукову освіту. Навчання у школі Ісократові продовжувалося 3–4 роки. Викладання велося у формі семінарських занять.

Ісократ не втомлювався повторювати, що навчання мистецтву красномовства закладає фундамент освіти, формує професійні навички для діяльності будь-якого роду: “Люди можуть стати кращими, більш достойними, ніж раніше, якщо загоряться бажанням навчитися красномовству і пристрасно захочуть досягнути мистецтва переконувати слухачів”, — зазначає В. І. Ісаєва (*Ісаєва В. І. Антична Греція в зеркале риторики.* — М., 1994. — С. 30–31).

Вихованці школи Ісократові вчилися складати судові промови, полемізувати, захищати справи, які вважалися безнадійними, аргументувати протилежні точки зору.

Ісократ вважається засновником “літературної” риторики — першим ритором, який приділяв велику увагу письмовому мовленню.

Ісократ розглядає риторіку як синонім знання, яким можна оволодіти у процесі навчання. Він прирівнює навчання красномовству до виховання, мета якого — сформувати достойного громадянина. Мистецтво складання промов кваліфікує як філософію. Педотрибіка, на його думку, повинна турбуватися про тіло людини, а філософія — про душу. Тому у школі Ісократ фізичні вправи, заняття сценічною мовою, пластикою були взаємопов’язані із вивченням історії, літератури, філософії, математики, астрономії, щоб одночасно удосконалювати тіло і душу.

Ісократ виступав проти софістики як навчання практичної техніки еристичної аргументації. Намагався виробити у своїх учнів індивідуальний риторичний стиль.

Осягання законів розвитку слова і побудова промов для Ісократ не самоціль, а універсальний інструмент для розуміння світу людини й ефективного впливу на нього (*Корнилова Е. Н.* Риторика — искусство убеждать. Своеобразие публицистики античной эпохи. — М., 1998. — С. 42–43).

У школі Ісократ були вироблені основні принципи композиції ораторського виступу: 1) вступ, у якому слід було полонити увагу слухачів, викликати доброзичливість; 2) виклад теми, який мав бути максимально переконливим, аргументованим; 3) відкидання доказів опонентів з власною аргументацією; 4) заключення, в якому підбивалися підсумки усього сказаного (*Зязюн І. А., Сагач Г. М.* Краса педагогічної дії. — К., 1997. — С. 201).

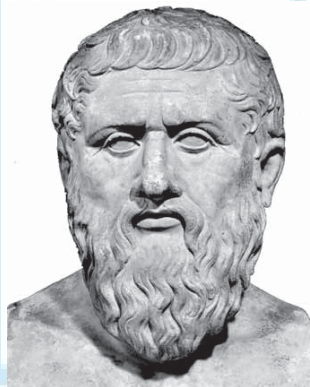
У школі Ісократ з’являється поняття “думка більшості”. Засвоювати “думку більшості” — це означає впіймати настрій аудиторії, встановити з нею контакт і тим самим здобути згоди слухачів.

Період Ісократ чітко поділений змістовно і формально, особливо за допомогою антитези, музикальний і оформлений ритмічно. Крім того, прагнення до благозвучності породило

намір уникати зіяння (збігу голосних у кінці одного і на початку іншого слова), що було неприємним для чутливого слова греків. Ісократ відмовився від надмірності троп і риторичних фігур. Однією з умов вдало складеної промови Ісократ вважав міру важливості проблем, які у ній порушуються. Ісократ проголосив принцип точності і правдивості в ораторському описі, але його риторична практика робить цю тезу одним із штамрів пропаганди, мета якого — завоювати довіру. Використовувалися і умовчання, і викривлення минулого і теперішнього.

Отже, школа Ісократа — школа нового порівняно з софістикою періоду, і релятивізм тут замінюється вимогою моральних аспектів риторики (*Корнилова Е. Н.* Риторика — искусство убеждать. Свообразие публицистики античной эпохи. — М., 1998. — С. 41—58).

Із творів Ісократа до нас дійшло 6 судових і 15 урочистих промов та 9 листів. Серед урочистих або епідейктичних найбільш відомою є “Панегірик”.

Платон

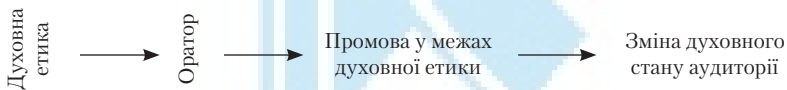
Платон (427 – 347 рр. до н. е.) створив найпрославленішу філософську школу — Академію, що проіснувала до кінця античного світу, тобто майже 1000 років. За різними джерелами, у Платона було декілька десятків учнів, серед яких найвідоміші — Аристотель, Лікурґ, Гіперід і навіть Демосфен. Під іменем Платона до нас дійшли: промова “Апологія Сократа”; 23 оригінальних діалогів; 11 у різній мірі сумнівних діалогів; 8 несправжніх творів, які не входили у список творів Платона навіть у давнину; 13 листів.

Платон — проповідник різних видів гармонії: усередині людини, в суспільстві, у космосі. Гармонія людської особистості, людського суспільства й усього навколишнього світу — ось постійний і незмінний ідеал Платона протягом усього творчого шляху.

Платон заперечив ціннісний релятивізм софістів і відмітив, що головним для риторика вважається не копіювання чужих думок, а власне пізнання істини, знаходження свого шляху в ораторському мистецтві.

Він надавав перевагу мовленнєвій кар'єрі філософів-педагогів. Педагогіка, яка ґрунтується на філософії, змінює мораль суспільства, бо робить можливими доведення, що йдуть від духовної моралі. Платон дає риторичі як мистецтву слова інший зміст. У практиці діалогів він встановлює інший вид промови, не властивий ораторській софістиці та еристиці. На його думку, педагогічна промова — це діалектика, яка виходить із особливої попередньої домовленості — разом і незалежно шукати істину. Тут критерієм успіху є не перемога одного із мовців, яка може бути власне корисною, а знаходження істини про природу предмета. Таким чином встановлюється вид промови — діалектика. У діалектиці немає виграшу якої-небудь особи, але є виграш для усіх учасників діалогу. Цей філософсько-учительський вид промови є основою античної мудрості і нової науки.

В основі концепції Платона, як показано на схемі, лежить духовна етика, що диктує характер мовленнєвих вчинків.

Платон один із перших звернув увагу риторів на психологію слухачів і розробив теорію сприймання (*Рождественский Ю. В. Теория риторики. — М., 1999. — С. 9–10*).

Основні його діалоги, присвячені питанням риторики, — це “Федір” і “Горгій”. Якщо в “Горгії” він ототожнює риторичу з вправністю і навичкою на зразок кухарської справи, то в “Федорі” вона вже розглядається як визначене мистецтво. Варто також звернути увагу на те, що Платон вважає прийнятними в риторичі тільки щирі доводи, хоча в діалогах трапляються й аналогії і правдоподібні узагальнення. Логічної сторони аргументації він майже не торкається у своїх творах.

У цих діалогах Платон відмічав, що головне завдання ораторського мистецтва є переконання, маючи на увазі передусім емоційне. Він підкреслював важливість чіткої композиції, уміння оратора відділяти першочергове від другорядного і враховувати це у промові.

Риторика, на думку Платона, є творча діяльність, яка втілює найвищу справедливість у людському суспільстві за допомогою послідовного приведення всіх нижчих пристрастей до стрункого і упорядкованого стану. Риторика є та сила, яка покликана удосконалювати людське життя і створювати для нього максимально справедливі форми. У цьому і полягає сила мистецтва. Платон критикує погляди софістів у галузі риторики. Він вважає, що риторика — це не лише вправність і вміння культивувати в людях нижчі інстинкти, а чисте знання, яке вміщує у собі єдину мету — перетворення суспільства (Лосев А. Ф. Критические замечания к диалогу “Горгий” // Платон. Апология Сократа, Критон, Ион, Протагор. — М., 1999. — С. 800).

Зі стилістико-риторичної точки зору твори Платона описані А. Ф. Лосевим. Неперевершений художній стиль, техніка аргументації доводять, що діалоги — це риторичні твори.

ЗАВДАННЯ

1. Дайте відповідь на запитання:

- Чому красномовство виникає, формується і набуває найвищого розвитку саме у Давній Греції?
- Чому саме софістика стає річищем давньогрецького красномовства?
- Назвіть найпоширеніші методичні прийоми навчання, якими користувалися софісти у своїй педагогічній діяльності.
- Які засоби впливу на слухача розробив Горгій?
- Які інновації ввів Ісократ у своїй риторичній школі?
- Чому Платон боровся проти софістики і риторики як

проти недостойних занять і виводив їх представників негативними персонажами своїх діалогів, не завжди міг спростувати їх зброєю критики?

- Яке значення має сократівський метод та діалоги Платона?

2. Підготуйте та виголосіть невеличку промову (до 3 хв) на одну із запропонованих тем: а) Корені риторики у міфології; б) “Людина – міра всіх речей...” (Протагор) або: Протагор із Абдери і його методи навчання красномовству (“за і проти”); в) “Саме риторика виховує справжнього громадянина, а не філософія” (Ісократ); г) Демосфен – найвеличніший оратор Давньої Греції; г) Хитрощі софістів під час спору; д) “Чи можуть софізми бути етично допустимими у реальній мовленнєвій дії?”

Пам’ятайте, що основними критеріями оцінки промови є:

- інформативна свіжість;
- логічність розвитку теми;
- переконливість в аргументації основних положень;
- наочність та образність вислову;
- міцний контакт з аудиторією;
- застосування прийомів, що активізують увагу слухачів (виклад мети виступу; питання до аудиторії; гумористичне зауваження; звертання до авторитетів чи відомих джерел інформації; прийоми співпереживання, співучасті; звертання до подій тощо. – Г.Б.);
- доцільність поведінки на трибуні;
- багатство мови.

Користуйтеся таблицею у процесі підготовки до виступу!

(За Сагач Г.М. Вибрані твори: В 5 т. – Рівне, 2006. – С. 242–308)

Композиційна побудова промови

Етапи	Прийоми
<p>Вступ <i>Завдання:</i> викликати інтерес до теми; встановити контакт; підготувати слухачів до сприйняття промови; пояснити актуальність.</p> <p>Головна частина</p> <ul style="list-style-type: none"> • послідовний виклад думок; • елементи: розповідь, опис, пояснення, міркування; • докази і їх відповідність темі. <p>Висновки</p> <ul style="list-style-type: none"> • закінчити вдалим прийомом; • узагальнити висловлене; • підкреслити значення висловленого; • поставити нові завдання. 	<p>звертання; викладення мети виступу; викладення парадоксальної ситуації; прийом співучасті; цитата, прислів'я, крилатий вислів;</p> <p>образні вставки (“оживлення” оратора, його оточення); апеляція до джерел; біографічний сюжет; моменти драматизації;</p> <p>поезія, жарт, влучне порівняння; просторова / часова екстраполяція; апеляція до почуттів; питання до аудиторії.</p>

3. Прочитайте фрагмент промови Одиссея з “Іліади” Гомера. Виголошуючи промову, розбийте її на невеличкі сполучення слів, що тісно пов'язані між собою (мовні такти), робіть між ними невеличкі зупинки — паузи. Тривалість пауз диктується винятково змістом, почуттям, намірами й обставинами, які її зумовлюють. Доцільно спиратися на певний сталий вимір: одна секунда — коротка пауза (/) “раз”; дві секунди — середня (//) “раз”, “два”; три секунди — довга (///) “раз”, “два”, “три”.

Якщо виникає потреба зменшити тривалість якоїсь паузи відповідно до встановленої найменшої, скажімо, секунди, то треба брати лише половину її тривалості ($\frac{1}{2}$).

Загальні правила щодо тривалості пауз такі:

а) чим ближчі смислові відрізки у фразі між собою за змістом, тим коротші між ними паузи; і навпаки: чим далі вони один від одного за змістом, тим довгими будуть паузи між ними;

б) з формального боку найтриваліша пауза на місці крапки;

в) чим повніше передана думка, тим триваліша пауза після того відрізка тексту, що виражає цю думку;

г) паузи, що збігаються з такими розділовими знаками, як кома, двокрапка, крапка з комою, тире, довші там, де менше пов'язані за змістом одного мовного такту зі словами іншого, і навпаки.

Учіться виражати голосом почуття (гнів, погрозу, здивування, образу та ін.).

ГОМЕР

ІЛІАДА

(ФРАГМЕНТ)

ВІЙСЬКОВА НАРАДА

... Швидко до нього тоді підступив Одиссей богорівний.
Гостро на нього поглянув і грізно почав говорити:

“... Слухай, безглуздий Терсите! Промовець ти, бачу,
горлатий,

Тільки ти краще мовчи і не смій ти царя зневажати;

Я і не знаю, чи є хто ще гидший від тебе з археїв,

Котрі з Атрідами разом прийшли здобувать Іліон цей!

Цить! Не плещи язиком і державних імен не висміюй;

Лаяти їх перестань і не вчи, щоб вертались додому.

Ми ще не знаємо певно, чим наша справа скінчиться

Чи то щасливо, чи ні, ми повернемось від Іліона,

Ти тут сидиш і картаєш ватага народів Атріда,

Що його всі поважають ахеї й дають нагороду

Часто дарами великими... Де в тебе й смілість береться?

Я ж тобі ось що скажу, і зроблю я оце неодмінно:

Тільки почую я ще раз, що будеш отак ти базікати,

То вже хіба я на плечах не мав голови б і не звався

Батьком мого Телемаха, коли не вхоплю тебе міцно

Та не здійму з тебе зараз одежі, тієї, що зверху,

Разом з хітоном, і навіть тієї, що в тебе насподі,

Вибивши потім як слід, для сорому, геть прожену я

З ради ахейських народів, до кораблів крутобоких”...

(Цит. за вид.: *Гомер*. Іліада // Антична література: Хрестоматія // Упоряд.
О.І. Білецький. — К.: Рад. школа, 1968)

4. Прочитайте промову воїна-ембателя Тиртея. Чи викликала вона у вас інтерес? Якщо так, то чому? Виділіть слова, на які падає логічний наголос (наголос, яким виділяються основні (цінні) слова, за допомогою яких виражається зміст у складі всієї фрази). Пам'ятайте, що логічний наголос має три виміри — посилення (на письмі позначається _____), підвищення (↗), розтягування (_ _).

У реченні логічним (фразовим) наголосом виділяють:

- підмет і присудок (у непоширеному реченні — один з головних членів);
- протиставлення, зіставлення;
- слова, що когось або щось уперше називають;
- останнє слово в багатослівному понятті;
- слова у функції порівняння;
- слова, що мають прихований смисл;
- вигуки, часто разом зі звертаннями;
- повтори (частіше наголошується друге слово, рідше перше);
- іменник у родовому відмінку, якщо одне поняття виражають два іменники;
- звертання, що стоять на початку фрази;
- постпозитивні прикметники, що стоять після іменника;
- пояснювальне слово (чи слова) при дієслові, (а саме дієслово, як правило, не наголошується);
- прислівник, якщо він пояснює дієслово;
- слова, які виражають фізичні зусилля;
- слова, що передають перелік (з двох однорідних іменників, дієслів, прислівників сильніше наголошується другий, з двох прикметників у ролі означення — перший).

Вивчіть текст промови напам'ять і спробуйте його виголосити.

ТИРТЕЙ

Воїни, непереможного в битві Геракла нащадки!
Мужніми будьте: ще Зевс не одвернувся від вас.
Юрб не лякайтесь ворожих і страху ніколи не знайте,
Щит свій у перших рядах кожен міцніше тримай.

Будем життя зневажати: хай смерті провісниці чорні,
Кери жадані для вас будуть, мов промінь ясний.
Вам многослізний Арей і страхітні діла його знані,
Добре відома також всім вам і лють бойова,
Вас, юнаки, не здивують видовища втечі й погоні –
Ними давно вже свої очі наситили ви.
Тих, що один коло одного ставши, тримаються міцно,
Тих, що, рвучись уперед, бій починають страшний, –
Їх небагато загине, вони навіть задніх рятують,
Тільки самих втікачів мужність ураз покида.
Навіть ніхто розповісти не може всіх мук незліченних,
Сорому всього того, що боягуз дістає:
Адже ганебно для кожного воїна вдарити ззаду
В спину того вояка, що з поля бою втіка;
Сором лише викликає й забитий, якого у спину,
Списом протнувши важким, вмить позбавляють життя,
Отже, готуючись, кожен хай ступить і стане,
В землю упершись міцніш, стиснувши міцно уста.
Стегна, і ноги свої, і груди, й рамена прикривши
Круглим широким щитом, кожен у правій руці
Списа свого величезного страшно нехай розгойдає,
Над головою нехай китицю грізно трясє.
Подвиги мужні й великі хай вас воювати навчають,
Хай же від стріл оддалік в битві ніхто не стає.
Кожен туди поспішай, де жорстока борня закипає,
Ратищем довгим, мечем гострим вражай ворогів!
Щит до щита, до китиці китицю, щільно зімкнувшись,
Станьте плече до плеча, ногу щільніш до ноги
Ставте, шолом до шолома і ворога бийте нещадно
Кожен, тримаючи меч, стиснувши списа держак!
Ви ж, о гімнети, то там, то тут, під щитами укрившись,
Кидайте на ворогів градом каміння важке,
Чи без утоми дрітками влучайте, тримаючись самі!
Ближче до воїнів тих, що в повній зброї стоять.

(Цит. за вида.: *Тиртей* // Антична література: Хрестоматія // Упоряд. О. І. Білецький. – К.: Рад. школа, 1968. – С. 34)

5. Прочитайте промову Горгія “Похвала Олені” (447 р. до н. е.). Як у змісті тексту виявляється його ставлення до певного жанру? Які характерні мовні особливості ви помітили? Чи погоджуєтеся ви з думкою Ісократ, який помітив “невеличкий недолік” у промові Горгія “Похвала Олені”, “... адже він стверджує, що склав похвальну промову Олені, а вийшло так, що виголосив захисну промову про її поведінку. Ці два типи промов будуються не за однією схемою і говорять не про одне і теж саме, а про зовсім протилежне. Адже захищати слід тих, кого звинувачують у злочинах, а вихвалити тих, хто виділяється чимось хорошим”.

ГОРГІЙ

ПОХВАЛА ОЛЕНІ

(Промова Горгія, виголошена ним у школі ораторського мистецтва в Афінах)

Славою служить місту сміливість, тілу — краса, духу — розум, мовленню наведеному — правдивість; все протилежне цьому — лише безславність. Необхідно нам чоловіка і жінку, слово і справу, місто і вчинок, якщо похвальні вони — хвалою пошанувати, якщо непохвальні — насмішкою зневажити. І навпаки, однаково нерозумно і неправильно достойне похвали — засуджувати, осміяння ж гідне — вихвалити. Належить мені тут в один і той же час і правду відкрити, і тих, що знеславлюють викрити — що гудять ту Олену, про яку одноголосно і одно-стайно до нас збереглося і вірне слово поетів, і слава імені її, і пам'ять про біди. Я і маю намір, у промові своїй привівши розумні докази, зняти звинувачення з тієї, якій вдосталь поганого довелося почути, тих, хто засуджував її, облудниками вам показати, розкрити правду і кінець покласти невігластву.

Що у роду... перше місце між найперших дружин і мужів займає та, про кого наша мова, — немає нікого, хто б точно про це не знав. Відомо, що Леда була її матір'ю, а батьком був бог, мав славу смертний, і були тими Тиндарей і Зевс: один виглядом такий здавався, інший чуткою так називався, один між людей сильний, інший над всесвітом цар. Народжена ними, красую

була вона рівна богам, її відкрито виявляючи, не приховуючи танучи. Багато у багатьох пристрасті вона збудила, навколо себе єдиної багатьох мужів з'єднала, повних гордості гордою потужністю: хто багатства величезністю, хто роду старовинністю, хто природженою силою, хто придбаною мудрістю; всі, проте ж, скорені переможним коханням і непереможним честолюбством. Хто з них і чим, і як утамував кохання своє, оволодівши Оленою, говорити я не буду: знане у знаючих довіру матиме, захоплення ж не заслужить. *Тому*, колишні часи в нинішній моїй промові минувши, перейду я до на початку зробленого похвального слова і для цього викладу ті причини, через які справедливо і пристойно було Олені відправитися до Трої.

Чи випадку звелінням, чи богів велінням, чи неминучості узаконенням зробила вона те, що зробила? Була вона або силоміць викраденою, або промовама улещеною, або коханням охопленою? — Якщо приймемо ми перше, то не може бути вина звинуваченою: божому промыслу людські помисли не перешкода — від природи не слабке сильному перепона, а сильне слабкому влада і вождь: сильний веде, а слабкий услід іде. Бог сильніший за людину і могутністю і мудрістю, як і усім іншим: якщо богу або випадку ми вину повинні приписати, то Олену непоганьбленою мусимо визнавати. Якщо ж вона силоміць викрадена, беззаконно осилена, неправедно скривджена, то зрозуміло, що винен викрадач і кривдник, а викрадена і скривджена не винна у своєму нещасті. Який варвар так по-варварськи вчинив, той за те нехай і покараний буде словом, правом і ділом: слово йому — звинувачення, право — безчестя, діло — помста. А Олена, насильству піддавшись, батьківщину втративши, силою залишившись, хіба не заслуговує більше жалю, ніж ганьби? Він зробив, вона зазнала негідне; справді ж, вона потребує жалості, а він ненависті. Якщо ж це промова її переконала і душу її обманом полонила, то і тут неважко її захистити і від цієї вини обілити. Бо слово — найвеличніший володар: видом мале і непомітне, а діла творить дивовижні — може страх зупинити і печаль відвернути, викликати радість, посилити жалість. *А що це так, я доведу* — бо слухачу доводити потрібно всіма доказами.

Поезію я вважаю і називаю промовою, що має мірність: від неї виходить до слухачів і страх, сповнений трепету, і жалість, що проливає сльози, і пристрасть, що рясніє печаллю; на чужих ділах і тілах, на щастя їх і нещастя власним стражданням страждає душа — з волі слів. Але від цих промов перейду я до інших. Богонатхненні заклинання наспівом слів сильні: і радість принести, і печаль відвести; зливаючись з душі уявленням, потужністю слів заклинань своєю чарівливістю її чарує, переконує, перенароджує. *Два є засоби* у чарах волхвування: душевні помилки і хибні уявлення. І скільки, і скількох, і в скількох вчинках переконали і завжди переконуватимуть, у неправді, використовуючи промови мистецтво! Якщо б у всьому всі мали про минуле спомин, і про теперішнє розуміння, і про майбутнє передбачення, то одні і ті самі слова одним і тим самим чином нас би не одурювали. *Тепер же* не так-то легко пам'ятати минуле, розбиратися у теперішньому, передбачати прийдешнє, так що дуже часто багато хто керується душі своїм уявленням — тим, що нам здається. Але воно і брехливе, і нестійке, а своєю неправдивістю та нестійкістю накликає на тих, хто ним користується, усілякі біди.

Що ж завважає і про Олену сказати, що пішла вона, переконаною будучи промовою, пішла на зразок тієї, що не хоче йти, як незаконній ніби силі вона підкорилася і була викраденою силоміць. Переконанню вона дозволила собою оволодіти; переконання, що нею оволоділо, хоча не має виду насильства, примусу, але силу має таку саму. *Адже* промова, що переконала душу, її переконавши, примушує підкорятися сказаному, співчувати зробленому. Той, хто переконав, так само винен, як і той, хто примусив; вона ж переконана, як примушена, марно в промовах собі чує ганьбу. Що переконання, скориставшись словом, може на душу такий відбиток накласти, який йому буде потрібний, — це можна дізнатися передусім із учення тих, хто навчає про небо: вони думкою думку змінюючи, одне знищуючи, інше придумуючи, все неясне і неспідтвержене в очах загальної думки примушують ясним з'явитися; потім — з неминучих суперечок у судових справах, де одна промова,

майстерно написана, не по правді сказана, може, зачарувавши натовп, примусити послухатися; а по-третє, — із дебатів філософів, де відкриваються і думки план швидкий, і промови гострота: як швидко вони примушують змінювати довіру до думки! Однакову міць мають і сила слова для стану душі, і склад ліків для відчуття тіла. Подібно до того, як ліки різні відводять соки з тіла, і одні зупиняють хвороби, інші ж життя, — так само і промови: ті засмучують, ті захоплюють, ці лякають, іншим, хто слухає їх, вони хоробрість вселяють. Буває, недобрим своїм переконанням душу вони чарують і вчаровують. *Отже*, цим сказано, що якщо вона послухалася промови, вона не є злочинна, а страждальниця.

Тепер четвертою промовою четверте я розберу її звинувачення. Якщо це вдіяно під впливом кохання, то неважко уникнути їй звинувачення в тому злочині, який вона, кажуть, учинила. Все те, що ми бачимо, має природу не таку, яку ми хочемо, а яку доля вирішила дати. За допомогою зору і характер душі приймає інший собі вигляд. Коли тіло воїна для війни гарно вбереться у військову зброю із заліза і міді, для одних, щоб себе захищати, для інших — щоб ворогів уражати, і побачить зір видовище це, і сам зникає, і душу збентежить, тому часто, коли немає ніякої загрозової небезпеки, тікають від нього люди, ганебно перелякані: вигнана віра в законну правду страхом, що проник у душу від побаченого: з'явившись перед людьми, воно примушує забути про прекрасне, за законом так визнаним, і про гідність, після перемоги, що часто буває. Нерідко, побачивши жахливе, люди втрачають свідомість, яка їм потрібна в певний момент: так страх розумні думки і заглушає, і виганяє. Багато хто від нього марно страждали, жахливо хворіли і безнадійно розум втрачали: так образ того, що очі побачили, чітко відбивається у свідомості. І багато того, що страх породжує, мною випущено. Але те, що випущено, схоже до того, про що сказано. А ось так і художники: коли різними фарбами з багатьох тіл тіло одне досконалою формою вони створюють, то зір наш чарують. Сотворіння кумирів богів, ліплення статуй людей — як багато вони насолоди нашим

очам дають! Так через побачене на власні очі від одного ми страждаємо, іншого пристрасно прагнемо. У багатьох до різних речей і людей спалахують пристрасні, кохання і бажання.

Чого ж дивуватися, якщо очі Олени тілом Паріса полонені, пристрась пробудили, битви любовної бажання в душу її заронили! Якщо Ерос, будучи богом богів, божественною силою володіє, — чи може набагато слабкіший від нього і відбитися і захиститися! А якщо кохання — хвороб людських лише страждання, почуттів душевних затьмарення, то не як за злочин потрібно її засуджувати, але нещастям явище вважати. Приходить вона, як тільки прийде, долі уловленням — не думки велінням, гніту любові поступитися примушена — не волі свідомою силою народжена.

Як же можна вважати справедливим, якщо знеславлюють Олену? Чи зробила вона, що вона вчинила, силою любові переможена, чи брехнею промов переконана або явним насильством удалину захоплена, або з примусу богів неславу, — у всіх цих випадках немає на ній ніякої вини.

Промовою своєю я зняв ганьбу з жінки. Закінчу: що у промові спочатку собі я поставив за мету, тому вірним залишився; спробувавши зняти неслави несправедливість, загальної думки необдуманість, цю я промову захотів написати Олені для слави, собі ж для забави.

(Цит. за вид.: *Таранов П. С.* Искусство риторики / Пер. Г. Бондаренко. — Симферополь, 2001. — С. 219–222)

6. Ознайомтесь із риторичним аналізом тексту промови Горгія “Похвала Олені” (за П. С. Тарановим).

Структура і схема промови Горгія “Похвала Олені”

ВСТУП — *зачинна фраза.*

НАМІЧУВАННЯ ТЕМИ — *метафізичні пронизування: посилення на долю; вказівки на властивості зору; розмірковування про страх; імпульсивні ексцерпти щодо краси; використання уподібнювального механізму (аналогізація “ліків”).*

ДОВЕДЕННЯ ВЛАСНОЇ ТЕЗИ – підбір переконань і монолітизація ракурсів аналітики: “сила кохання”; “спокуса неправдивим словом”; “воля богів”.

ЗАКЛЮЧНА ЧАСТИНА – застосування рамкового прийому (4 моменти обромлення висловленого): бліц-підсумок; хрестовина змісту (проведення вісі “початок – кінець”; проведення вісі “об’єкт – суб’єкт”); нагадування про благородність мети і засобів; соціалізація акценту на актуальність.

Розглянемо всі нюанси і деталі промови.

Краса промови (стилістика фраз і різноманітність риторичних фігур):

1. **Зачин:** “Славою служить місту сміливість, тілу – краса, духу – розум, мовленню наведеному – правдивість”.

2. **Конструкції фраз, що утворюють початок:** “Необхідно нам...”, “Належить мені тут...”, “Я і маю намір...”, “... перейду я до на початку зробленого похвального слова...”, “Але...”, “А що це так, я доведу...”, “Відомо...”, “Два є засоби...” та ін.

3. **Інверсія:** “... красою була вона...”, “... у неправді, використовуючи промови мистецтво!”

4. **Анафора:** “... хто багатства величезністю, хто роду старовинністю, хто природженою силою, хто придбаною мудрістю”.

5. **Умовчування:** “Хто з них і чим, і як утамував кохання своє, оволодівши Оленою, говорити я не буду”.

6. **Риторичне запитання:** “Чи випадку звелінням, чи богів велінням, чи неминучості узаконенням зробила вона те, що зробила?”; “А Олена, насильству піддавшись, батьківщину втративши, силою залишившись, хіба не заслуговує більше жалю, ніж ганьби?”

7. **Пафос:** “Як же можна вважати справедливим, якщо знеславляють Олену?”

8. **Градації:** “... силоміць викрадена, беззаконно осилена, неправедно скривджена...”; “і страх, сповнений трепету, і жалість, що проливає сльози, і пристрасть, що рясніє печаллю”; “чарує, переконує, перенароджує... ”; “про минуле спомин, і про теперішнє розуміння, і про майбутнє передбачення... ”; “одні... ті... ці...” та ін.

9. **Віялозування значення:** “Багато у багатьох пристрасті вона збудила”; “І скільки, і скількох, і в скількох, вчинках...” та ін.

10. **Нанизування однорідних членів:** “... чоловіка і жінку, слово і діло, місто і вчинок...”; “... і вірне слово поетів, і слава імені її, і пам’ять про біди...”; “... показати, розкрити правду і кінець покласти...”; “... словом, правом і ділом...” та ін.

11. **Порівняння:** “... на зразок тієї, що...”.

Філософія:

Метафізика: “... бо слухачу доводити потрібно всіма доказами”; “Той, хто переконав так само винен, як і той, хто примусив” та ін.

Ентімема: “Бог сильніший за людину”.

Імплікація (логічна операція): “Якщо Ерос, будучи богом богів, божественною силою володіє, — чи може набагато слабкіший від нього і відбитися і захиститися!”

Інтрига:

Подвоєння одного і того ж (уявне збільшення): “Належить мені тут в один і той же час і правду відкрити, і тих, що знеславлюють викрити”.

Оцифровка (навіювання надійності переконання шляхом нумерації переліку): “Тепер четвертою промовою четверте я розберу її звинувачення”.

Збільшення площі мішені (ілюзіювання точності попаданя): “Що переконання, скориставшись словом, може на душу такий відбиток накласти, який йому буде потрібний, — це можна дізнатися передусім із учення тих, хто навчає про небо ... з неминучих суперечок у судових справах ... із дебатів філософів...”

Опутування дефініцією: “Поезію я вважаю і називаю промовою...”

Мудрість:

Узагальнення з уточненням: “... від природи не слабке сильному перепона...”

Опора на найвище: “Бог сильніший за людину і могутністю і мудрістю...”

Відведення у парадокс таємниці: “... слово — найвеличніший володар: видом мале і непомітне, а справи творить дивовижні...”

Режим самоліквідації заперечення: “А якщо кохання — хвороб людських лише страждання...” (Таранов П. С. Искусство риторики. — Симферополь, 2001. — С. 222–224).

7. Ознайомтесь із текстом “Другої промови проти Філіппа” Демосфена. Знаковість для нації, держави, культури, суспільства постаті промовця. Як на нього реагувало суспільство? Зробіть риторичний аналіз за схемою:

- Соціально-політичні, суспільно-культурні, історико-національні елементи змісту: ідеологеми, міфологеми, події, факти, оцінки, контрасти, антитези.
- Як оратор сформулював тему, мету, відобразив предмет?
- Яка композиція (вступ, основна частина, заключна частина) тексту і як вона спрямовується на досягнення мети?
- Монолог, діалог, полілог. Інтертекстуальність.
- Логічність, послідовність та доцільність побудови промови.
- Як сформульовано тези, наскільки вдало вибрано тип аргументації і види доказів?
- Образна система тексту. Домінанти і ключові слова.
- Характеристика засобів милозвучності: евфонічні чергування голосних і приголосних; вимовна легкість (повноголосся, подовження, спрощення).
- Звукопис: асонанс, алітерація.
- Засоби активізації уваги слухачів.

ДЕМОСФЕН

ДРУГА ПРОМОВА ПРОТИ ФІЛІППА

Для розуміння промови, яку ми наводимо слід мати на увазі такі обставини: Філіпп намагався поширити свій вплив у Пелопоннесі. Підтримуючи месенців, аркадян та аргосців, він вимагав їх незалежності від Спарти.

У 344 р. він подав цим пелопоннесцям допомогу грішми і військом. Афіни відрядили до них посольство, щоб викрити плани македонського царя. В цьому посольстві активну роль відіграв Демосфен. З свого боку, агенти Філіппа сіяли недовіру до політики Афін.

Тоді месенці та аргосці відрядили посольство, щоб з'ясувати справжні наміри цього полісу. В той же час сюди з'явилося і посольство від Філіппа. На Народних зборах поставало питання про відповідь послам. В обговоренні виступив і Демосфен із своєю “Другою промовою проти Філіппа”. Доводячи, що інтриги Філіппа загрожують безпеці Аттики, в якій цар вбачав свого головного ворога, оратор застерігає своїх співвітчизників проти підступної тактики македонського володаря.

(1). Афіняни! Кожного разу, коли мовиться про дії Філіппа та порушення ним мирного договору, завжди я бачу одне й те саме: промови на захист наших інтересів здаються доречними й щирими, закиди проти Філіппа, як видно, обґрунтовані, але насправді нічого з необхідних заходів аніскільки не виконується, навіть настільки, щоб варто було слухати ці промови. (2). Мало того, наша політика докотилася до того, що чим переконливіше можна викрити Філіппа у порушенні договору і ворожих діях проти всієї Греції, тим важче стає знайти пораду, як бути далі. (3). В чому ж справа? А в тому, що загарбників треба зупиняти не словами, а ділами. Тим часом, насамперед ми самі, оратори, які промовляємо з трибуни, боячись викликати незадоволення з вашого боку, не даємо ділових порад і пропозицій, а тільки багато говоримо, як то обурливо поводитьсь Філіпп і т. д. і т. д. З другого боку, і ви, що сидите тут, краще від Філіппа вмієте виголошувати справедливі промови і розуміти думки будь-якого оратора, зате ви зовсім не квапитеся, щоб перешкодити Філіппові у здійсненні його теперішніх задумів. (4). І ось внаслідок цього склалося становище, думаю, закономірне і, я б сказав, навіть природне: хто чим наполегливіше займається, то в нього краще й виходить: у Філіппа — діла, а у вас ... слова. Отже, якщо ви й тепер задовольнитесь тим, що ваші промови спра-

ведливіші за його промови, то це найлегше, і до цього не треба докладати будь-яких зусиль.

(5). Якщо ж подумати над тим, як виправити нинішнє становище, щоб стан справ непомітно не гіршав надалі і щоб ми не опинились віч-на-віч з величезною силою, якій не зможемо протистояти, то треба покінчити з дотеперішнім способом обговорення справ, а також і ми, промовці, всі як один, і ви, слухачі, повинні поставити собі за мету знайти якнайкращі та найдійовіші засоби порятунку, а не найлегші і найприємніші.

(6). Отже, насамперед афіняни, мене дивує наївність тих людей, які бачать, якої сили набрався Філіпп і яку територію він підкорив своїй владі, а думають, що все це не становить серйозної небезпеки для нашої держави. Я хотів би просити всіх вас, щоб ви вислухали мої стислі міркування, які змушують мене чекати протилежного і вважати Філіппа нашим ворогом. Якщо визнаєте мене більш далекозорим, то ви мене послухаетесь, якщо ж — смільчаків, що повірили Філіппові, — приєднаєтесь до них.

(7). Отож, афіняни, мої міркування такі: чим заволодів Філіпп насамперед після укладення договору? Пілами і всіма справами у Фокіді. Ну, а далі? Як він цим скористався? Він волів діяти на руку фіванцям, а не нашій державі. Чому так? А тому, треба припускати, що, розраховуючи на загарбання і на підкорення всіх своїй владі, а не на збереження миру, спокою й справедливості, (8) він ясно побачив, що нашу державу і нашу чесність не можна нічим спокусити і нічого такого зробити, що спонукало б вас заради вашої власної вигоди дати на поталу будь-кого з інших греків, але помітив, що ви зважаєте на моральний бік усього і жахаєтесь ганьби, пов'язаної з брудною справою, передбачаєте всі наслідки, через те при першій-ліпшій спробі з його боку зробити якусь підлоту, ви дасте відсіч його зазіханням, немовби у вас була з ним війна. (9). Він розраховував (як це і сталося), що фіванці за виявлені їм послуги залишать йому свободу дій у всьому іншому і не тільки не будуть йому пакостити і перешкоджати, але навіть самі підуть воювати разом з ним, якщо їм накаже. З цих самих міркувань

він піддобрюється до месенців і аргосців. Це якраз і є великою похвалою для вас, афіняни. (10). Адже у зв'язку з вашою поведінкою ви маєте таку славу, що ви одні з усіх греків не зрадите ні за що в світі загальногрецької справи, не проміняєте своєї відданості Греції на будь-яку вигоду і користь. І цілком зрозуміло, що він має таку думку про вас, а протилежну про фіванців і аргосців, бо він узяв до уваги не тільки сучасність, але і наше минуле. (11). Дізнався він, очевидно, і чув про те, що ваші предки, хоч і мали змогу верховодити над усіма іншими греками при умові, якщо самі підкоряться персидському цареві, не тільки відхилили таку пропозицію, коли до них прибув як посол Александр, предок сьгоднішніх македонських царів, але навіть воліли покинути країну й перетерпіти будь-які злигодні, потім вони здійснили подвиги, які завжди всі греки хочуть прославляти, але ніхто досі не зумів належно про них розповісти, тому і я не буду про них говорити, а перейду до порядку денного, — це буде справедливо (подвиги їх занадто великі, щоб хтось міг їх належним чином описати словами), а предки фіванців і аргосців — одні прямо брали участь у поході персів проти нас, а інші не чинили їм опір. (12). Таким чином Філіпп знав, що одні й інші задовольняться особистою користю, а не будуть мати на увазі загальне добро усіх греків. Ну, ось він так і розраховував, що коли вам дасть перевагу, то вибере друзів на засадах законності; якщо ж зв'яжеться з тими, то в них знайде помічників для своєї загарбницької ненажерливості. Ось чому він більше цінує їх, ніж вас. Адже більше трієр, звичайно, ніж у нас, він у них не бачить. Річ не в тому, щоб він, знайшовши якусь сухопутну державу, відмовився з уваги на це від приморської країни і торгових портів, і не в тому, щоб він не пам'ятав промов і обіцянок, завдяки яким домогся укладення миру.

(13). “Знаю все це, — скаже хтось, — але, клянусь Зевсом, не із загарбницьких мотивів і не з тих, які я йому закидаю, зробив це тоді Філіпп, а тому, що претензії фіванські були справедливіші за наші”. Проте виправдовуватись цією обставиною він зараз не може. Справді, як людина, яка тепер вимагає від лакеде-

монян надання незалежності Мессенії, він може виправдати свої дії через посилання на справедливість, після того як сам колись передав міста Орхомен і Коронею під владу фіванців.

(14). “Але ж ні, він, клянусь Зевсом, був змушений це зробити (це одне залишається на виправдання) і погодився на це всупереч власному переконанню, опинившись, з одного боку, між фесальською кіннотою і, з другого боку, між фіванськими гоплітами”. Прекрасно! Ось чому він, як кажуть, і думає поводитись з фіванцями обережно, а деякі люди, розгулюючи містом, пускають у хід плітки, начебто він збирається перетворити Елатею в фортецю. (15). Він думає і ще буде думати, як гадаю, а одночасно не бариться подавати месенцям і аргосцям допомогу проти лакедемонян; він посилає їм найомників, відправляє гроші, і його самого чекають там з великим військом. То що ж: якщо він хоче знищити нинішніх ворогів Фів, тобто лакедемонян, так він буде рятувати фокейців, яких сам раніше погубив? (16). Хто в це може повірити? Навіть якщо припустимо, що Філіпп зробив це колись через необхідність і проти власної волі або тепер справді порвав стосунки з фіванцями, я особисто не уявляю собі, щоб він так вперто виступав проти їх ворогів. Його теперішня поведінка вказує на те, що він і тоді діяв з власної волі та і тепер, якщо тверезо дивитись на справу, все говорить за те, що його діяльність цілком і повністю скерована проти нашої держави. (17). Таку політику веде він якоюсь мірою з необхідності. Справді, подумайте. Він хоче панувати, а противників цього він бачить тільки в одних вас. Беззаконня проти нас він допускається віддавна і сам це чудово розуміє. Захопивши колишні наші володіння, він забезпечує собі панування над усім іншим. Він усвідомлює, якби він випустив з рук Амфіполь і Потидею, то під ним горіла б земля на його батьківщині. (18). Таким чином він знає і те і друге: і те, що він має ворожі наміри супроти нас, і те, що ви цього помічаєте. Але, оскільки він вважає вас за людей, не позбавлених глузду, то він насторожився, чекаючи, що ви за будь-якої нагоди завдасте йому удару, якщо він вас не випередить. (19). Ось чому він став обережним, при-

чаївся, підбурює декого проти нашої держави — саме фіванців і деякі пелопоннеські міста, які ведуть таку саму політику, і він свідомий, що заради загарбницьких зазіхань вони будуть крізь пальці дивитись на все, що робиться довкола і при своїй обмеженості нездатні передбачити подальших наслідків. Але для людей, які мають хоч трохи глузду в голові, наочними прикладами можуть послужити ті випадки, про які я мав нагоду розповісти месенцям і аргосцям, а, можливо, краще буде викласти їх і вам.

... (26). Погоджувались вони з моїми словами, вислухали промови багатьох інших послів у моїй присутності та й пізніше, вже без мене, але, як видно, вони не відмовляються ні від дружби з Філіппом, ні від його обіцянок. (27). В цьому немає нічого дивного, що месенці і ще дехто з пелопоннесців будуть діяти всупереч здоровому глузду, хоч бачать, що для них інше краще, але ви, люди, які самі розбираєтесь у становищі і від нас, ораторів, чуєте про хитрощі та спроби оточити вас, самі не отямитесь, як опинитесь у безвихідному становищі внаслідок бездіяльності і зволікання. Так безтурботність і задоволення сьогодні виявляються сильнішими, ніж користь, яку можна мати будь-коли в майбутньому.

(28). Отже, ви обміркуєте пізніше питання дальшого напрямку вашої політики, якщо будете розсудливі. Поки що я пропоную текст відповіді Філіппу. Звичайно, личило б, афіняни, запросити сюди тих, хто прийшли до нас з обіцянками, під впливом яких ви склали умови миру. (29). Адже я сам ніколи в світі не взяв би участі в посольстві, ні ви, я впевнений, не припинили б воєнних дій, якби ви чекали такої подяки від Філіппа за укладення миру. Але тогочасні слова Філіппа далекі були від того, що тепер робиться. Слід було б, крім того, запросити сюди ще й інших. Кого ж? Саме тих промовців, які виступали проти мене, коли я вже після укладення миру, повернувшись відряджений вдруге з метою закріпити мирний договір присягою, помітив, що нашу державу морочать та й попереджав, застерігав, доводив, що ніяк не можна дати Філіппові на поталу Піли і фокейців. (30). Тоді ці люди заяв-

ляли, що я п'ю тільки воду і тому, природно, став похмурий і лютий, а Філіпп, як тільки прийде сюди, здійснить усі наші бажання, зміцнить Феспії і Платеї, приборкає пиху фіванців, перекопає власними коштами Херсонес, а Евбею і Ороп віддасть вам за Амфіполь. Ви, очевидно, пам'ятаєте всі ці промови, виголошені з цієї трибуни, хоч ви забуваєте провини своїх кривдників. (31). Найбільша ганьба полягає в тому, що ви, ошукані надіями, поширили умови миру навіть на майбутні покоління. До такої міри ви дали себе ошукати. Навіщо я про це згадую тепер і чому вимагаю, щоб їх викликати? Клянусь богами, я скажу вам щиро всю правду і нічого не приховую. (32). Не для того, щоб, завівши суперечку, самому говорити з ними перед вами на рівних правах, не для того, щоб тим, хто виступали проти мене з самого початку, дати знову нагоду одержати хабара від Філіппа, не для того, щоб займатися пустими балачками.

(33). Небезпека, як бачу, дедалі зростає; я хотів би помилитись, але боюся, що вона вже занадто близько. Прийде така хвилина, коли ви не зможете байдуже дивитись на події і не будете слухати про навислу небезпеку ні від мене, ні від когось іншого, але самі побачите і ясно зрозумієте, що так насправді стоїть справа. А тоді вас охопив гнів і лють. (34). Я боюсь тільки, щоб послі не змовчали в тих справах, за які одержали хабарі і щоб ви звернули свій гнів проти тих людей, які намагатимуться виправити справи, яким вони спричинили шкоду. Взагалі я помічаю, що люди часто спрямовують свою лють не на винних, а на того, хто потрапляє їм під руку. (35). Тим-то поки небезпечне становище тільки складатиметься і назріває, поки ми можемо обмінюватись думками, я хочу кожному з вас пригадати (хоч ви самі про це добре знаєте), хто намовив вас залишити без захисту Фокіду і Піли. Заволодівши ними, Філіпп став господарем дороги, яка веде до Атики і Пелопоннесу, і через те примусив нас замислитись тепер не над темою справедливості, а над становищем у самій країні і над війною, яка загрожує Аттиці. Ця війна, звичайно, кожному принесе чимало горя, коли Філіпп з'явиться тут, але

зародилася вона саме в той день — день укладення миру. (36).

Справді, якби вас тоді не ошукали, держава не була б у халепі. Адже Філіпп, зрозуміла річ, не міг би ні ввійти до Аттики на кораблях — раніше треба було б перемогти нас на морі — ні ввести військо через Піли і Фокіду, але йому довелося б або виконати умови миру і сидіти тихо, дотримуючись мирного договору, або опинитися перед загрозою війни так само важкої, як та, яка викликала в нього бажання миру. (37). Так ось тепер я досить сказав, щоб пригадати вам те, що було. Хай боги не допустять того, щоб ми все це відчули на власній шкурі. Нікому, навіть тим, хто заслужив би загибелі, я особисто не бажав би розплатитись карою, яка була б пов'язана з небезпекою і шкодою для всіх.

(Цит. за вид. *Демосфен*. Друга промова проти Філіппа // Антична література: Хрестоматія // Упоряд. О.І. Білецький. — К.: Рад. школа, 1968. — С. 295–298)

8. Проаналізуйте вислови. Чи підтримуєте ви їх? Обґрунтуйте свою відповідь: “Слово не тільки вивільнило нас із кайданів тваринного життя, завдяки йому ми збудували міста, створили закони й осягнули мистецтва. Сила його така, що без нього не може виникнути нічого розумного. Слово започатковує всі вчинки і всі наміри” (*Ісократ*). “Не можна навчитися гарно мислити, не навчившись гарно говорити” (*Ісократ*). “Все, про що маєш намір ти сказати, спочатку обміркуй, бо у багатьох язик випереджає й саму думку” (*Ісократ*). “Мистецтво переконує людей набагато вище усіх мистецтв, бо воно робить усіх своїми рабами з доброї волі, а не за примусом” (*Горгій*). “Знання про існуюче не передається іншим людям. *Доведення*. Передавання знань здійснюється за допомогою слів. Самі ж слова не є буттям і не є тим, що є відчутні речі. Крім того, зі слів не впливає смисл речі. Але найголовніше те, що буття пізнається одним органом — очима, а знання передається іншим засобом і за участю іншого органу — вух. Що ж виходить: існуюче передається у вигляді знань про нього іншим людям через те, що відрізняється від буття, — думками і через те, що відрізняється від буття і від думок, — словами” (*Горгій*). “Промови достойної людини завжди спрямовані до вищого блага, людина

ніколи не буде говорити навмання” (Платон). “Усяка промова повинна бути складена, наче жива істота, — у неї повинне бути тіло з головою й ногами, причому тулуб і кінцівки повинні пакувати одне одному і відповідати цілому” (Платон). “У чому полягає мистецтво складати промови: вони не повинні бути ні довгими, ні короткими, а в міру” (Платон).

9. Ви вчитель і проводите урок риторики в 10 класі. Спробуйте цитатами Горгія або Ісократ (див. попередню вправу) потвердити будь-які власні думки.

10. Виконайте словесний етюд “Похвала водоспаду”, або “Похвала Матінці-Воді”, використовуючи інтер’єр навчальної лабораторії “Театр Слова”, наприклад, стилізований “Водоспад”. До роботи залучаються 8–10 студентів. Перший студент вимовляє фразу, другий додає до неї свою, дбаючи, щоб виявився певний логічний зв’язок та інтонаційна взаємодія.

Наприклад, *перший студент*: “О священна, цілюща, Матінко-Вода! *Другий*: “Яка солодковзвучна музика твоїх вод” і т. д.

Ключові слова: безмежні дзеркала, легкість хмар, золото лугів, прадавні часи, символ краси, символ здоров’я, символ росту, приносити жертви, джерело радості, осяювати думку, мова Землі, молитва, клятва.

11. Узагальніть і в лаконічній формі доведіть до своїх товаришів теоретичні відомості про риторичний ідеал (образ прекрасного мовлення, мислення, етичної поведінки) Горгія, Ісократ, Платона.

Наприклад:

Я, славнозвісний Горгій, велику силу Слова прославляю,
Вас, слухачів німих, в наступнім запевняю:

Хто володіє сильним Словом вміло,
Той підкоряє інших, над ними височіє.

Лиш вишуканий, витончений стиль

Здобуде перемогу. З ним дужий, знатний ти
І ворога-противника перемогти так просто.

Краса і велич мови — головне, а Істина... вона — відносна.

(Цит. за вид.: Білоусова Я.В. Формування риторичної культури студентів гуманітарних факультетів у навчально-виховному процесі: Дис. ... канд. пед. наук: — К., 2004. — С. 208)

12. Проаналізуйте фрагмент діалогу Платона “Федір”. Які питання з’ясовує у ньому Сократ? Розіграйте в ролях розмову ораторів.

ФЕДІР

(ФРАГМЕНТ)

Сократ. Щоб промова була доброю, прекрасною, невже розум оратора не повинен досягнути істину того, про що він збирається говорити?

Федір. Про це, милий Сократе, я чув таке: тому, хто має намір стати оратором, немає необхідності розуміти, що насправді справедливо, — достатньо знати те, що здається справедливим більшості, яка буде судити. Те ж саме стосується і того, що насправді є добрим і прекрасним, — достатньо знати, що таким вважається. Саме так можна переконати, а не за допомогою істини.

Сократ. Думка є нікчемною, Федоре, якщо так говорять розумні люди, але потрібно розглянути, чи є в ній смисл. Тому не можна залишити поза увагою того, що ти зараз сказав.

Федір. Ти маєш рацію.

Сократ. Розглянемо це таким чином.

Федір. Яким?

Сократ. Наприклад, я б переконував тебе купити коня, щоб боротися із ворогом, до того ж ми з тобою обидва не знали б, що таке кінь, та й про тебе я знав би лише те, що Федір вважає конем свійську тварину з великими вухами...

Федір. Це було б смішно, Сократе.

Сократ. Поки ще ні, але так було б, якщо б я став серйозно тебе переконувати, склавши похвальне слово віслюкові, назвавши його конем і стверджуючи, що потрібно мати цю скотину не тільки вдома, а й у поході, тому що вона знадобиться у битві для перевезення вантажу і ще в багатьох випадках.

Федір. Це було б зовсім смішно!

Сократ. А хіба не краще те, що є смішним та милим, ніж те, що є страшним та ворожим?

Федір. Це очевидно.

Сократ. Так ось, коли оратор, який не знає, що таке добро, а що — зло, виступить перед такими самими громадянами з метою їх переконати, до того ж буде розхвалювати не тільки віслюка, видаючи його за коня, а й зло, видаючи його за добро, які, на твою думку, плоди дасть згодом посів його красномовства?

Федір. Напевно, не дуже гарні...

(Цит. за вид.: *Платон. Федір // Логика и риторика: Хрестоматия.* — Минск, 1997. — С. 4–5)

13. Ознайомтесь із наведеним нижче діалогом пошуку істини, за Платоном:

З.: — Чи є Ерот богом?

В.: — Ні, він не бог.

З.: — Чи є Ерот смертним?

В.: — Ні, він не смертний.

З.: — Хто ж він?

В.: — Середнє між богами і людьми.

З.: — Як називаються ті, хто посередині між богами і людьми?

В.: — Це генії (даймони).

З.: — Що вони роблять?

В.: — Вони передають волю богів людям.

З.: — Отже, Ерот — один із геніїв?

В.: — Так.

14. Прочитайте наступний діалог Платона і спробуйте його продовжити:

— Хіба ти не знаєш, що у будь-якій справі найголовніше — це початок, особливо якщо це стосується чогось юного і ніжнього. Тоді найімовірніше за все утворяться і укореняться ті риси, які будь-хто бажає там зберегти.

— Абсолютно справедливо. Невже можемо ми так легко допустити, щоб діти слухали і сприймали душею які-небудь і будь-ким вигадані міфи, що переважно суперечать тим думкам, які, як ми вважаємо, повинні бути у них, коли вони подорослішають?

— Перш за все нам, ймовірно, потрібно зважати на творців міфів: якщо їх твір хороший, ми допустимо його, якщо ж ні — відкинемо. Ми умовимо виховательок і матерів розказувати ді-

тям лише визнані міфи, щоб за їх допомогою формувати душі дітей швидше, ніж їх тіла — руками. А більшість міфів, які вони тепер розказують, треба відкинути.

— Які саме?

Якщо цікавить, як закінчив діалог Платон, зверніться до його праці “Держава” (*Платон. Государство. Книга вторая // Диалоги: Пер. с др.-греч. — Харьков: Фолио, 1999. — С. 96 — 104*).

15. Складіть словник до теми заняття. Використовуйте “Словник основних термінів та понять риторики”. *Г. М Сагач. (К., 2006)*.

Додаток

Платон

КРИТОН

(ФРАГМЕНТИ)

Критон. Я давно спостерігаю за тобою, дивлячись, як ти солодко спиш, і навмисне тебе не будив, щоб ти провів час якомога приємніше. І раніше, протягом всього твого життя, я нерідко дивувався, який щасливий у тебе характер, а тим більше дивуюся тепер, при цьому нещасті, як легко і стримано ти його переносиш.

Сократ. Адже було б безглуздо, Критоне, в мої роки ремствувати на те, що доводиться вмирати...

Критон. Але, дорогий Сократе, хоч тепер послухайся мене і не відмовляйся від свого порятунку. Якщо ти помреш, мене спіткає не одна та біда, що я позбудуся друга, якого мені ніколи і ніде більше не знайти; ні, окрім того багато з тих, хто недостатньо знає нас з тобою, видасться, що я не потурбувався врятувати тебе, хоч і міг зробити це, варто мені тільки було не покуситися.

Сократ. Але для чого нам так зважати на думку більшості, дорогий Критоне? Доброзичливі люди, а на них тільки і треба зважати, будуть думати, що все це відбулося так, як воно і відбулося насправді.

Критон. Але ти вже пересвідчився, Сократе, що доводиться зважати на думку більшості. Твоя справа показала тепер, що більшість здатна творити не тільки мале, але, мабуть, і найбільше зло, якщо на когось зведено наклеп перед натовпом... Повторюю, не бійся ти цього і не відмовляйся від свого поятунку; і нехай тебе не мучить те, про що ти говорив на суді, що, пішовши звідси, ти не знав би, на що спрямувати себе: адже і в інших містах скрізь, куди б ти не прийшов, тебе будуть любити. Якби ти побажав вирушити в Фессалію, то у мене там є друзі, вони будуть тебе високо цінувати і оберігати, так що у всій Фессалії ніхто не завдасть тобі прикрощів.

До того ж, Сократе, ти хочеш вчитися, по-моєму, несправедливо — зрадити самого: себе, коли можна врятуватися. Ти домагаєшся для себе того самого, чого могли б домогтися та й домоглися вже твої вороги, прагнучи знищити тебе. Крім того, ти зраджуєш, по-моєму, і своїх власних синів, покидаючи їх, тим часом ти міг би їх виростити і виховати. Це і твоя провина, якщо вони будуть жити як прийдеться; і їм звичайно, доведеться випробувати все, що випадає звичайно сиротам на їх сирітську долю. Або зовсім не треба заводити дітей, або уже треба разом з ними терпіти всі незгоди, годувати і виховувати їх, а ти, по-моєму, вибираєш найлегше. Треба вибрати те, що вибрала б хороша і мужня людина, особливо якщо вона переконує, що все життя піклувалася про доброчесність...

Справді, Сократе, послухайся мене і зроби так, як я раджу.

Сократ. Милій Критоне, твоя старанність була б ціннішою, якби вона була ще й правильно спрямованою, в іншому ж випадку, чим вона більша, тим обтяжливіша. Нам треба обговорити, чи варто це робити, чи ні. Такий уже я завжди, а не тільки тепер: я не здатний підкорятися нічому з усього, що у мені є, крім того переконання, яке після ретельної перевірки виявляється найкращим. А ті переконання, про які я висловлювався раніше, я не можу відкинути і зараз, після того як мене спіткала ця доля; навпаки, вони здаються мені все такими ж, і я шаную і ціную те ж саме, що і раніше. Якщо зараз ми не знайдемо доказів вагоміших, ніж ці, то, будь певен, я з тобою нізащо не по-

годжуся, навіть якби влада більшості залякувала нас, немов дітей, ще більшою кількістю переляків, ніж тепер, коли вона нам підготувала кайдани, страти і втрату майна. Як же в такому разі розібрати нам це найретельніше? Чи не повернутися спочатку до того, що ти говорив щодо думок, і чи не подивитися, чи правильно ми говорили неодноразово, що на одні думки потрібно зважати, а на інші — ні. Адже зауваж, хіба неправильно, потвоєму, кажуть люди, що не всі людські думки і не всіх людей однаково потрібно цінувати, але одні думки треба поважати, а інші — ні. Що ти скажеш? Хіба це не правильно?

Критон. Правильно.

Сократ. Значить, на корисні думки треба зважати, а на шкідливі — не треба?

Критон. Так.

Сократ. Але корисні думки — це думки людей розумних, шкідливі — безрозсудних?

Критон. Як же інакше?

Сократ. Ну, а якби ми вирішили таке питання: людина, що займається гімнастикою, звертає увагу на будь-яку думку і похвалу, і осуд кожної людини або тільки одного лікаря, або вчителя гімнастики?

Критон. Тільки його одного.

Сократ. Значить, цій людині треба боятися осуду і радіти похвалам його одного, а не більшості?

Критон. Очевидно.

Сократ. Отже, він повинен діяти, тренувати власне тіло, їсти і пити тільки так, як це видається належним тому, хто до цієї справи приставлений і розуміється на цьому, а не так, як це здається потрібним усім іншим.

Критон. Так, це так.

Сократ. Ти правильно говориш. Чи не так і в іншому, Критоне, щоб не перераховувати всі випадки? І у всьому тому, що стосується справедливого і несправедливого, потворного і прекрасного, хорошого і поганого, а якраз це ми тепер і обговорюємо, чи треба нам слухатися і боятися думки більшості або ж думки однієї людини, якщо тільки є такий, хто це розуміє

і кого треба соромитися і боятися більше, ніж всіх інших разом? Якщо ми не підемо за ним, ми загинемо і спотворимо те, що від справедливого ставлення стає кращим, а від несправедливого гине. Хіба це не важливо?

Критон. Звичайно, важливо, Сократе.

Сократ. Отже, друже мій, ми повинні не так зважати на те, що скаже про нас більшість, як на те, що скаже про нас людина, яка розуміє, що справедливе і що несправедливе, — він один та ще сама істина.

Критон. Говориш ти, ж бо правильно Сократе, але вкажи, що нам робити?

Сократ. Чи стверджуємо ми, що жодним чином не можна добровільно порушувати справедливість або що в одному разі треба чинити несправедливо, а в іншому ні? Або все-таки несправедливий вчинок — ніколи не може бути ні хорошим, ні прекрасним, що ми і раніше часто з тобою допускали? Стверджуємо ми це чи ні?

Критон. Стверджуємо.

Сократ. Значить, у жодному разі не можна чинити несправедливо

Критон. Ні, звичайно.

Сократ. І значить, всупереч думці більшості, не можна і відповідати несправедливості на несправедливість, якщо уже в жодному разі не можна чинити несправедливо.

Критон. Очевидно, ні.

Сократ. Так що ж, Критоне, робити зло треба чи ні?

Критон. Певна річ, що ні, Сократе.

Сократ. Ну, а відповідати злом на зло, як це стверджує більшість, буде несправедливо чи справедливо?

Критон. В жоднім разі.

Сократ. Бо робити людям зло або чинити несправедливо — у цьому немає різниці ніякої.

Критон. Ти маєш рацію.

Сократ. Отже, не треба ні відповідати на несправедливість несправедливості, ні робити будь-кому зла, навіть якби і довелось від когось постраждати. Зверни увагу, Критоне, що, пого-

джуєчись з цим, ти погоджуєшся всупереч загальноприйнятій думці: адже я знаю, що так думають і будуть думати лише окремі люди. Якщо, по-твоєму, все це відбувається не так, а якось інакше, скажи і навчи мене. Але якщо ти дотримуєшся попередніх поглядів, то послухай далі.

Критон. Я згодний з тобою, продовжуй, прошу.

Сократ. Я розповім про те, що є наслідком звідси, або, точніше, спитаю: якщо ти визнав що-небудь справедливим, чи потрібно це виконувати, чи не треба?

Критон. Треба.

Сократ. Ось і роби висновок: йдучи звідси без згоди держави, чи не заподіємо ми цим кому-небудь зла і якщо так, то чи не тим, кому менш за все потрібно його заподіювати? І чи не переступаємо ми те, що самі визнали справедливим?

Критон. Я не можу відповідати на твоє питання, Сократе, тому що не розумію його.

Сократ. Тоді зауваж на таке, якби тільки-но зібралися б ми звідси тікати або, так би мовити, раптом прийшли Закони і сама Держава, заступивши нам дорогу, спитали: “Скажи-но, Сократе, що це ти задумав? Чи не замислив ти вчинком, який маєш намір здійснити, знищити, наскільки це від тебе залежить, нас, Закони, і всю Державу? Або, по-твоєму, чи може стояти цілою і неущкодженою та держава, в якій судові вирокі не мають ніякої сили, але через волю приватних осіб стають недійсними і відмінюються?” Що скажемо ми на ці і на подібні запитання, Критоне? Адже будь-хто, не тільки оратор може багато чого сказати на захист цього зневаженого закону, який вимагає, щоб судові рішення зберігали свою силу. Або можливо ми відповімо: “Держава вчинила з нами несправедливо і неправильно вирішила справу”? Ми так скажемо, чи що?

Критон. Саме так, клянуся Зевсом, Сократе!

Сократ. А що сказали б Закони? “Хіба ми з тобою, Сократе, домовлялися і про це, чи тільки про те, щоб виконувати вирокі, винесені Державою?” І якби ми здивувалися від їхніх слів, то, ймовірно, вони сказали таке: “Не дивуйся з наших слів, Сократе, але скажи, в чому завинили перед тобою і ми, і Держава,

за що ти маєш намір занапасти нас? Чи передусім не ми породили тебе? І хіба не завдяки нам взяв за дружину твою матір твій батько і народив тебе? Вкажи, чи засуджуєш ти за щось ті з нас Закони, які стосуються шлюбу?”

— Ні, не засуджую, — сказав би я на це.

— А ті, які стосуються виховання дитини та її освіти? Адже ти сам був вихований відповідно! Хіба не добре розпорядилися ті із Законів, в чиему веденні це є, наказавши твоєму батькові дати тобі музичне і гімнастичне виховання?

— Добре, — сказав би я.

Так. А якщо ти народився, зріс і тебе виховали, чи можеш ти заперечувати, що ти — наше породження і наш невільник, і ти і твої предки? Якщо ж це так, невже ти вважаєш, що твої права і наші права рівні? І що б ми не хотіли б з тобою зробити, невже ти вважаєш, що маєш право цьому протидіяти? Якби у тебе був батько, то з ним ти не був би рівноправний, те ж саме і з твоїм господарем, якби у тебе був господар, — так що якби ти від них щось терпів, то не міг би відповідати їм тим самим: лайкою на лайку, побоями на побої і так далі; невже ж Вітчизною і Законами все це тобі дозволено? І якщо ми матимемо намір тебе покарати, вважаючи це справедливим, то ти, наскільки це від тебе залежить, задумаєш знищити нас, тобто Закон і Вітчизну, і при цьому будеш говорити, що ти чиниш справедливо, що справді піклуєшся про доброчесність! Або ти уже настільки мудрий, що не помічаєш того, що Вітчизна дорожча за матір і батька, і всіх інших предків, що вона шанованіша, більше свята і має більше значити і для богів, і для людей — у тих, хто при розумі, — і перед нею треба благоволити, їй підкорятися і, якщо вона гнівна, годити їй більше, ніж рідному батькові? Треба або її переконати, або виконувати те, що вона велить, а якщо вона до чого засудить, то треба терпіти покійно, чи будуть то побої або кайдани, чи пошле вона на війну, на рани і смерть; все це треба виконувати, бо в цьому полягає справедливість. Не можна відступати, ухилитися або покидати своє місце в строю. І на війні, і в суді, і всюди треба виконувати те, що велить Держава і Віт-

чизна, або ж старатися переконати їх і пояснити, в чому полягає справедливість. Чинити ж насильство над матір'ю або над батьком, а тим паче над Вітчизною — нечесливо.

— Що ми на це скажемо, Критоне? Чи правду кажуть Закони чи ні?

Критон. Мені здається, правду.

Сократ. “Ну ось і зваж, Сократе, — скажуть, ймовірно, Закони, — чи правду ми говоримо, що ти маєш намір вчинити з нами несправедливо, замисливши тепер таке діло. Ми тебе народили, вигодували, виховали, наділили всілякими благами і тебе, і всіх інших громадян, однак ми оголошуємо, що за бажанням будь-якому афінянину, після того як він занесений у цивільний список і ознайомився з державними справами і з нами, Законами, надається можливість, якщо ми йому не подобаємося, взяти своє майно і виселитися, куди йому заманеться. Ніхто з нас, Законів, не перешкоджатиме і не заборонятиме тому, хто побажає, виїхати в колонію, якщо ми і Держава йому не подобаємося, або навіть переселитися в іншу державу, куди йому бажано, і зберегти при цьому своє майно. Але хто з вас залишається, знаючи, як ми судимо в наших судах і ведемо в Державі інші справи, ми вже можемо стверджувати, що він ділом погодився виконувати те, що ми велимо; а якщо він не слухається, то ми говоримо, що він потрійно порушує справедливість: тим, що не підкоряється нам, своїм батькам, тим, що чинить всупереч нам, своїм вихователям, і тим, що, давши згоду нам коритися, він все-таки виявляє непокору і не намагається переконати нас, коли ми робимо що-небудь за приписом, і хоч ми пропонуємо, а не грубо наказуємо виконувати наші рішення і даємо йому на вибір одне з двох — або переконати нас, або виконувати, він не виконує ні того, ні іншого.

Ти, Сократе, любив нас і при цьому погоджувався жити під нашим управлінням; та і дітей завів ти в нашому місті, бо воно тобі подобається. Нарешті, якби ти хотів, ти ще на суді міг би зажадати для себе вигнання і зробив би тоді із згоди Держави те саме, що задумав зробити тепер без її згоди. Але в той час ти напускав на себе благородство і ніби не боявся смерті і ствер-

джував, нібито віддаєш перевагу смерті над вигнанням; а тепер ти тих слів не соромишся і нас, Законів, не шануєш, намагаючись нас знищити. Ти чиниш так, як міг би зробити найнегідніший раб, маючи намір тікати всупереч зобов'язанням та угодам, за якими ти повинен був жити під нашою владою. Отже, передусім відповідай нам: чи правду ми говоримо, чи неправду, стверджуючи, що ти не на словах, а на ділі погодився жити під нашим управлінням?”

Що ми на це скажемо, Критоне? Чи не погодимося ми з цим?

Критон. Неодмінно, Сократе.

Сократ. “В такому разі, — можуть вони сказати, — чи не порушуєш ти зобов'язань і угод, які ти з нами уклав не з примусу, без обману з нашого боку і без необхідності вирішувати справу в короткий термін: адже у тебе було сімдесят років — досить часу, щоб піти, якщо ми тобі не сподобалися і ці угоди здавалися тобі несправедливими... Не смішив би ти людей своєю втечею з міста!

Подумай насправді: переступивши наші угоди і зробивши цю помилку, що хорошого діятимеш ти для себе самого і для родичів? Що твоїм родичам буде загрозовувати вигнання, що вони можуть позбутися рідного міста або втратити майно, це щонайменше. Та й передусім ти сам, якщо вирушиш в одне з найближчих міст, у Фіви або Мегари, адже обидва ці міста керуються хорошими законами, то прийдеш туди, Сократе, ворогом їхнього державного порядку: всі ті, кому дороге їхнє місто, будуть на тебе косо дивитися, вважаючи тебе згубником законів, і ти потвердиш за твоїми судьями славу, ніби вони правильно судили тебе, адже згубник законів найчастіше може виявитися також згубним прикладом для молоді і людей нетямущих...

А що ти, стара людина, якій, як воно і личить, уже недовго залишилося жити, посмів так малодушно чіплятися за життя, переступивши найголовніші закони, хіба ніхто так про тебе не скаже?.. І ось будеш ти жити, підлабузнюючись, кожному прислужуючи, і нічого тобі не залишиться робити, крім як потішати себе їжею, неначе ти вирядився у Фессалію на обід. А що буде з бесідами про справедливість і добродетель?

Ти бажаєш жити заради дітей, для того щоб вигодувати і виховати їх? Як же це? Ти відведеш їх у Фессалію, вигодуєш і напоїш і заради цього зробиш їх чужоземцями? Або ж, по-твоєму, якщо ти будеш живий, вони, незважаючи на твою відсутність, отримають краще виховання й освіту, тому що твої близькі потурбуються про них? Значить, якщо ти переселишся в Фессалію, вони потурбуються, а якщо переселишся в Аїд, то не потурбуються? Треба думати, що потурбуються і тоді, коли тільки чогось варті ті, хто називає себе твоїми родичами.

Ні, Сократе, послухайся ти нас, твоїх вихователів, і не став нічого вище за справедливість — ні дітей, ні життя, ні будь-чого, щоб, прийшовши в Аїд, ти міг цим виправдатися перед тими, хто владарює там... Не дай Критону переконати тебе здійснити те, що він радить, слухайся краще нас"... Ось ти і знай, яка моя думка тепер; якщо ти будеш заперечувати, то будеш говорити даремно. Проте, якщо думаєш перемогти, — говори!

Критон. Але мені нічого сказати, Сократе.

Сократ. Облиш же це, Критоне, і зробимо так, як вказує бог.

(Цит. за вид.: *Платон.* Апология Сократа, Критон, Ион, Протагор/Общ. ред. А. Ф. Лосева и др. — М., 1999. — С. 97–111)

Довідка

Демосфен (384–322 рр. до н. е.)

- Найвидатніший майстер ораторського мистецтва Стародавньої Греції.
- Представник рабовласницької знаті, захисник демократичного ладу.
- Демосфен рано втратив батька, а коли став повнолітнім, змушений був судитися зі своїми опікунами, які позбавили його великої частини батькової спадщини. Це спонукало юнака вдатися до ораторського мистецтва.
- Багато говорять про наполегливість Демосфена, завдяки якій він досяг успіхів у риториці, долаючи свої фізичні вади.

- Риторика стала його покликанням, зробила вчителем ораторського мистецтва, а пізніше політичним і державним діячем.
- До нас дійшло понад 60 промов і листів Демосфена.
- Найвідоміші є політичні промови, що були виголошені проти Філіппа, македонського царя, який намагався позбавити Афіни самостійності.
- Демосфен умів майстерно драматизувати свою промову. Часто вживав риторичні запитання, на які одразу ж і відповідав. Наприклад: “Чому я так говорю? Тому, що я...” За допомогою категоричних форм він привертав до своєї промови особливу увагу: “Ні, це не так, це зовсім не так!” Іноді він вигукував запитання: “Хто б міг подумати, що це станеться?!” або: “А після цього всього ви ще питаєте, чому державні справи в такому занепаді?!” Його виклад був ясним, фрази в промовах, як правило, короткі. Порівняння і метафори посилювали враження від його виступів.
- Арсенал риторичної техніки доповнив власними засобами: жвавістю думки, дотепністю, іронією, пародіюванням, етичними антитезами та ін.
- Демосфена греки шанували не лише за те, що він багато і прекрасно виступав, а й за те, що свої виступи підтверджував благородними вчинками.

(За вид.: *Томан Іржі*. Мистецтво говорити. — К., 1996. — С. 174–175)

Горгій (483—375 рр. до н. е.)

- Грецький філософ, ритор, софіст.
- Походив із південноіталійського міста Леонтіни у Сицилії.
- Учень філософа Емпедокла.
- Навчався красномовству у Коракса і Тисія, що заклали основи античної риторики.
- З 427 до н. е. року жив у Афінах.
- Твори Горгія:

- “Похвала Олені” (промова);
- “На захист Паламеда”;
- “Про не суще, або про Природу”.
- Прославив себе незвичним доведенням: нічого не існує; якщо навіть воно й існує, то — незбагненне; якщо навіть осягання і можливе, то воно не висловлюване і непоясниме для іншого.

(За вид.: *Таранов П. С.* Антологія мудрости: 120 філософов: В 2 т. — Симферополь, 1997. — Т. 1. — С. 155)

Ісократ (436–338 рр. до н. е.)

- Знаменитий афінський оратор Ісократ народився у 436 р. до н. е. у заможній афінській сім'ї. Його батько мав майстерню флейт.
- Отримав гарну освіту. Великий вплив на формування Ісократа виявили софісти, особливо Горгій.
- У 404 р. до н. е. Ісократ, як прихильник Ферамена, був переслідуваний владою Тридцяти.
- Втративши все своє майно, він почав складати судові промови і згодом відкрив риторичну школу.
- Із школи Ісократа вийшло багато відомих політичних і літературних діячів, наприклад, оратори Лікурґ і Гіперид, історики Ефор і Феопомп.
- Ісократ був ідейним вождем македонської партії в Афінах, ідеологічно готуючи завоювання македонських царів Філіппа і Александра.
- Помер у 338 р. до н. е.
- Із творів Ісократа до нас дійшло 6 судових, 15 урочистих промов і 9 листів. Серед судових найвідомішою вважається “Банкірська промова”, а серед урочистих — “Панегірик”.

(http://www.centant.pu.ru/centrum/publik/paltzeva/pal_0201.htm)

Протагор (бл. 480 – бл. 410 рр. до н. е.)

- Давньогрецький філософ, ритор.
- Походив із міста Абдери.
- Він запропонував правило для тих, хто у нього навчався: або вони платять йому, скільки б він не призначив, або під присягою заявляють привселюдно у храмі, в скільки самі оцінюють користь від занять із ним, і відповідно до цього винагороджують його за працю.
- Традиційно належить до платних учителів-софістів.
- У софістичних школах захоплювалися формальною стороною слів і понять і, не зумівши подолати горизонти мовної проблеми, яка відкрилася перед ними, а саме: амфіболійність, інверсійність, омонімічність і синонімічність, – стали трактувати світ, і справи людські, як такі, що не важливіші за інші. Тобто “називаючи – і визначаю, і обумовлюю”. Мистецтво риторики стало полем жвавості сил людських і доведень будь-яких, наперед прийнятих установок: учні заохочувалися і за переконливість міркувань про те, що, наприклад, “кішка ловить мишей”, і за протилежну переконливість, з тим же завзяттям, що “миші ловлять кішок”.
- Спочатку – гра розуму і неочікуваний інтелектуальний ракурс. Згодом – форми, з якими здоровий глузд погодитися відмовляється. Наприклад: Хто вчить кого-небудь, той хоче, щоб учень його став мудрим і перестав бути невігласом. Він, таким чином, хоче, щоб учень його став тим, чим він не є і перестав бути тим, чим він є тепер. Отже, він хоче його привести із буття в небуття, тобто знищити. Або: Чи знаєш ти, про що я хочу тебе запитати? Ні. Чи знаєш ти, що добродійство є добро? Знаю. Про це я і хотів тебе запитати. А ти, виявляється, не знаєш те, що знаєш.
- Твори Протагора: “Про богів”, “Наука спору”, “Про державу”, “Велике слово” та ін.
- Ввів у вжиток метод діалогічного мовлення, де думка оратора викладалася на фоні запитань слухачам з прив’язкою до їх відповідей.

- За визначенням Авла Галлія в “Аттичних ночах”, Протагор — “один із найбільш нещирих, але найгостріший із софістів”.
- 411 р. до н. е. був звинувачений в атеїзмі, книгу “Про богів” — спалили, а самого засудили до смертної кари.
- Після помилування був вигнаний із Афін.
- Потонув у Мессінській затоці по дорозі з Південної Італії в Сицилію.

(За вид.: *Таранов П. С.* Антологія мудрости: 120 філософів: В 2 т. — Симферополь, 1997. — Т. 1. — С. 159–164)

Сократ (469—399 рр. до н. е.)

- Давньогрецький філософ, родом із Алопеки (Аттика).
- Син каменяря Софронікса і повитухи Фенарети.
- Сократ був невисокого зросту, приземистий, з короткою шиєю, великою лисою головою, великим випуклим лобом, приплюснутим і кирпатим носом із широкими ніздрями, товстими губами, одуглим обличчям, з витрішкуватими очима, поглядом спідлоба.
- Був завжди босоніж, ходив у старому хітоні.
- Жив у бідності.
- Все майно Сократа, за Ксенофонтом, оцінювалося в 5 мін, а гарний кінь коштував 12 мін.
- Софіст Антифонт, намагаючись уразити Сократа у присутності слухачів, сказав йому: “Ти живеш так, як би не хотів жити ні один із рабів у свого господаря; страву

і питво ти вживаєш бідні, а одяг носиш не просто бідний, але один і той самий; і літом, і зимою завжди ти без взуття і без хітона”.

- На жінок йому не щастило, хоча і був двічі одруженим... Свої пізнання сімейного життя узагальнив крилатою мудрістю: “Одружишся ти чи не одружишся — все одно будеш каятися”.
- Своєю вчителькою в теорії кохання Сократ називає Діятиму із Мантинеї, а вчителькою з виголошення промови — Аспасію, дружину Перикла.
- Значну частину часу Сократ проводив у дискусіях і суперечках, до чого це призводило, розповів Діоген Лаертський.

Через те що у суперечках він був сильнішим, то нерідко його дубасили і тягали за волосся, а ще частіше висміювали і глумилися; але він сприймав усе це без спротиву. Якось отримав стусана, але стерпів, відповівши: “Якби мене брикнув осел, невже б я подавав на нього до суду?”

- Улюблена приказка Сократа: “Клянусь собакою”.
- Сократ не залишив жодного трактату, він вчив бесідами.
- Глибинна “риторичність” діалектики Сократа простежується у діалозі “Федір”.
- Мовленнєвий ідеал — введення в міркування і мовлення проблеми пошуку змісту, істини і добра.
- Сократа цікавила психологія людської поведінки: “Благе бачу — хвалю, але до дурного тягнуся”.
- Сократ вважав своїх слухачів друзями, а не “учнями” і не брав з них грошей.
- Сократ шукав істину в точних поняттях, запитуючи і спростовуючи відповіді. Йому чужими були евристика, суперечка, такі характерні софістам.
- Сократові був властивий діалектичний метод “запитання-відповідь” (новий тип евристичного педагогічного діалогу), необхідний для встановлення (народження) об’єктивної істини.

- Сократ завжди був оточений своїм друзями та слухачами, привертая увагу допитливої молоді. І коли в 407 р. до н.е. Платон зустрів Сократа, то назавжди відійшли геть усі його заняття, крім основного – філософії.
- Сократ, кажуть, почувши, як Платон читає “Лісія”, вигукнув: “Клянусь Гераклом! Скільки ж вигадав про мене цей юнак!” Платон написав багато такого, чого Сократ не говорив.
- 399 р до н.е. Сократа засудили до страти за критику традиційної релігії та “шкідливий” вплив на молодь. Філософ загинув, прийнявши отруту. Його смерть дуже вразила молодого Платона, відтоді Сократ став постійним героєм усіх його творів.

(За вид.: *Таранов П. С.* Антологія мудрости: 120 філософів: В 2 т. – Симферополь, 1997. – Т. 1. – С. 173–194)

Платон (428–347 рр. до н. е.)

- Давньогрецький філософ; син Аристона і Периктіони.
- Родом із Афін, справжнє його ім'я – Аристокл.
- За переказами, Аристокл отримав своє прізвище Платон від Сократа за ширину грудей і лоба.
- Сім'я була небагатою, але знатною: Аристон походив із роду останнього афінського царя Кодра, а Периктіона – із сім'ї, яка дала Афінам Солона.
- Здобув звичайну для знатного афінянина освіту: гімнастику, граматику, музику, математику.
- У ранньому віці познайомився з філософією Геракліта, Парменіда, Зенона, піфагорійців.
- У 407 р. до н.е. познайомився з Сократом і до смерті Сократа був серед найближчих його учнів.
- Багато часу приділяв поезії. Платону приписують епічні і ліричні твори, трагедії і комедії. До нас дійшло близько 25 віршованих мініатюр-епіграм. Знайомство із Сократом і ґрунтове заняття філософією призвело до того, що Платон спалив свої поетичні твори. Вважав поезію шкідливою, бо вона звертається до “низької” частини

людської душі, до її пристрастей, а це погано позначається на моральному стані громадян.

- У 389–387 рр. до н.е. Платон відвідав Італію та Сицилію. В Сицилії за 30 мін купив сад, який назвав ім'ям афінського героя Академа, і відкрив у ньому свою філософську школу.
- За ім'ям Платона до нас дійшли 23 справжніх і 11 сумнівних діалогів, промова “Апологія Сократа”, а також 13 листів.
- Діалоги Платона: “Протагор” — про можливість навчити добродійності, “Горгій” — про риторику та моральність, “Федон” — про душу, “Федір” — про кохання, “Софіст” — про буття та небуття, “Фестат” — про пізнання, “Держава”, “Закони” — про діяльні поліси, “Філеб” — про насолоду, “Тімей” — про світобудову, “Євтидем” — про софістичне красномовство та ін.
- Був дуже гостинним.
- Платон винайшов будильник, вперше застосував у гідравліці принцип реле.
- Платон мріяв про ідеальну державу з ідеальними правителями, тому звертався у своїх промовах саме до панівної верхівки, прагнучи виховати її словом.
- Створив власну теорію красномовства, найціннішою у ній була ідея впливу промови на людську душу.
- Спочатку Платон суворо дотримувався методу свого вчителя Сократа, створюючи промови у формі бесід, питань і відповідей. Пізніше разом із бесідою він користується зв'язними висловлюваннями.

(За вид: *Таранов П. С.* Антологія мудрости: 120 філософов: В 2 т. — Симферополь, 1997. — Т. 1. — С. 213–248)

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрамович С. Д., Чікарькова М. Ю.* Риторика. — Львів: Світ, 2002. — С. 25–27.
2. *Корнилова Е. Н.* Риторика — искусство убеждать. Своеобразие публицистики античной эпохи. — М.: Изд-во УРАО, 1998. — С. 6–10, 23–58.

3. *Михальская А.К.* Педагогическая риторика: история и теория. — М.: Academia, 1998. — С. 23–92.
4. *Платон.* Апология Сократа, Критон, Ион, Протагор. — М., 1999.
5. *Рождественский Ю.В.* Теория риторики. — М.: Добросвет, 1999. — С. 5–8.
6. *Сагач Г.М.* Вибрані твори: У 5 т. — Рівне, 2006.
7. *Сагач Г.М.* Золотослів. — К., 1993.
8. *Сагач Г.М.* Риторика. — К., 2000.
9. *Хоменко І.В.* Еристика і мистецтво полеміки. — К.: Юрінком-Інтер, 2001. — С. 6–9, 79–94.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

Пальцева Л.А. Матеріали по історії Причорномор'я в античну епоху. Частина I: Ісократ і Есхін. http://www.centant.ru.ru/centrum/publik/paltzeva/pal_0201.htm

Ісократ. Панегірик (Пер. Н.Ф. Дератани).

http://lib.ru/POEEAST/ISOKRAT/isokrat1_1.txt

<http://filosof.historic.ru//books>

МАУП

Тут виступали античні оратори та актори

ЗАНЯТТЯ II

РОЗРОБКА НОРМАТИВНОЇ РИТОРИКИ ЯК ОСНОВИ ОСВІТИ І НАЙВАЖЛИВІШОГО КОМПОНЕНТА КУЛЬТУРИ АНТИЧНОГО СВІТУ

-
1. “Риторика” Аристотеля як виклад наукових основ красномовства.
 2. Становлення риторики в Давньому Римі. Риторичне вчення Марка Тулія Цицерона.
 3. “Дванадцять книг риторичних настанов” Марка Фабія Квінтіліана — систематичний виклад теоретичних основ красномовства та методики навчання ораторського мистецтва.
-

МАУП

Приблизно з 330 р. до н.е. розпочинається новий етап становлення риторики, де на зміну софістичному хрестоматійному керівництву з ораторського мистецтва приходять нормативні, стрункі теоретичні вчення про принципи досягнення прекрасного в галузі словесного мистецтва. Це період появи риторичних праць, в основу яких покладено філософський принцип інтелектуального пошуку істини, які характеризуються чіткою методичною системою навчання ораторського мистецтва.

Аристотель (384–322 рр. до н.е.) — один із найславніших учнів Платона. Від своїх попередників відрізнявся тим, що надав риторичній науці статусу науки. Риторичне вчення Аристотеля викладене у трактатах “Риторика, або Про мистецтво риторики”, “Поетика”, “Топіка” та ін.

Аристотель у праці “Риторика, або Про мистецтво риторики” визначає риторичну як здатність знаходити можливі способи переконання стосовно кожного предмета.

Категорії риторичної науки Аристотеля побудовані виходячи з позиції слухача: образ оратора, вид промови, образ конкретної промови, збудження емоцій, аргументація, композиція стилів.

Образ оратора — це уявлення оратором самого себе: пристрасний, нещасливий, злий, добрий. Основні умови: 1) бути самим собою, 2) відповідати за наслідки своєї промови, 3) мати стійкі переконання.

Розрізняв такі види промов, як: дорадчі, судові, епідейктичні.

Образ конкретної промови, на думку Аристотеля, мав створюватися залежно від виду промови, а саме: дорадчої (погоджуватися або відхиляти), судової (звинувачувати або захищати), епідейктичної (прославляти або засуджувати).

Збудження емоцій — це вміння оратора викликати в аудиторії страх, співчуття тощо.

Аристотель

Коріння насолоди красномовства, на його думку, не у чуттєвому задоволенні, які отримуються від словесної гри оратора, а в задоволенні пізнавальних та інтелектуальних потреб.

Вважав, що засобами переконання є: а) логічні доведення; б) моральні докази, коли промовець переконує слухача, що він заслуговує на довіру; в) емоційні впливи, коли оратор впливає на емоції слухача.

Аудиторію розрізняв: а) за віком (молоді — літнього віку), б) за достатком (багаті — бідні), в) за емоційним станом (щасливі — нещасливі). Молода аудиторія легко запалюється промовою і легко схиляється під впливом почуттів до рішень і вчинків. Аудиторія людей літнього віку — навпаки, маючи певний досвід та життєві невдачі, схильна бути обережною. Багаті — завжди шукають вигоди. Така аудиторія об'єднує людей, які швидко аналізують зміст промови з можливою вигодою для себе. Бідні теж шукають вигоди, але не вирізняються здібностями швидкого аналізу. Щаслива аудиторія схильна до доброзичливості. Нещаслива — навпаки, схильна бути жовчною.

Аристотель стверджував, що промова має три елементи: сам оратор, предмет, про який він говорить, та з особа, до якої він звертається; вона ж і є кінцевою метою усього (має на увазі слухача).

Визначив три причини, що викликають довіру до мовця, завдяки яким ми віримо без доказів, — це розум, добродійність, благонастроєність.

Достоїнством стилю вважав ясність; бо коли промова не є ясною, не досягає своєї мети. На його думку, стиль не повинен бути ні занадто низьким, ні занадто високим, але повинен відповідати предметові мовлення.

Загальноживані слова рідної мови, метафори — це, на думку Аристотеля, єдиний матеріал, що потрібний стилю прозового мовлення. Крім того, метафора має бути ясною, приємною і чарувати новизною, її не можна запозичувати в іншій особі.

Стиль буде відповідно витриманим якісним, зазначав Аристотель, якщо він сповнений почуттями, якщо він відображає характер, якщо він відповідає істинному стану речей...

Промова повинна мати дві частини, бо необхідно назвати предмет, про який йдеться, й довести його. Необхідними складовими промови вважав виклад і спосіб доведення; вони є обов'язковою приналежністю, але частіше промова має: передмову, виклад, спосіб доведення, висновок (Античные риторика. — М., 1978. — С. 15–164).

У **Давньому Римі** грецькі риторичні школи відкривали свої школи. Якщо у Давній Греції заняття риторикою мали масовий характер, то в Давньому Римі — забезпечували сферу законодавства, політики, влади. Представники римської демократії відчували недостатність знань з риторики для боротьби проти сенатської олігархії. Вони з великим бажанням вивчали еллінську риторичну школу у грецьких вчителів. Проте занепокоєний сенат почав вживати заходів, видаючи в 173 і 161 р. до н. е. укази про вигнання з Риму грецьких філософів і риторів. Однак і це не допомогло. З часом з'являються і латинські риторичні школи, які адаптували грецьку риторичну школу до вимог римської дійсності.

Між 86 і 82 р. до н. е. в Римі був розповсюджений перший анонімний підручник з риторики латинською мовою “Риторика до Геренія”.

В основу підручника було покладено принцип античного керівництва для вивчення ораторського мистецтва (в першій і другій книзі йдеться про “знаходження” матеріалу, в третій — про його розміщення, про пам'ять і виголошення промови, в четвертій — про словесне оформлення). Цей підручник давав змогу небагатим юнакам здобути достойну політичну освіту.

Римська риторика має кілька характерних ознак: 1) розвінчувальність, яка супроводжувалася грубуватим гумором; 2) афористичність.

Марк Тулій Цицерон (106–43 рр. до н. е.) — продовжувач традицій Академії і школи Аристотеля. Особливого значення він надавав вивченню філософії особистості і філософії освіти.

Цицерон

Цицерон створив своєрідну риторичну систему освіти оратора істинного, ідеального і досконалого, про що читаємо у його працях “Про оратора” (розробка теорії риторики), “Брут” (характеристика ідеалу оратора), “Оратор” (виклад історичного розвитку ораторського мистецтва).

Ідеалом оратора вважав людину високої культури, яка знає літературу, історію, право, філософію; добре володіє простим і високим стилем, розуміє вплив ритму на аудиторію, уміє примусити плакати та сміятися, може владарювати душею.

Слово у Цицерона – основний інструмент формування людини. Бути людиною, за Цицероном, це означає володіти словом, суспільно дієвим і тому художньо досконалим.

Визначальною функцією риторики вважав педагогічну: “Бо найкращий оратор є той, хто своїм словом і навчає слухачів, і дає насолоду, і справляє на них сильне враження. Вчити – обов’язок оратора, давати насолоду – честь... Справляти ж сильне враження необхідно” (*Цицерон М. Т. О наилучшем роде ораторов.* – Равель, 1895. – С. 5).

Ідеал Цицерона – гармонізуючий діалог, у якому завдання пошуку істини і змісту поступається завданню гармонізації мовленнєвої взаємодії.

Цицерон визначив обов’язки оратора: а) знайти, що сказати; б) знайдене розкласти за порядком; в) надати йому словесної форми; г) закріпити все у пам’яті; г) виголосити.

У вступі вимагав налаштувати слухача на вдумливість і увагу; щоб виклад був правдоподібним, ясним і коротким; потім рекомендував зробити розподіл чи постановку питання; далі треба підтвердити свою точку зору доказами і доведеннями, потім закінчення і висновок.

Щоб виховати оратора, на думку Цицерона, необхідно дізнатися, на що він здатний. У ораторові має відчуватися освіченість, має бути міра наслуханості і начитаності; варто випробувати можливості його голосу, сили, дихання, язика. І якщо виявиться, що він здатний досягти досконалості, якщо буде видно, що він людина достойна, тоді потрібно не лише переко-нувати, але навіть благати, щоб він працював і далі, бо велика

окраса і користь усьому суспільству, коли видатний оратор одночасно і достойна людина.

Цицерон підкреслює роль взірця для наслідування. Початківець усіма силами повинен прагнути вловити усе краще. А далі мають бути вправи.

Оратор, на думку Цицерона, повинен бути багатим не лише словами, а й думками.

Спосіб мовлення і здатність до проголошення промови ґрунтуються на трьох засадах: по-перше, привернути увагу слухачів; по-друге, напучувати їх; по-третє, збудити. Перше вимагає м'якості мовлення, друге — дотепності, третє — сили.

Цицерон наголошує, що зміст — це першопричина успіху промови, і ораторові необхідні три властивості: проникливість, потім розуміння (або наука) і ревність (запаадливість). На першому місці обдаровання, хоча саме обдаровання збуджується до діяльності ревністю, яка скрізь має найбільшу силу.

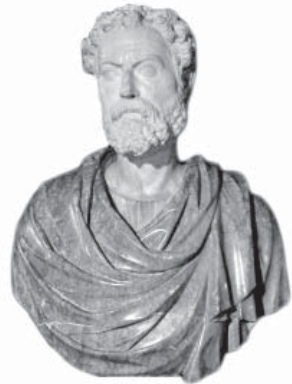
Наука вказує тільки, де шукати і те, що прагнеться знайти; решта досягається старанністю, увагою, обдумуванням, пильністю, наполегливістю, працею, тобто, щоб сказати одним словом, все тією самою ревністю — ось достоїнство над усіма іншими достоїнствами.

Цицерон вважає, що для оратора важливим при проголошенні промови привернути до себе слухача і так його збудити, щоб він частіше керувався душевним пориванням і хвилюванням, ніж порадою і розумом.

Загальний тон промови рекомендує обирати такий, який найбільшою мірою утримує увагу слухачів і який не тільки їх усолоджує, а і насолоджує без перенасичення. У всіх випадках надмірна насолода межує з огидою.

(За вид.: Цицерон Марк Туллий. Три трактата об ораторском искусстве. — М., 1972)

Марк Фабій Квінтіліан (бл. 35 — бл. 96 рр. до н. е.) знаменитий римський оратор, учитель риторики, автор трак-

Квінтіліан

тату “Риторичні настанови”. У трактаті Квінтіліан врахував увесь досвід класичної риторики, узагальнив власний досвід викладача риторики і судового адвоката, розкрив проблеми педагогіки, етики, дав характеристики риторичних шкіл, стилів та ін.

Перша книга його трактату присвячена вихованню хлопчиків у сім’ї і в класі граматики до їхніх занять риторикою. Друга — заняттям у риторичній школі і заняттям з риторики. Третя — дев’ята книги — своєрідні енциклопедії традиційної теорії ораторського мистецтва. Десята — присвячена критичному аналізу грецької і римської літератури за жанрами, характеристичні зразки цікавих і корисних для майбутнього оратора. Одинадцята — розкриває зовнішні прийоми оратора, а дванадцята — характеризує моральний і суспільний образ оратора.

Квінтіліан стверджує, що майбутнього оратора необхідно виховувати з дитинства. Важливу роль у вихованні відіграє оточення (годувальниці, батьки, дядьки), вчителі, які повинні добре навчати. Навчання в дитячому віці, зазначає Квінтіліан, повинне бути забавою, дитина свідомо повинна запам’ятовувати матеріал, займатися чистописанням і читанням вголос. Мовлення має бути правильним, ясним і красивим. Для цього необхідно вивчати граматику і зразкових ораторів, поетів, прозаїків, потім переходити до власних текстів.

Марк Фабій дає рекомендації щодо читання художніх творів і промов відомих ораторів. “Чи слід суворо дотримуватися риторичних правил?” — запитує Квінтіліан. І відповідає, що оратор не повинен сприймати риторичні правила за неодмінні закони. Правила є лише керівництвом до дії, а не догмою, вони не повинні сковувати оратора і позбавляти його можливості виявляти самостійність. Він порівнює жорсткі правила з вказівкою полководцю, як розташувати військо. Проте розташування війська залежить від ситуації. Так і в промові, зазначає Квінтіліан, потрібно знати, чи потрібний вступ, чи він зайвий, до того ж стислий або великий; чи спрямовувати всю промову до суддів або іншої особи, використавши для цього якусь фігуру; чи успішною для справи, що захищається, розповідь коротка або довга, безперервна або поділена на частини.

Як глава нової риторичної школи, він вбачав успіх розквіту красномовства не у техніці мовлення, а в особистості оратора: щоб виховати оратора “достойним мужем”, необхідно формувати його моральність, щоб він був “управним у мовленні”, треба розвивати його смак. Квінтіліан повторює думку Цицерона: істинним красномовством володіє лише добра і чесна людина.

За Квінтіліаном, риторика має п’ять розділів: винайдення, розташування, виклад, пам’ять, виголошення (або дії). Цілі оратора — повчати, зворушувати, усолоджувати, хоча не всі промови переслідують три цілі.

Квінтіліан говорить про збудження пристрастей, у чому і виявляється сила красномовства, бо успіх оратора залежить не лише від доказів, але і від того, як він зуміє переконати слухачів, впливаючи на них емоційно. Душевні порухи він ділить на пристрасті і вдачі. Вдача — це чудова властивість душевної доброти, яка супроводжується лагідністю, дружелюбністю. Промова оратора повинна бути скромною, без жодної зарозумілості, пишноти і високопарності. Досить і того, наголошує Квінтіліан, якщо говоритимемо виразно, точно, приємно, правдиво. Пристрасть — це вираження гніву, ненависті, страху, обурення, співчуття. Таким чином, справжнє красномовство полягає в умінні збуджувати пристрасті.

Оратора, як відмічає Квінтіліан, вирізняє витонченість і краса мовлення, бо вони приносять задоволення і подивування. Проте словесні прикраси повинні відповідати предмету і меті промови, враховувати аудиторію. Метафори, які прикрашають промову, повинні розглядатися у взаємозв’язку з усією промовою. Крім того, ораторові необхідно знати, що потрібно йому в промові вимовити стрімко або скромно, забавно або важливо, широко або коротко.

Квінтіліан визначає недоліки мовлення: вживання понижених виразів, якими велич або гідність предмета знижується; слововираження сухе, нецікаве, недбале; неповнота, одноманітність, що навіває нудьгу. Красу мовлення вбачав у живому зображенні речей і відтворенні живих картин, які викликають

емоції, пристрасті, бо докладний опис відчутніший, ніж просте повідомлення. Особливо тут допомагають фігури і тропи.

Сучасний російський вчений Ю. В. Рождественський називає Квінтіліана основоположником мовленнєвої педагогіки. Аналіз Ю. В. Рождественським трактату “Риторичні настанови”, показав, що Квінтіліан фактично вибудовує навчальний процес так, щоб були розглянутими всі частини феномену мовлення.

Квінтіліан розробив методикку навчання ораторської думки. Вона, за Ю. В. Рождественським, досягається так.

1. Вивчення теорії риторики.

Крім знань фігур мови і фігур думки, необхідно знати і дотримуватися положень хорошої ораторської практики. Ця практика передбачає вибір теми, яка цікавить оратора, і достатню ерудицію.

2. Вивчення класичних зразків ораторського мистецтва.

Це означає, що потрібно спочатку філологічно аналізувати твір ораторського мистецтва і лише потім власне риторично осмислювати його, тобто зважати на громадські обставини виголошення промови, аргументи і ефект промови в аудиторії.

3. Наслідування.

Будь-який оратор народжується від оратора. Початківець повинен бути учнем професійного оратора. Учень повинен, поперше, допомагати учителеві збирати і готувати матеріал, і подруге, дивитися, слухати, як учитель готує і виголошує промову.

4. Власне ораторська практика.

Вона починається від шкільних навчальних промов. Потім учень повинен поступово сам починати виступати і після кожного виступу оцінювати успіх або невдачу своєї промови.

Маючи хорошу ораторську практику, Квінтіліан дає поради, як підготувати промову. Ці поради є методичним алгоритмом дій оратора:

- Обрати тему, дати назву і розглянути її логічно і прагматично.
- Зібрати матеріал до промови якомога повніше, і проаналізувати його. Матеріал може мати і письмові, і усні джерела.

- Створити саму промову, тобто розмістити аргументи відповідно до задуму промови, з однієї сторони (а саме фігурами думки), а з іншої — врахувати характер та інтереси аудиторії.
- Відшліфувати промову відповідно до правил стилістики, використовувати повноцінно літературну мову, тобто, в остаточному варіанті, з'єднати фігури мови і фігури думки. Написати і вивчити промову.
- Виголосити промову. Звертаємо увагу на дикцію. Дикція в системі ораторського виховання починає формуватися від мови годувальниці, сім'ї, після уроків дикції в акторській школі, а далі у практиці вислуховування ораторських промов і за власного досвіду виголошування. Навчання дикції передбачає також можливість подолати ораторське хвилювання, іншими словами, природне збентеження.

(Завид. *Рождественский* Ю. В. Теория риторики. — М., 1999. — С. 126–131)

Таким чином, М. Ф. Квінтіліан ставить у центр усієї освітньої системи риторичну школу для учнів-юнаків. Основою риторики вважає вивчення класичних письменників. Оратора хоче бачити і вправним стилістом.

ЗАВДАННЯ

1. Дайте відповідь на запитання:

- Який внесок зробив Аристотель у розробку наукових основ красномовства?
- Чи справді Аристотель створив своє логічне вчення для того, щоб дати чесним громадянам зброю проти софістів?
- Які особливості римського красномовства?
- Який внесок у розробку теорії і практики риторики зробили трактати і промови М. Т. Цицерона?
- Яке значення і який вплив на розвиток європейської риторики компендіуму М. Ф. Квінтіліана?

- Чому риторика вважається основою освіти і найважливішим компонентом культури античного світу?

2. Підготуйте для учнів 10 класу, які починають вивчати риторику: а) невеличку промову (до 7 хв) про одного із ораторів (Аристотеля, Цицерона, Квінтіліана); або б) промову на тему “Три обов’язки оратора: вчити, подобатися, зворушувати” (*Цицерон*), використовуючи такі риторичні прийоми античного красномовства, як:

ампліфікація (нагромидження синонімів, однотипних слів і виразів для підсилення характеристики явища, наприклад: “Я стверджую, що в усій Сицилії, такій давній, такій багатій провінції... не було жодної срібної, жодної коринфської або делонської вази, жодного коштовного каменя чи перлини, жодного предмета із золота або слонової кістки... яких би Гай Веррес не розшукав, не роздивився і... не забрав собі” (*Цицерон*);

анафора (повторення тих самих слів чи словосполучень на початку кожної частини тексту, наприклад: “Невже тебе не стривожили **ні** нічні караули на Палатині... **ні** сторожа, що обходять місто, **ні** страх, що охопив людей... **ні** обличчя та погляди всіх присутніх?” (*Цицерон*);

повтори (повторення окремих слів чи словосполучень в одному висловленні для виділення, підкреслення думки, наприклад: “Сенат це розуміє, консул бачить, а ця людина ще **живе**. Та хіба тільки **живе!**” (*Цицерон*);

аналогія (співвідношення однакових або однорідних явищ для встановлення схожості між ними у деяких відношеннях);

персоніфікація (наділення предметів, явищ рисами людини);

порівняння (зіставлення одного предмета або явища з іншим, подібним до нього); **метафора** (переносне вживання слова або виразу на основі аналогії, схожості або порівняння);

антитеза (протиставлення, наприклад: “Адже на нашому боці почуття честі, на тому — нахабство; тут — сором’язливість, там — розпуста; тут вірність, там — обман; тут — доблесть, там — злочин...” (*Цицерон*).

Проаналізуйте свій виступ за такою схемою:

- Як аудиторія зустріла мене? (Доброзичливо, байдуже, стримано, з недовірою, неприязно.)
- Як розпочав виступ? Чи викликав виступ зацікавленість? пожвавлення? байдужість? несприйняття?
- Як можна охарактеризувати настрій аудиторії протягом виступу? Він змінювався на мою користь чи ні? В якій частині виступу це було помітно? Як це проявлялося? Можливі причини цих змін.
- Якщо аудиторія реагувала негативно, то чим це було зумовлено?
- Як я реагував на невдачу? успіх?
- Як я сам оцінюю:
 - вибір теми, її розкриття, свою позицію;
 - план і композицію виступу, логіку побудови, початок, кінець;
 - якщо тему, факти, логіку я оцінюю позитивно, то чим пояснити невдачі, незадоволення, послаблення контакту?
- Як я сам оцінюю своє усне мовлення: дихання (не вистачало глибини дихання, утруднення дихання носом, чи були вимушені паузи для вдиху; що можна сказати про темп, плавність мовлення: чи вільним було мовлення чи не було зайвої напруги)?
- Як аудиторія реагувала на мої аргументи, приклади, вставні сюжети, жарти, запитання?
- Як я тримався: просто і вільно чи скуто; чи не зловживав жестами?
- На повчальне з цього виступу я зважатиму при підготовці до наступного виступу.

3. Прочитайте і зробіть риторичний аналіз промови Цицерона “Промова на захист поета Архія”. Підготуйтеся виголосити перед аудиторією невеличкий уривок із зазначеної промови. Розпишіть його партитуру (програму дій виконавця тексту, складену за допомогою загальноприйнятих умовних знаків).

Рекомендації!!!

Голосно прочитайте виділений текст, спостерігаючи час від часу за уявними слухачами (якщо ви не будете бачити слухачів, то і вони не будуть бачити вас!). Дивіться на слухачів! Нехай у вас будуть довші паузи, під час яких ви будете вчитуватися в текст і мовчати. Слухачі будуть вам за них вдячні, бо паузи допомагають легше вас зрозуміти. Говоріть повільніше. Коли оратор починає читати — темп його мовлення зазвичай збільшується в 1,5–2 рази. Оратор починає злегка тараторити. Зникають смислові паузи. Втрачаються інтонації — мовлення стає монотонним, сухим, нудним. Читайте з почуттями.

РЕЄСТР ПАРТИТУРНИХ ЗНАКІВ

- 1) — знак акценту (наголосу) над наголошеним голосним для позначення наголосу;
- 2) паузи:
 - а) / — коротка на рахунок “один”;
 - б) // — середня, на рахунок “один”, “два”;
 - в) /// — довга, на рахунок “один”, “два”, “три”;
- 3) _____ — логічний наголос;
- 4) ↑ — підвищення тону (мелодія злету);
- 5) ↓ — зниження тону (мелодія спаду);
- 6) - - - - - — розтягнути, уповільнити вимову;
- 7) → — пришвидшити вимову.

Додаткове завдання

Прочитайте уривок з 5 речень і перекажіть його або дослівно (намагайтесь запам’ятати деталі), або своїми словами.

ПРОМОВА НА ЗАХИСТ ПОЕТА АРХІЯ

(1). Судді! Якщо в мене є якась крихітка таланту (а я свідомий, що він незначний), або хоч трохи ораторської вправності (наділений я нею, визнаю, в скромній мірі), або якісь теоретичні знання в галузі красномовства, які ґрунтуються на докладному вивченні благородних наук (їх я, скажу прямо, ніколи не цурався), то результатів усього цього повинен вимагати від мене з повним правом в першу чергу ось цей Авл Ліциній Архій. Як далеко я можу сягнути своєю пам'яттю назад і охопити відрізок пройденого життя і воскресити найбільш ранні спогади дитинства, то саме його я бачу наставником у виборі моїх зацікавлень літературою. Якщо моє красномовство, сформоване за його порадами і вказівками, допомагало інколи людям у біді, то тепер першим моїм обов'язком є подати допомогу і порятунк у міру моїх можливостей саме тому, у кого я одержав те, чим можу допомагати одним і рятувати інших. (2). І щоб була ніхто не дивувався цими моїми словами — бо ж Архій наділений якимись іншими здібностями, а не теоретичною й практичною обізнаністю з ораторським мистецтвом, — мушу сказати, що я ніколи не присвячував себе самому тільки красномовству. Адже всі науки, які роблять людину культурною, якимсь чином пов'язані й споріднені між собою. (3). Проте, щоб комусь не здавалося дивним те, що на публічному суді в кримінальній справі про порушення закону, яка розглядається перед претором римського народу, людиною надзвичайних прикмет, перед вельми суворими судьями і при такому великому зібранні людей, я вдався до незвичного виду красномовства, несумісного не тільки із загальноприйнятою судовою практикою, а і взагалі з практикою публічних процесів, прошу вас, з уваги на особу обвинуваченого, дозволити мені в цій справі на поступку, яка, сподіваюсь, для вас не буде прикрою. Перед лицем численного зібрання найосвіченіших людей, з уваги на вашу культуру, а також на претора, який керує процесом, дозвольте мені у своєму виступі на захист видатного поета і винятково вченої людини

дещо більше сказати про культуру й літературу та у зв'язку з особою відповідача, який у своєму спокійному житті і в поетичній діяльності мало мав спільного з судами, скористатися майже новим і незвичним видом красномовства.

(4). Якщо я відчую, що ви даєте на це свою згоду і дозвіл, безперечно, зумію вас переконати, що ось цей Авл Ліціній, будучи громадянином, не тільки не повинен втратити права римського громадянства, а навпаки, якщо б навіть не мав його, то заслуговував би на те, щоб його внесли до списків громадян. Отже, як тільки Архій вийшов з хлоп'ячих років і після одержання освіти, яка формує душу дитини, присвятив себе літературній діяльності, швидко почав затьмарювати всіх славою свого таланту, насамперед в Антіохії (там він народився в знатній сім'ї), місті колись багатому й багатолюдному, осередку вчених людей і благородних наук. Пізніше в інших областях Азії і в усій Греції його поява викликала такий подив, що очікування його прибуття перевершувало чутку про його обдаровання, а захоплення після приїзду перевершувало сподівання. (5). У той час в Італії грецька наука і мистецтво були дуже поширені, і в Лації їх вивчали в тих самих містах, що й сьогодні, правда, з більшим запалом, та й тут, у Римі, їх високо цінували, особливо завдячуючи миру в державі. Тим-то жителі Тарента, Регія, Неаполя надали Архієві право громадянства, а також інші привілеї; всі, хто міг якось оцінити талант, вважали за честь для себе познайомитися з ним і приймати його в себе як бажаного гостя. Коли він завдяки такій великій славі став усім відомий, прибув до Рима в часи консульства Марія і Катула. Тут він передусім натрапив на консулів, військові подвиги одного з яких могли послужити йому темою для оспівування, тоді як у другого міг знайти не лише ратну доблесть, а і прихильність і зрозуміння поезії. Хоч Архій тоді ще носив претексту, його зразу прийняла до свого дому родина Лукуллів. Не тільки його літературний талант, а й природжені прикмети спричинилися до того, що дім, який перший поставився до нього доброзичливо в молоді роки, залишився для нього найріднішим і на старість. (6). У ті часи він здобув собі симпатію Квінта Метелла

Нумідійського і його сина Пія, його поезії слухав Марк Емілій, дружили з ним батько й син Квінти Катули, високої думки про нього був Луцій Красс. Оскільки дружні стосунки зв'язували з Лукуллами, Друзами, Октавіями, Катonom і цілою родиною Гортенсіїв, то Архій користувався у людей великою повагою, тому що шану до нього виявляли не тільки ті, хто прагнув почути і пізнати його поезію, але також ті, хто, можливо, тільки вдавав, що дуже цього хоче. Згодом, після достатньо тривалого часу, Архій поїхав з Лукуллом на Сицилію і, повертаючись звідти, разом з цим же Лукуллом прибув до Гераклеї. Це було союзне місто, наділене дуже широкими правами, і тому Архій захотів одержати в ньому права громадянства. Одержав він їх у гераклеїців, тому що його самого вважали гідним цього, а також завдяки повазі і впливові Лукулла. (7). На підставі закону Сильвана й Карбона права громадянства надавались “кожному, хто був приписаний до союзної міської общини, хто жив в Італії тоді, коли з'явився закон, і хто протягом шістдесяти днів заявив про це преторові”. Тому що Архій жив у Римі довгі роки, він подав заяву преторові Квінту Метеллові, який був його близьким другом.

(8). Якщо розглядати питання лише про законне одержання прав громадянства, мені нічого більше говорити. Справа ясна. І справді, Граціє, що тут може викликати сумнів? Може, скажеш, що він не був приписаний у Гераклеї? Тут присутній Марк Лукулл, людина високоповажана, чесна. З почуттям відповідальності він заявляє, що знає про цю справу не на підставі припущення, а з усією достовірністю, не з чуток, а як очевидець, не як свідок, а як учасник подій. Тут присутні посланці з Гераклеї, люди шановні, які прибули на цей суд з дорученням виступити з свідченнями від імені общини. Вони твердять, що Архія було внесено до списків громадян Гераклеї. А ти ще вимагаєш офіційних списків Гераклеї, але ж вони, як усім нам відомо, згоріли під час Італійської війни через пожежу в архіві. Це просто смішно не брати до уваги те, що ми маємо в нашому розпорядженні, а вимагати того, чого ми не можемо мати, замовчувати свідчення людей, а вимагати документів. Сміш-

но, маючи у своєму розпорядженні свідчення вельмишановної людини, присягу і гарантію незаплямованого муніципія, знецінювати неспростовні докази, а вимагати документів, які, як ти сам кажеш, повсякчасно підробляють. (9). Чи, може, він не жив у Римі? Він, що стільки років до одержання прав громадянства вибрав Рим, щоб зв'язати з ним всі свої справи і свою долю? Або, може, він не з'явився до претора? Більше того, його занесено до тих списків, які, на підставі заяви, зробленої перед колегією преторів, одні тільки є справжніми офіційними списками. В той час як списки Аппія, як твердили, зберігались дещо неакуратно, то до списків Габінія довір'я підірвала ще задовго до процесу його легкодушність, а після вироку, внаслідок нещастя, що його спіткало, це довір'я зовсім пропало. Метелл, людина винятково чесна й скромна, виявив таку скрупульозність, що з'явився до претора Луція Лентула і суддів, стурбований фактом виправлення одного імені. І ось на цих списках не побачите жодного виправлення біля імені Архія. (10). Якщо це так, то що ж дає право сумніватися в його громадянських правах, тим більше, що його внесли до списків громадян в інших містах? Адже багатьом нічим не помітним і мало талановитим людям надавали права громадянства у Великій Греції без особливих зусиль з їх боку. Невже ж жителі Регія, Локрів, Неаполя, Тарента не хотіли нагородити Авла Ліція, високоталановитого поета, привілеями, які щедро роздавались сценічним акторам? Як же так? Інші правдою і неправдою прослизали в списки цих муніципіїв не лише після надання муніципіям громадянських прав, а навіть після оголошення закону Паппія, а ми відмовимо Авлу Ліцінію, який навіть не посилається на ті списки, куди його внесли, бо він хотів завжди бути громадянином Гераклеї?

(11). Ти вимагаєш наших майнових списків. Звичайно, ти маєш рацію. А втім не секрет, що при останніх цензорах Архій був на війні разом із славетним полководцем Луцієм Лукуллом, за передостанніх — він був з ним як з квестором в Азії, а за перших цензорів — Юлія і Красса — цензу зовсім не проводили. Але майновий ценз сам по собі ще не підтверджує прав

громадянства, тільки свідчить про те, що той, хто ним охоплений, тим самим почував себе громадянином. Тим часом, Архій, якому ти закидаєш, що він, навіть за його власним визнанням, не мав прав римських громадян, не раз складав заповіді згідно з нашими законами й одержував спадщину від римських громадян, і навіть завдяки проконсулові Луцію Лукуллові одержав винагороду з державної скарбниці. Шукай доказів, якщо можеш: ніколи не доведеш йому вини ні на підставі його власного визнання, ні на підставі визнання його друзів.

(12). Ти питаєш мене, Граціє, чому я так вподобав собі Архія? Отож тому, що він дарує нам те, завдяки чому розум відпочиває після гомону на форумі, а втомлені криком вуха знаходять розраду. Чи не вважаєш ти, що мені не вистачало б матеріалу для щоденних виступів у таких різних справах, коли б я не збагачував свого розуму наукою, або чи міг би мій розум витримати таке напруження, коли б я не давав йому відпочинку знову ж таки у вигляді цієї самої науки? Визнаю відверто, що я щиро займаюсь літературно науковими справами. Нехай соромляться інші, які так пірнули в літературу, що не можуть з неї добути якоїсь користі для суспільства, ні показати щонебудь для публічного огляду. Але чи я, судді, повинен соромитись цих зацікавлень, я, який довгі роки живу так, що бажання відпочинку ніколи не стало мені на заваді подати будь-кому допомогу в скрутному становищі чи захистити чийсь інтереси, що прагнення насолоди ніколи не збило мене з цього шляху, що сон, нарешті, ніколи не спричинився до того, щоб я запізнився подати допомогу.

(13). Тим, хто може мене засуджувати і хто має право обурюватися, якщо весь свій вільний час, який інші витрачають на особисті справи, на святкування та інші розваги, на фізичний і духовний відпочинок, на цілоденні бенкети, на гру в кості або в м'яч, я особисто витрачатиму на постійне заняття наукою? І тим більше треба мені це дозволити, бо ці заняття сприяють моїй ораторській майстерності, що, якою б вона не була, ніколи не підвела друзів у лиху годину. Може, комусь це здається благоденням, але я у всякому разі знаю, з якого джерела мені черпати якнайбільші цінності.

(14). Адже, коли б у молодості під впливом вказівок багатьох людей і багатьох літературних творів я не дійшов до переконання, що в житті треба якнайнаполегливіше прагнути лише до слави й доброго імені і що для їх здобуття варто знехтувати всіма тілесними муками, всіма небезпеками, які загрожують смертю й вигнанням, то я, безперечно, не наражав би себе на такі часті і жорстокі битви для вашого порятунку, а також на щоденні напади з боку негідників. Але таких прикладів немало знайдете в книжках, у висловлюваннях філософів, у сивій давнині. Усе не було б оповите мороком, коли б його не осяяло сонце літератури. Грецькі і латинські письменники залишили нам незліченні образи мужніх діячів не тільки для того, щоб на них дивитися, але й щоб їх наслідувати. Ці образи я постійно мав перед очима під час керування державою; одними лише роздумами про великих людей я виховував своє серце й свій розум.

(15). Хто-небудь запитає: “Добре, але чи ці видатні люди, подвиги яких увічнила література, мали ту освіту, яку ти так прославляєш?” Важко це стверджував у кожному випадку, але я добре знаю, як на це відповісти. Визнаю, що багато людей світлого розуму й великих чеснот не мали ніякої освіти, а лише завдяки своїм природженим, так би мовити, божественним прикметам вони були стриманими й високоетичними. Я навіть додам, що природні прикмети без освіти частіше давали людям славу, ніж освіта без природних прикмет. Разом з тим я тверджу, що коли до визначних і блискучих прикмет, даних природою, додати систематичну освіту, що має своє джерело в науці, то тоді звичайно виникає щось прекрасне й виняткове. (16). До таких людей належав божественний Сципіон, якого бачили наші батьки; до них належали Гай Лелій, Луцій Фурій, уславлені великою поміркованістю й стриманістю. Таким був найхоробріший і на ті часи найосвіченіший муж, отой славний старець Марк Катон. Коли б література не допомагала їм пізнавати доблесть і вдосконалювати її, то вони, природно, ніколи не займалися б нею. І навіть, коли б наукові заняття не давали такої величез-

ної користі, а лише одну насолоду, то ви, як гадаю, вважали такий нахил найбагороднішим і найдостойнішим людини. Усі інші заняття відповідні тільки для певного часу, віку й місця, а література виховує нас у молодості, розважає в старості, є окрасою в щасті, потіхою в нещасті, радує нас вдома, не заважає на чужині, разом з нами проводить ніч, з нами подорожує, живе з нами на селі.

(17). Навіть коли б ми самі не могли оволодіти літературою та зрозуміти її значення, ми повинні цінити тих, хто нею займається. Чи був серед нас хтось такий нечутливий і грубий, кого не схвилювала б смерть Росція? Хоч Росцій помер у похилому віці, але з уваги на його високомистецьку й чарівну гру, здавалося, що він взагалі не повинен померти. І якщо він здобув собі загальну любов своєю виразною грою, то невже ми будемо легковажити неймовірно бурхливі пориви душі й політ таланту? (18). Скільки разів, судді, я бачив, як ось цей Архій — скористаюся вашою доброзичливістю, оскільки ви так уважно слухаєте цей незвичайний виступ — скільки разів я бачив, як він без будь-якої записки виголошував без підготовки величезну кількість чудових віршів про актуальні події, скільки разів він, викликаний удруге, говорив на ту саму тему, змінивши слова й думки.

Щодо творів, які він дбайливо продумав і обробив, то вони, як я перевірів, мали загальне схвалення, яке порівняло його у славі з давніми письменниками. Як же ж його не любити, як не захоплюватися, як не вважати гідним всілякого захисту? Адже ми знаємо від видатних і вчених людей, що успіхи у будь-якій галузі науки залежать від наукової підготовки, знань і досвіду, а сила поета дана йому від природи; поет збуджується силами свого духу і сповнюється, так би мовити, божественним натхненням. Тому наш великий Енній слушно називає поетів священними, тому що їх начебто дано під нашу опіку як якийсь божественний дар. (19). Отже, нехай, судді, для вас, людей багородних, священним буде ім'я "поет", ім'я, яке ніколи не зневажали ніякі дикуні. Скелі й пустелі відгукуються на звук людського голосу, дикі зві-

рі стають покірними під впливом співу і завмирають на місці, а невже нас, вихованих на прекрасних зразках, не схвилює голос поета? Пригадаю Гомера. Колофонці твердять, що Гомер був їх громадянином, хіосці вважають його своїм, саламінці намагаються привласнити його; своїм земляком називають його жителі Смірни і тому навіть побудували йому храм у своєму місті; крім того, дуже багато інших міст виборюють його і сперечаються про його походження. Так вони намагаються визнати своїм земляком чужоземця після його смерті через те, що він був поетом. А невже ж ми відречемось від живого Архія, який з власної доброї волі і законно наш, тим більше, що він давно присвятив весь свій порив і талант звеличуванню римського народу? Ще юнаком він почав зображувати війну з кімврами і здобув собі прихильність самого Гая Марія, який, здавалось, мало розумівся на поезії. (20). Адже немає нікого такого неприхильного до муз, хто б не погодився на увічнення своїх подвигів у поезії. Кажуть, що славетний Фемістокл, найвидатніший афінський державний діяч, на запитання, чію промову і взагалі, чий голос слухає з найбільшим задоволенням, відповів: “Того, хто найкраще прославляє мою мужність”. Тому цей славний Марій особливо полюбив Луція Плоція, талант якого, на його думку, міг прославити його подвиги. (21). Що ж до Архія, то він майстерно змалював усю війну з Мітридатом, велику й затяжну, яка точилася з перемінним успіхом на суші й на морі. Його поема не тільки звеличує особу Луція Лукулла, мужнього й видатного полководця, але й ім'я римського народу, бо ж римський народ під керівництвом цього ж Лукулла проклав собі доступ до Понту, укріпленого засобами могутніх царів і самою природою; жменька римського війська під проводом цього ж полководця розтрощила незліченні маси вірмен; заслугою римського народу є те, що він врятував від нападу Мітридата місто Кізик, нашого союзника, і так би мовити, вирвав його з паші війни; нашою завжди буде славитися і вважатись оця нечувана перемога Лукулла в морській битві під Тенедом, де загинули ворожі полководці і був потоплений ворожий флот; нам належать трофеї, пам'ятники, тріумфи. Той, хто своїм талантом прославляє його подвиги, звеличує й римський народ.

(22). Дорогим був старшому Публію Африканському наш Енній, через те навіть у гробниці Сципіонів споруджено, як припускають, його мармурову статую. Адже такі похвали, без сумніву, прославляють не тільки того, кого славлять, але й саме ім'я римського народу. До небес підносять ім'я Катона, прадіда нашого сучасника; через те римський народ вкритий великою славою. Так само й звеличування оцих славних Максимів, Марцеллів, Фульвіїв стосується в деякій мірі і всіх нас. Тим-то творця цих похвальних віршів, уродженця Рудій, наші предки нагородили правом громадянства, а ми відберемо його у нього, гераклейця, прихильність якого хоче здобути собі стільки міст, того, хто є нашим повноправним громадянином!

(23). А втім, якщо хтось вважає, що грецькі поеми в меншій мірі вкривають людей славою, ніж латинські, дуже помиляється. Грецькі твори читають майже всі народи, а обсяг поширення латинських набагато вужчий. Якщо наші подвиги сягають рубежів світу, то ми повинні бути зацікавлені в тому, щоб гучна слава про римлян проникла туди, куди долетіли кинуті нашими руками списи. Якщо це має важливе значення для народів, ратні подвиги яких зображені у поемах, то, без сумніву, для тих, хто воює заради слави, є величезним заохоченням для того, щоб перенести небезпеки й випробування.

(24). Скільки літописців мав, як передають, при собі Александр Великий! Незважаючи на те, коли він зупинився в Сигей біля могили Ахілла, сказав: "О щасливий юначе, ти, що знайшов в особі Гомера співця своєї хоробрості!". І мав рацію. Бо коли б не "Іліада", то могила, яка вкрила тлінні останки героя, засипала б і його ім'я. Далі. Візьмемо нашого Помпея Великого, у якого мужність гармонійно поєднується із щастям, чи не надав він на зборах воїнів прав громадянства Феофанові з Мітилени, літописцеві його подвигів? Чи тоді наші люди, хоробрі, але прості воїни, не привітали цього схвальним вигуком? Почуваючи себе неначе учасниками слави свого вождя, вони відчували дивну насолоду, яку дає слава. (25). Виходить, що коли б Архій не був законним громадянином, то він, міркую, не міг би домогтися того, щоб хтось із полководців подарував йому право

громадянства. Сулла, який роздавав його галлам та іспанцям, очевидно, відхилив би його просьбу. Я бачив на власні очі таку сцену: коли на зборах якийсь мізерний віршомаз підсунув Суллі одну довжелезну епіграму в дистихах на його честь, Сулла наказав негайно вручити йому нагороду з трофеїв, які він тоді продавав, але з умовою, щоб той більше ніколи не писав. Невже той, хто визнав гідною нагороди запопадливість віршописця, не захотів би придбати для себе прихильність Архія, з його талантом, майстерністю й багатством поетичних засобів?

(26). Далі. Чи не міг виклопотати для себе право громадянства Архії сам або через Лукуллів у близької йому людини — Квінта Метелла Пія, який не одного обдарував цим правом? Адже Метелл так дуже прагнув, щоб його вчинки описали, що слухав навіть поетів родом з Кордуби, вірші яких звучать пишномовно й незвично для нашого вуха. Нічого приховувати правду, якої не можна затаїти. Скажім собі одверто: усі ми гаряче прагнемо похвали, але найбільше жадають слави всі кращі люди. Славнозвісні філософи не забувають поставити своє ім'я на книжках, де пишуть про нехтування славою; через те, власне, що висловлюють своє презирство до слави й популярності, хочуть, щоб про них ішла слава. (27). Децим Брут, велика людина й видатний полководець, наказав прикрасити входи до храмів і пам'ятники, які спорудив, віршами найкращого свого друга Акція, а славетний Фульвій, який на війні з етолами мав при собі Еннія, не вагався воєнну здобич присвятити музам. Тимто в Римі, де озброєні полководці шанували ім'я “поет” і храми Муз, судді, які носять тоги, не повинні заперечувати проти шанування Муз і сприяння поетам.

(28). Для того щоб ви, судді, зробили це охочіше, я вкажу вам на власний приклад і признаюсь вам у своєму славолюбстві, можливо, надмірному, але все-таки чесному. Адже Архій уже вибрав собі як тему і почав оспівувати подвиги, які ми з вами звершили під час мого консульства для врятування Рима й держави, для захисту життя громадян і всієї республіки. Коли я почув ці вірші, у мене склалось враження, що вони важливі й приємні, і тому я заохочував Архія до завершення роботи. Бо доблесть

не потребує жодної іншої нагороди за всі випробування й небезпеки, крім слави й похвали; якщо її відняти, який сенс, судді, наражати себе на такі випробування в нашому злиденному й короткому житті? (29). Безперечно, людина у своїй душі леліє якись надії на безсмертя і не обмежує своїх думок і мрій тісними рамками, якими окреслене її життя, бо інакше вона не ламала б непереборні перешкоди, не мучила б себе безнастанними турботами й недосипанням, не боролася б так часто за своє життя. Але тепер у кожній благородній людині прихована якась сила, що вдень і вночі стимулює душу до слави й нагадує, що пам'ять про наше ім'я не може проминути з нашим життям.

(30). Невже всі ми, що присвячуємо себе державній діяльності й перебуваємо серед небезпек і труднощів, виявимося такими малодушними і повіримо в те, що все пропадає разом з нами? Багато видатних людей залишило по собі статуї й картини, які є зображенням тіла, не душі. Невже не краще залишити по собі відображення наших думок і чеснот, вирізьблене й відшліфоване рукою прославлених митців? Щодо мене, то протягом усієї своєї діяльності я мав собі за справу те, що кидаю і сію кожний свій вчинок як зерно вічної слави для всього світу. Не має значення те, чи після смерті я буду її усвідомлювати, чи відчувати її, як кажуть дуже мудрі люди, бодай якоюсь частинкою мого єства. У всякому разі сьогодні мене радують сама думка й надія на це.

(31). Судді! Врятуйте благородну людину, за яку ручаються його давні авторитетні друзі, людину, настільки талановиту, наскільки повинен бути той, прихильність якого намагаються навипередки здобути для себе найвидатніші люди. Справа його справедлива, тому що її підтверджує право, повага муніципія, свідчення Лукулла, списки Метелла. Беручи це до уваги, прошу вас дуже, судді, якщо люди такого великого таланту мають право не тільки на заступництво людей, а й богів — візьміть під свою опіку поета, який завжди прославляв вас, ваших полководців, подвиги римського народу і обіцяє увічнити недавні внутрішні незгоди, які ми з вами пережили, того, що належить до людей, яких усі шанують і називають священними, і замість

того, щоб скривдити його суворістю рішення, підбадьорте його своїм благородством.

(32). Вірю, судді, що моя коротка, як звичайно, і проста промова в цій справі зустріла ваше загальне схвалення. Сподіваюсь також, що ви не дорікаєте мені за те, що, відходячи від прийнятого в суді звичаю, я торкнувся письменницького таланту обвинуваченого і взагалі суті поетичної творчості. В тому, що головуючий слухав мої міркування доброзичливо, я глибоко переконаний.

(Цит. за вид.: *М. Т. Цицерон*. Промова на захист поета Архія // Антична література: Хрестоматія // Упоряд. О. І. Білецький. — К.: Рад. школа, 1968. — С. 418–424)

4. Проаналізуйте вислови. Чи підтримуєте ви їх? Обґрунтуйте свою відповідь.

“Є три причини, які збуджують довіру до мовця, тому що є рівно стільки речей, через які ми віримо без доказів, — це розум, доброчесність і благоприхильність... Крім цих (трьох причин), немає ніяких інших. Якщо таким чином слухачам здається, що оратор має усі ці якості, вони неодмінно проймаються до нього довір'ям” (*Аристотель*);

“Тільки розробка предмета робить промову захоплюючою: адже пізнати самі предмети зовсім не складно. Що ж є, таким чином, надбанням мистецтва? Створити вступ до промови, причому привернути слухача, збудити його увагу й підготувати його до свої повчань, викласти справу коротко та ясно, щоб усе в ній було зрозумілим; обґрунтувати свою точку зору та спростувати протилежну і зробити це не хаотично, а за допомогою такої побудови окремих доказів, щоб загальні наслідки впливали і з часткових доказів; нарешті, замкнути все це запальним або заспокійливим висновком” (*Цицерон*);

“Краща філософія — все заперечувати і ні про що не висловлювати певної думки” (*Цицерон*);

“Краще визнати, що ти не знаєш того, чого не знаєш, ніж молоти якусь нісенітницю та безглуздя і самому собі бути огидним” (*Цицерон*);

“Оратор повинен стояти, як озброєний воїн у лаві, вирішувати справи великої важливості і завжди прагнути до перемоги” (Квінтіліан);

“Щоб виховати оратора достойним мужем, необхідно розвивати його моральність, щоб він був вправним у промовах, потрібно розвивати його смак” (Квінтіліан).

5. Узагальніть і в лаконічній формі доведіть до своїх товаришів теоретичні відомості про риторичний ідеал (образ прекрасного мовлення, мислення, етичної поведінки) Аристотеля, Цицерона, Квінтіліана.

6. Розіграйте в ролях розмову митців.

Горгій. Шановний Сократе! Ви, певно, не читали мого підручника риторики і, можливо, не погоджуєтесь із моєю позицією. Однак я переконаний, що слово є великим володарем, який, маючи достатньо мале і майже непомітне тіло, здійснює чудодійні справи. Бо воно може і страх побороти, і розпач прогнати, і радістю душу переповнити, і співчуття викликати... Сила переконання, притаманна слову, і душу формує...

Сократ. Я надаю перевагу діалектичному методу діалогу. Тільки правильно сформульовані запитання сприяють пошуку істини. Ваша ж, Горгію, теорія безпринципна, вона викликає недовіру і навіть вороже ставлення...

Горгій. Дозвольте з Вами не погодитися. Ми навчаємо людину логічно мислити, оволодівати прийомами доказів і спростувань, сприяємо її розвитку.

Платон. Я, як ви знаєте, учень Сократа. І у своїх діалогах “Горгій” і “Федір” ствердив думку про риторику як засіб переконання, а також розмежував призначення промов оратора і філософа...

Сократ. Отже, ви, Платоне, заперечуєте позицію софістів, для яких головним є здобуття перемоги за будь-яких умов, незалежно від того, правдиве чи хибне твердження?

Платон. Так, учителю Сократе. Мене схвилював відхід софістів від основної своєї позиції. А тому моє ставлення до них неоднозначне. З одного боку, я схвалюю їхнє піклування про розвиток творчої людини, здатної проявити себе в будь-якій

діяльності, проте не розумію їх, коли вони схилиються до добирання й використання вивертів, за допомогою яких можна здобути перемогу на супротивником, довести істинність будь-якого твердження, яким безглуздим воно б не було. Ось один з прикладів: софісти переконані, що грабіжник не бажає придбати чогось прикрого. Придбання доброго є доброю справою. Отже, грабіжник придбає добре... Мені більше імponує ваш метод діалогу, учителю.

Аристотель. Я учень Академії філософа Платона, вчитель Александра Македонського, 335 року до н. е. написав три книги з риторики, де схарактеризував основи ораторського мистецтва, використав при цьому досвід своїх попередників. Щасливий з того, що положення, сформульовані мною, не втратять свого значення й у XXI столітті.

Риторику я називаю наукою про мистецтво переконання; найважливішими видами промов визначаю: дорадчі, судові, урочисті; прийоми переконань розподіляю на три види: перший залежить від характеру того, хто говорить; другий — від настрою співрозмовника; третій — від мови учасників діалогу.

Рекомендую вести бесіду загальноприйнятим шляхом, чітко визначаю структуру промов: передмова, назва промови, розповідь, опис, докази, заперечення (полеміка, еристика), відозва (звернення до серця слухачів), заключне слово.

Демосфен. Якщо Аристотель був учителем Александра Македонського, то я очолював демократичну антимакедонську коаліцію.

Аристотель. Що спричинило вашу агресивність?

Демосфен. Я засуджував політику Македонського, царя Філіппа II, який проводив завойовницьку політику. Мої викривальні промови мали назву “філіппіки”. До речі, шановні мудреці, чи відомий вам такий факт: коли з моїми промовами ознайомився цар, то він сказав: “Якби я ці промови чув раніше, то оголосив би війну самому собі”? Переконаний, що потім Філіпп II дещо змінив свої політичні переконання.

Учень. Чи об’єктивною є інформація про те, що сама риторика допомогла вам позбавитися фізичних недругів?

Демосфен. Так. На жаль, від природи я був шепелявим, мав слабкий голос, нервові сипання плеча. Перші мої виступи публіка не сприймала. Від недоліків я звільнився лише шляхом безупинних вправ. Значну увагу приділяв дикції.

Сократ. Тоді, як ніхто інший, ви надавали перевагу техніці виступу?

Демосфен. Цьому сприяли обставини. Хочу затримати вашу увагу і розповісти дещо з мого життя. Щоб навчитися говорити голосно й чітко, я годинами просиджував на березі моря. Поклавши до рота морські камінці, декламував вірші. А щоб нічого не відволікало мене від оволодіння необхідними знаннями, ув'язнював себе на декілька місяців у підземелля, де студював Ваші та Платонові твори.

Платон. Згадують, що Ви свідомо позбавляли себе можливості покинути місце ув'язнення, поголивши половину голови...

Демосфен. Так, це істина.

Учень. Прокоментуйте, будь ласка, одне із ваших висловлювань: “Цінність визначає не сама промова оратора й звучність голосу, а те, наскільки вона поділяє точку зору народу”.

Демосфен. Добре, що ви, учні початку ХХІ століття, звернули увагу на цю тезу. Я переконаний, що основне завдання оратора — не прагнути до особистої вигоди, говорити лише те, що приємне для слухача. Він не повинен боятися відвертості, брати на себе всю відповідальність. Такі промови сприймаються слухачами.

Учень. Як я зрозумів з Вашого виступу, ви на початку своєї творчої діяльності звернули увагу на мистецтво мови оратора, що сприяло позбавленню Вас від фізичних недругів, а потім, досягши майстерності та сили, стали першим на державному полі діяльності і перевершили своїх попередників...

Демосфен. Я завжди в житті дотримувався норм моралі, у красномовстві — культури мовлення.

(Цит. за вид.: *Неволод Л.І., Паращич В.В.* Риторика: Зб. навч. і контр. вправ та завдань. 10 –11 кл. — Харків: Торсінг, 2004. — С. 35–38)

7. Познайомтесь з порівняльним аналізом риторичних систем освіти Цицерона і Квінтіліана. Яка, на вашу думку, система є більш досконалою? Обґрунтуйте свою відповідь.

“... Цицерон... виступає проти риторичних шкіл, за практичну освіту на форумі, де оратор-початківець прислуховується до промов сучасників, вчиться сам і не перестає вчитися все життя. У Квінтіліана, навпаки, саме риторична школа у центрі всієї освітньої системи, без неї він не мислить собі навчання, і його настанови мають на увазі не зрілих мужів, а юнаків-учнів; закінчивши курс і перейшовши зі школи на форум, оратор виходить з полі зору Квінтіліана, і старий ритор обмежується лише найзагальнішими порадами для його подальшого життя. У зв'язку з цим Цицерон завжди лише бігло і мимохідь торкався звичайної тематики риторичних занять — вчення про п'ять розділів красномовства, чотирьох частинах промови і т. п., а головну увагу приділяв загальній підготовці оратора — філософії, історії і праву. У Квінтіліана, навпаки, виклад традиційної риторичної науки займає три чверті його праць (9 із 12 книг — це найдетальніший із збережених від древності риторичних курсів), а філософії, історії і праву присвячені лише три розділи в останній книзі...

Для Цицерона основою риторики є засвоєння філософії, для Квінтіліана — вивчення класичних письменників; Цицерон хоче бачити в ораторі мислителя, Квінтіліан — стиліста...

(Цит. за вид.: *Корнилова Е. Н.* Риторика — искусство убеждать. Свообразие публицистики античной эпохи. — М., 1998. — С. 161)

8. Познайомтесь із деякими логічними, психологічними та етичними прийомами аргументації, які використовували такі видатні оратори, як Демосфен, Цицерон, Аристотель. Чи актуальними є ці прийоми для сучасної риторики? Обґрунтуйте свою відповідь.

Логічні прийоми аргументації

Аргумент від зворотного — довід, що ґрунтується на розборі пропозиції про протилежне з висновком про його неспроможність.

Якби ми вдалися до допомоги одного або двох людей, нас можна було б запідозрити, що підготували їх; проте, якщо виявляється, що громадянство батька і моє підтверджується всіма тими, кого кожний з вас міг би перевірити, як можна допусти-

ти, що всіх їх вдалося намовити і що вони насправді не близькі нам люди? Правда, якби батько був багатою людиною можна було б запідозрити за деякою підставою його в тому, що він не будучи насправді громадянином, дав їм гроші, щоб вони називалися його родичами. Але батько був бідний і міг довести, що ті самі люди, яких він представляв своїми родичами, виділяли йому частину сімейного майна; хіба звідси не очевидно, що всі вони насправді були родичами? І зрозуміло, якби він не був у рідстві ні з ким із них, вони не допустили б його у свій рід, давши на додачу ще й майна.

Демосфен. Проти Евбуліда

Аргумент до судження — посилення на здоровий глузд, тобто апеляція до звичайного житейського практичного здорового глузду.

А тепер розглянемо поведінку Росціїв на основі судження самого Хрисогона. Якщо вони у цій кривавій справі не зробили зовсім нічого такого, що заслуговувало б нагороди, то за що Хрисогон так щедро їх обдарував? Якщо вони лише повідомили його про те, що трапилося, то хіба не можна було висловити їм своєї вдячності словесно або ж, нарешті, бажаючи проявити особливу щедрість, зробити їм невеликий подарунок на знак своєї приязні?

Цицерон. На захист Секста Росція

Доказ до значно сильнішого — розповсюдження доведеного щодо менш очевидного на більш очевидне.

Якщо добре ім'я важливіше багатства, а грошей так посилено добиваються, то наскільки ж сильніше слід добиватися слави.

Цицерон. Про оратора

Аргумент із мовчання — доказ, який виводиться з умовчання (якщо про щось умовчують (умовчували), то, мабуть, про це не було відомо, або ж мовчання опонента свідчить не на його користь).

Спудій читав всі ці записи; якщо вони не мали ніякого до нього відношення і містили неправду, чому він відразу ж не висловив свого обурення?.. Але, громадяни судді, не можна, певна річ, допустити, щоб наші противники оспорювали тепер те, з чим вони раніше самі погоджувалися, і щоб ви не визнали цей факт достатнім доказом: адже всі ми, якщо до нас висувають несправедливі і необґрунтовані претензії, не мовчимо, а відразу ж заявляємо протест.

Демосфен. Проти Спудія про придане

Парадіастола — фігура мови, коли роз'єднують речі, які, здавалося б, мають один смисл і показують, як дуже вони відрізняються.

Неправильне твердження Брісона, ніби немає нічого поганого в тому, щоб одне слово вжити замість іншого, якщо вони означають одне і те саме. Це помилка, тому що одне слово вживаніше, більше підходить, швидше може наочно уявити предмет, ніж інше. Крім того, різні слова подають предмет не в одному і тому самому світлі...

Аристотель. Про стиль ораторської промови

Психологічні прийоми впливу

Пафос — спонукання аудиторії до переживання (обурення, радості, захоплення, жаху). Психологічний прийом впливу.

Тебе закликаю я тепер, Публій Сципіон, так тебе, уславлений високою доблестю юнак! Настійно вимагаю від тебе — виконай свій обов'язок перед своїм родом та ім'ям. Чому ти б'єшся за того, хто принизив ваш прославлений і чесний рід? Чому ти хочеш, щоб ця людина знайшла захист? Чому я виступаю тут замість тебе, чому я виконую твій обов'язок? Чому Марк Тулій вимагає відновлення пам'ятників Публія Африканського, а Публій Сципіон захищає того, хто знищив їх?

Цицерон. Проти Гая Вервеса

Аргумент до людини 1 — вказівка на недоліки опонента (реальні або вигадані) з метою посіяти недовіру до його позиції з якогось питання, справи і відповідно прихилити до своєї позиції.

Вже за неправильністю його мовлення ви зрозуміли, що Форміон — варвар, який справедливо вартий презирства, але він ще більший варвар, якщо ненавидить тих, кого йому належало б шанувати.

Демосфен. Перша промова проти Стефана

Аргумент до людини 2 — вказівка на достоїнство кого-небудь з метою викликати до цієї особи (осіб) симпатію, довіру і тим самим відвести від них підозру у здійсненні негативних вчинків, нейтралізувати погану думку про них.

І ви, судді, повірити, що при цьому почутті власної гідності, за цього способу життя можна було б задумати таке страшне лиходійство? Подивіться на самого Суллу, гляньте в його обличчя: порівняйте його звинувачення з його життям. Невже він міг бажати, щоб ці друзі його, такі мужі надзвичайно йому віддані, які у дні його щастя колись скрасили життя його, а тепер підтримують його в дні нещастя, загинули б в жорстоких муках для того, щоб він... міг наймерзотніше і найжалюгідніше жити в очікуванні найганебнішої смерті? Не може зазнати, повторюю я, людина такої вдачі, такої сумлінності, що веде такий спосіб життя, такої ганебної підозри.

Цицерон. На захист Публік Корнелія Сулли

Аргумент до жалю — аргумент, розрахований на те, щоб викликати жалість, співчуття до особистості (осіб).

Уявіть собі, громадяни судді, що цей хлопчик — подібний до протягнутої вам олійної гілки; він благає вас, судді, від імені померлих Гагнія, Євбуліда та інших нащадків Гагнія, щоб їх будинок не спустів через вину цих мерзотних тварюк... Не до-

звольте їм володіти майном, на яке у них немає права, а примусьте повернути його в будинок Гагнія і родичам Гагнія... Прощу, благаю і закликаю, не допускайте наруги цих людей над хлопчиком, не дозволяйте, щоб його предки ще більше були зневажені, ніж дотепер, що трапиться, якщо мої супротивники досягнуть свого.

Демосфен. Проти Макартата про спадок Гагнія

Аргумент до публіки — звертання до почуттів, настроїв, упереджень слухачів з метою відвернути їх від серйозного і об'єктивного розгляду якого-небудь питання і схилити для його вирішенні в потрібному для виступаючого напрямі.

Згадую, який вплив, яке враження справила під час суду над Манієм Аквілієм промова Марка Антонія. Як оратор, будучи не лише розумним, але і рішучим, він, закінчуючи промову, сам схопив Манія Аквілія за руку, поставив його перед очима у всіх і розірвав йому на грудях туніку, щоб римський народ і судді могли бачити рубці на грудях від поранень, одночасно він довго говорив про рану в голову, яка була нанесена Аквілію воєначальником ворогів, і вселив суддям, яким належало ухвалити вирок, великі побоювання, що людина, яку доля вберегла від зброї ворогів, коли він сам не щадив себе, виявиться збереженим не для того, щоб чути хвалу від римського народу, а щоб випробувати на собі суворість суддів.

Цицерон. Проти Гая Вервеса

Етичні прийоми переконання

Риторичний етос — моральне ставлення оратора до аудиторії, що проявляється в його промові, в окремих її частинах (моменти скромності, доброзичливості, чесності, тактовності та ін.).

Я не знаю, чи потрібно далі говорити про ці закони і цю тяжбу. Мені здається, що ви вже все добре зрозуміли. Я ж, зі сво-

го боку, хочу виклопотати у вас справедливості для себе і мого батька, зійти з трибуни і не докучати вам.

Демосфен. Проти Феокрита

Инсинуація — частини або елементи ораторської промови, розраховані на те, щоб прихилити до себе слухачів (похвала аудиторії).

Якщо я віддячу вам, батьки-сенатори, не в такій повній мірі, в якій вимагають ваші безсмертні послуги, надані мені, моєму брату і нашим дітям, то прошу і закликаю вас приписати це не особливостям мого характеру, а значимості ваших милостей. Насправді, чи може знайтися такий клад чеснот, дарування, таке багатство слів, такий божественний і такий дивовижний дар красномовства, щоб можна було за його допомогою, не скажу — охопити в своїй промові всі послуги, надані вами, але хоча б перерахувати їх... Ви нам повернули наше високе становище приналежність до стану, майно, нашу велику державу...

Цицерон. Промова в Сенаті після повернення з вигнання

Аргумент до авторитета — звернення за підтримкою до якоїсь особи або ідеї, проти яких опонент не наважиться сперечатися, навіть, якщо, на його думку, ця особа не має рації, а ідея неправильна.

Найзначніший і ясніший для вас довід на нашу користь — це закон Солона, що не дозволяє усиновленому передати навіть за заповітом майно із будинку, куди він був введений шляхом усиновлення.

Демосфен. Проти Леохара про спадок Архіада

(Цит. за вид.: *Филитов А. В., Романова Н. Н.* Публичная речь в понятиях и упражнениях. — М., 2002. — С. 6–34)

Аристотель (384–322 рр. до н. е.)

- Давньогрецький філософ.
- Батьківщина Аристотеля – грецьке місто-поліс Стагіра у Фракії.
- Батька Аристотеля звали Нікомахом, матір – Фїїстією.
- Будучи сином лейб-медика македонського царя Амінти II, Аристотель у дитинстві грався з Філіппом, майбутнім царем Македонії.
- З 17 до 37 років навчався в Академії філософа Платона.
- Ноги мав худі, очі маленькі, шепелявив, виділявся одягом і зачіскою.
- З 347 р. до н. е. був наставником Александра Македонського.
- Спитали якимось, як оповідається в одному із східних переказів, Александра Македонського: “Чому наставника свого, Аристотеля, шануєш ти більше, ніж царя Філіппа, батька свого?” “Батько, – відповів Александр, – виховав моє тіло, спустив мене з неба на землю; але Аристотель, виховав мою душу, підняв мене із землі в небо”.
- У 336 р. до н. е. Аристотель відкрив в Афінах свою власну школу. Аристотель читав у Лікеї (ліцеї) лекції, гуляючи зі своїми слухачами. *Peripateo* (грецьке) означає “прогулююся”. Звідси і назва учнів і послідовників Аристотеля – перипатетики.
- Клас перипатетиків був облаштований так: лавки, стіл на трьох ніжках, бронзова статуя, куля, біла дошка, на якій креслили. На стінах висіли картини.
- Ідеал життя Аристотеля: теоретичне життя у тиші, в альтанці академічного саду, на казковому острові блаженних філософів, відрізаних від світу.
- Написав 28 книг обсягом у 445270 рядків: “Про філософію”, “Метафізика”, “Поетика”, “Риторика”, “Категорії”, “Політика”, “Топіка”, “Фізика”, “Перша аналітика”, “Дру-

га аналітика”, “Велика етика”, “Історія тварин”, “Про виникнення тварин”, “Про софістичні заперечення” та ін.

- Від Аристотеля бере початок наука формальна логіка.
- Закінчив своє життя трагічно. Рятуючись від вироку антимакедонської партії “Смерть Аристотелю за образу богів”, він утік з Афін, щоб позбавити громадян від другого (після смерті Сократа) злочину проти філософії і незабаром помер.

(За вид.: *Таранов П. С.* Антологія мудрости: 120 філософів: В 2 т. — Сімферополь, 1997. — С. 264–279)

Цицерон Марк Тулій (106—42 рр. до н. е.)

- Давньогрецький філософ, оратор, політичний діяч.
- Цицерон від “цицero”, або в іншій транскрипції, “кикero” — “горох”.
- Походив із багатого римського роду вершників, який мав зв’язки в столиці.
- Навчався в містечку Арпіноумі, згодом — у Римі у грецьких учителів. Вивчав грецьку мову, класичну літературу греків — твори Гомера, драматичні твори, промови ораторів. На той час отримав прекрасну освіту.
- Досконало володів ораторським мистецтвом і майстерністю, вивчав красномовство в Афінах, Малій Азії і на острові Родос. Репрезентував римську ораторську школу.
- Розповідають, що оратор Аполлоній, який не розумів латинської мови, попросив Цицерона говорити під час занять по-грецьки. Той із задоволенням прийняв запрошення, розуміючи, що так краще буде виправляти його помилки. Коли він виголосив свою промову, всі були вражені і почали змагатися один з одним у похвалах. Аполлоній слухав його з невеселим виглядом і після закінчення промови сказав: “Тебе, Цицероне, я хвалю і дивуюсь тобі, але печалюсь долею Еллади, наочно переконуючись, що єдине з прекрасного, що залишилося у нас освіченість і красномовство, і то завдяки тобі, зробилося

надбанням римлян” (*Плутарх. Избранные жизнеописания.* — Мн., 1998. — С. 403).

- За римським звичаєм, майбутній політик чи адвокат проходив практичну “виучку на форумі”, тобто слухав ораторів і ознайомлювався з правом, був присутній на юридичних консультаціях відомих спеціалістів. Керівником Цицерона був знаменитий оратор Сцевола. Майбутнього оратора цікавили, перш за все, етика та мистецтво суперечки та аргументації. Водночас Цицерон вправлявся у складанні “декламації” грецькою мовою та латиною, писав поеми, перекладав із грецької прозу та вірші.
- У період міжусобиць, коли суди не діяли, Цицеронові ніде було застосувати своє красномовство. І тільки наприкінці 80-х років зміг продемонструвати свій талент блискучого та сміливого адвоката-оратора. Його перебування у Римі стало небезпечним, тому разом із братом вирушив в Грецію та Малу Азію.
- У 79 р. стає відомим адвокатом, блискучим політиком, який вигравав суд за судом.
- У 63 р. його обирають консулом і називають “батьком вітчизни”.
- Незабаром фортуна відвертається від оратора, він втрачає прихильність друзів. У 58 р. вирушає у вигнання.
- Втративши свободу в адвокатській діяльності, Цицерон починає літературну діяльність. Із літературної спадщини збереглося 58 промов, 19 трактатів з ораторського мистецтва, політики і філософії, а також більше 800 листів: “Тускуланські бесіди”, “Парадокси”, “Академічні питання”, “Про дружбу”, “Про вище благо і вище зло”, “Про межі добра і зла”, “Про закони”, “Про філософію академії”, “Про гадання”, “Про оратора”, “Брут”, “Оратор” та ін.
- Цицерон ввів у науковий вжиток поняття “дефініція” (визначення), “прогрес”.
- Активна політична боротьба, зла доля і очевидна недосвідченість Цицерона в складних політичних інтригах

спрчинили його трагічну загибель. Організував вбивство внучатий племінник Юлія Цезаря Антоній, який у Римі прикував голову Цицерона до того самого місця, де Цицерон виголошував свої полум'яні промови.

(За вид.: *Таранов П. С.* Антологія мудрости: 120 філософів: В 2 т. — Симферополь, 1997. — С. 370–380)

Квінтіліан Марк Фабій (бл. 35 — бл. 96 рр. до н. е.)

- Батьківщиною Квінтіліана була Іспанія, проте його діяльність як ритора проходила у Римі, головним чином при імператорських будинках Флавіїв.
- Квінтіліан був професійним ритором і навіть наставником красномовства самої імператорської сім'ї.
- Написав трактат у 12 книгах “Ораторські настанови”.
- Вплив його теорії виявився в Європі в епоху Відродження, коли безмежно зріс інтерес до всього, що було пов'язане з авторитетами античності. Тому зрозумілим є захоплення флорентійця Поджо Браччоїні, який, вперше виявивши манускрипт трактату Квінтіліана, вигукнув: “О неймовірне щастя, о неочікувана радість, я буду тебе споглядати, Марк Фабій, цілим і неушкодженим”.

Навчання в ораторських школах

Цікаво відбувалося навчання в ораторській школі. Вчитель, що сидів на підвищенні, починав з оголошення теми. Він давав кілька порад щодо розвитку теми і вказував, які можуть бути підходи до цього сюжету. Керуючись такими настановами, учні готували виступ самостійно. За часів Цицерона в школах кожен слухач сам обирав тему. Вона мала певне відношення до життя і судового розгляду. Пізніше, в епоху імператорів, теми були менше пов'язані з життям.

Після закінчення роботи над текстом, виступу вчитель його правив. Потім промови вивчали напам'ять і виголошували перед учителем та колегами. Іноді учні вправлялися в стилістиці та композиції.

(Цит. за вид.: *Томан Іржі.* Мистецтво говорити. — К., 1996. — С. 176)

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрамович С.Д., Чікарькова М.Ю.* Риторика. – Львів: Світ, 2002. – С. 28–36.
2. *Корнилова Е.Н.* Риторика – искусство убеждать. – М., 1998. – С. 74–177.
3. *Логика и риторика: Хрестоматия.* – Минск, 1997. – С. 4–5.
4. *Мацько Л.І., Мацько О.М.* Риторика. – К., 2003. – С. 38–54.
5. *Рождественский Ю.В.* Теория риторики. – М., 1999. – С. 5–29, 39, 126–142.
6. *Русская риторика: Хрестоматия / Авт. сост. Л. К. Граудина.* – М., 1996. – С. 8–37.
7. *Сагач Г.М.* Словник основних термінів та понять риторики. – К.: МАУП, 2006. – 279 с.
8. *Таранов П.С.* Антология мудрости: 120 философов: В 2 т. – Симферополь, 1997. – Т. 1. – С. 264–279, 370–380.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

1. [http:// filosof.historic.ru // books](http://filosof.historic.ru//books)
2. *Аристотель.* Риторика // Перевод Н. Платоновой / Античные риторика. – М., 1978. www.ritorika.igro.ru
3. *Цицерон М.Т.* Три трактата об ораторском искусстве / Пер. с лат. Ф. А. Петовкого, И. П. Стрельниковой, М. Л. Гаспарова / Под ред. М. Л. Гаспарова. – М: Науч.-издат. центр “Ладомир”, 1994. – 475 с. www.ritorika.igro.ru

ЗАНЯТТЯ ІІІ

ГЛИБОКЕ КОРІННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ РИТОРИКИ

1. “Велесова книга” як збірка проповідей духовних вождів праукраїнських племен у дохристиянську епоху. Риторизм “Слова про похід Ігорів”.
 2. Митрополит Іларіон — видатний християнський проповідник Київської Русі. Проповідь Іларіона “Слово про Закон і Благодать”.
 3. “Повчання” Володимира Мономаха.
 4. Кирило Туровський — найвідоміший представник учительного красномовства Київської Русі.
-

МАУП

Відомості про риторику праукраїнців у дохристиянську епоху дуже обмаль, тож необхідно говорити про існування практичної риторики як мистецтва володіння переконливим і дієвим словом.

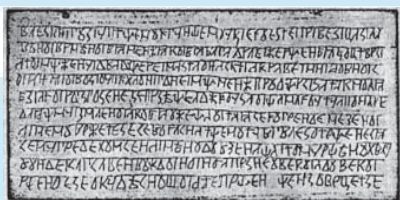
Цю практичну риторику доводиться реконструювати виходячи з аналізу тих творів, які дійшли до нас як найавторитетніші. Вони засвідчують багатство прийомів, якими користувалися промовці.

Праслов'янське красномовство зародилося на основі синтезу розвиненої усномовленнєвої традиції та античних, візантійських, південнослов'янських риторичних зразків.

Дослідження Д. С. Ліхачова свідчать, що “руський ґрунт був добре підготовлений для створення мистецтва слова. “Дарам волхвів” із далеких країн передували “дари своїх пастухів” — представників невченої мудрості народу. До появи на Русі літературних творів Візантії і Болгарії на великій руській території було вже розвинене мистецтво усного мовлення” (*Лихачев Д. С. Величие древней литературы // Памятники литературы Древней Руси. XI — начало XII в. — М., 1978*).

Вчений Г. Д. Клочек стверджує, що “Велесова книга” характеризується внутрішньою спрямованістю до афористичності висловлення. А це свідчить про ораторсько-проповідницьке походження самого тексту, точніше — окремих його частин. Епічна розповідь про минуле, релігійна пісня-молитва зі зверненням до богів, різні виступи ораторсько-проповідницького змісту, такі як проповідь, звернення до воїнів, що вирушають у військовий похід, виступ на віче, де вирішують важливі питання політичного характеру, — все це жанри словесного мистецтва.

Аналіз текстів Г. Д. Клочеком показав, що волхв-проповідник володів секретами впливового, енергетичного слова, а саме: а) риторичними прийомами, серед яких чи не найбільш вражаючим є вміння опредмечувати вислів, надавати йому зорової образності, наприклад,

Дощечка „Велесової книги”

волхв не говорить: прийшли римляни завойовувати нас — такий вислів позбавлений образного змісту, а тому є малоефективним для впливовості на слухача; він говорить: “І прийшли з возами своїми і залізною зброєю, і посунули на нас”; б) композиційною побудовою проповіді, яка простежується у поступовому піднесенні головного пафосу проповіді, його градації у фінальній частині; в) розуміє, який вплив здійснює ритмізованість мовлення, йдеться про піснємову, своєрідну виражальну форму, в якій поєднані мелос і мова; г) використовує градацію смислу, густу метафоричну в’язь, вишуканість порівнянь, персоніфікацію (сонця, дня, зорі, образ Матері-птиці Божої, Матері-Сонця), зіставлення (Світло і Темрява, Добро і Зло) та ін. (Клочек Г.Д. Світ “Велесової книги”. — Кіровоград, 2001. — С. 46—130).

У риторичі Київської Русі вчені визначають два основних піджанри: дидактичний (повчальний) та панегіричний (урочистий). У той час будь-яка промова (проповідь, повчання, похвала тощо) називалася *словом*. Саме “Словом” назвав свій напівриторичний, напівпоетичний твір невідомий автор “Слова про похід Ігорів”. У цьому творі відображена риторична культура того періоду. “Слово про похід Ігорів” одночасно і риторика і дидактичне повчання.

Які ж риторичні можливості використані у “Слові”? По-перше, струнка композиція (починається твір вступом-заспівом риторичного характеру, в якому йдеться про вибір принципу викладу подій; в основній частині подається кілька оповідань; в кінцівці — величання Ігоря, князів і дружини). По-друге, симетричне розгашування фраз, що закінчуються римуючими дієсловами. По-третє, “золоте слово” Київського князя Святослава є зразком промови, з якою князі зверталися до дружинників. По-четверте, своєрідність образної системи, в центрі якої антитеза “Руська земля — Великий степ”. По-п’яте, мова твору (*контрасти* — війна і мир, перемога і поразка; *епітети* — чисте поле, синє море, сизий орел, гострі мечі; *порівняння* — “не буря соколів занесла через поля широкі — галки зграями линуць до Дону великого”; *тавтологічні вислови* — “труби трублять”, “мислю помислити”, “очима побачити”; *анафори* — “ти

пробив камінні гори крізь землю Половецьку. Ти гойдав на собі Святославові човни...”; *риторичні запитання* — “А чи довго се, брата, старому помолодіти?”, “Що ж ви вчинили моїй сріберній сідині?”; *вигуки* — “О Бояне, соловію часу давнього!”; *персоналізації* — “зронити золоте слово, зі слізьми змішане”, “сумують квіти”; *символи* — “напитися шоломом з Дону” — повна перемога, “розлив ріки” — смуток, “струшена роса” — втеча) та ін.

Ораторська практика в Київській Русі виявляє прекрасну риторичну підготовку. Це засвідчує реконструкція риторико-педагогічної теорії навчання мови із риторичної практики писання творів.

Іларіон (XI ст.) — перший великий християнський проповідник Київської Русі. Найвідоміша його проповідь — “Слово про закон і благодать”. У ній Іларіон розмірковує про духовну перевагу Нового Завіту (Благодаті, принесеної Ісусом Христом) над Старим Заветом (Законом, утвердженим Мойсеєм); про світове значення хрещення Русі й високу місію князя Володимира та його сина Ярослава Мудрого; про велич своєї батьківщини, що стала рівною серед християнських народів.

Витончений стиль “Слова” рясніє: а) оригінальною архітектонікою проповіді: вступ, звертання, пояснення, воздання хвали; б) складними фігурами візантійської риторики: *антитезами образів* (Старий Завіт — місяць, Новий Завіт — сонце); *уособленнями абстрактних понять, порівняннями, риторичними звертаннями, вмільм веденням діалогу, біблійними цитатами й натяками на біблійні мотиви, образи та сюжети, з ледь помітними апокрифічними (тобто забороненими церквою) вкрапленням тощо* (Сагач Г.М. Золото-слів. — К., 1993. — С. 17).

Володимир Мономах

Володимир Мономах (1053—1125) написав “Повчання” для своїх дітей, у яких сформулював засади княжої та народної моралі. Як жанр батьківського повчання дітям, він перегукується з повчанням Соломона синові, повчан-

ням візантійського імператора Василя. Володимир Мономах вимагає дотримуватися норм християнської моралі та політики мирного співіснування з іншими князями: підкорятися старшим, а рівних і молодих поважати, не притісняти вдів та сиріт, не захоплюватися владою, бути добрим господарем, не лінуватися тощо.

Повчання характеризуються глибокою мудрістю, риторизмом (точністю і стислістю виразу, афористичністю, живомовним народним началом). У творі “тісно переплелися дидактизм, автобіографічні епізоди і глибоко психологічні замальовки” (Дзюба О.М., Павленко Г.І. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X – середина XVII ст.). – К., 1998. – С. 55).

Кирило Туровський (1130–1182) – видатний оратор, письменник і учитель риторики. У народі був прозваний другим Златоустом. Як учитель риторики, радив бути уважним до слова, шукати відповідні слова у рідній мові для зображення достойних діянь. Кирило Туровський – автор численних урочистих слів, послань, повчань, молитов, притч, сказань. Із багатьох приписуваних К. Туровському творів йому належать: “Притча про людську душу і тіло”, “Повість про білоризця і чернецтво”, “Сказання про чернечий стан”, 8 похвальних слів або казань, приурочених до певних християнських свят, 30 молитов і два канони. Найвідоміші

К. Туровський

його урочисті слова, написані на “дванадесяти” свята (12 найбільших церковних свят) та на недільні дні Пасхального циклу. “Казання” його – традиційні. У кожному з них розвиваються одні й ті самі теми: похвала святу, тлумачення його метафізичної суті, розповідь про подію, в честь якої встановлено свято. Композиційно кожне слово складається з трьох частин: вступу,

викладу й закінчення. У невеличкому за обсягом вступі йдеться про свято, якому присвячене казання, висловлюється радість з приводу свята. Автор запрошує приєднатися до нього. Ця частина має афористичний характер. Вибрану для вступу тему автор розвиває за допомогою розгорнутих порівнянь, які вражають слухача своєю несподіваністю, неординарністю, яскравою мальовничістю порівнянь, побудованих на грі віддаленими аналогіями. Виклад має розповідний характер. Здебільшого це вільний переказ однієї з євангельських подій, доповнений різноманітними деталями, новими епізодами, монологами та діалогами. У викладі К. Туровського євангельські події стають невеликими містеріями: події відбуваються то на небесах, то на землі, то в раю, то в пеклі, поруч з людиною виступають Бог Отець, Ісус Христос, Святий Дух, серафими, херувими, архангели, ангели та сатана. Сміливо використовує прийоми риторичної ампліфікації (підсилення доказів шляхом нагромадження рівнозначних висловів, підкріплення їх гіперболами, аналогіями й контрастами. — Г.Б.). В художню тканину тексту органічно вплетені картини весняного оновлення природи, ліричні плачі, риторичні звертання. Завершуються казання ліричним звертанням до слухачів із закликом ще раз прославити свято або героїв розповіді з похвалою чи молитвою...

“Слова” Кирила Туровського відзначаються продуманістю композиції, афористичністю, введенням живого діалогу, вмілим використанням риторичних засобів (ампліфікації, антитези, розгорнутих порівнянь, яскравих метафор)” (*Дзюба О.М., Павленко Г.І. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X — середина XVII ст.). — К., 1998. — С. 61–62).*

Особливою риторичною майстерністю відзначається “Слово в новий тиждень після Пасхи”.

Видатний вітчизняний вчений М. Грушевський, досліджуючи словесність Київської доби, зазначав, що “вінцем освіти й образования було присвоєння і опанування правил риторичного, поетичного стилю і віршування, якого доходили на взірцях грецьких, мабуть, і вправах також грецьких... Для сього вправлялися в читанні поетів і інших взірцевих творів і вчи-

ли напам'ять різні глоси, паралельні вирази, поетичні вислови і т. д. Вивчені таким чином правила і елементи потім прикладалися до різних вправ чи творів у місцевій літературній мові, яка виробилась в київських літературних кругах X — XI в. ” (Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. — К., 1993. — Т. 2. — С. 32).

ЗАВДАННЯ

1. Дайте відповідь на запитання:

- Чи є якісь відомості про існування красномовства у східних слов'ян в язичницький період?
- Які два типи риторичних творів у літературі Київської Русі визначають дослідники?
- Що ви можете сказати про жанр “слова” та його функцію в літературі Київської доби?
- Охарактеризуйте найвизначніші пам'ятки дидактичної літератури Київської Русі та їх роль у становленні красномовства.
- Назвіть імена найвидатніших риторів періоду Київської Русі та їхні основні твори.
- Як поєднуються риторичні та поетичні моменти в “Слові про похід Ігорів”?

2. Ознайомтеся із “золотим словом” Київського князя Святослава із “Слова про похід Ігорів...”.

I. Ігорю і Всеволоде!

Рано есте почали Половецькую землю мечами разити,
а собі слави шукати.

II. Та без честі одоліли,
без честі — бо кров поганую ви пролляли.

Ваші хоробрі серця в жорстокій харалузі сковані,
а в смілості згартовані.

Що ж ви вчинили моїй сріберній сідині?

III. І уже не бачу влади сильного,
і багатого, і многоратного
брата мойого Ярослава

з чернігівськими вельможами,
з воєводами, і з старшими,
і з боярами, і з топчачами,
і з силачами, і з смільцями.
Тії-бо без щитів
з ножами захалявними
кликом полки побивають,
дзвонячи в прадідівську славу.
Ви ж сказали: «Мужаймося самі —
славу минулу самі візьмемо
і прийдешню ми самі поділимо!»

IV А чи диво се, браття, старому помолодіти?
Коли сокіл пір'я міняє —
високо птиць ганяє,
не дасть гнізда в обиду.
Та се зле: князі мені — не посібники,
нінащо ся година обернулась.
Он в Римові кричать під шаблями половецькими,
а Володимир під ранами.
Туга і печаль сину Глібовому!»

V Великий княже Всеволоде!
На мислю б тобі прилетіти іздалека —
отчий золотий стіл постерегти!
Ти-бо можеш Волгу веслами розкропити,
а Дін шоломами вилляти!..

(Цит. за вид.: Слово про похід Ігорів... / Пер. Леонід Махновець // Давня українська література: Хрестоматія. — К., 1998. — С. 261)

1) Прочитайте “золоте слово” князя Святослава, змінюючи **висоту голосу**.

2) **Розвивайте силу голосу!** Прочитайте текст, змінюючи гучність голосу. Перший фрагмент тексту виголосіть тихо, другий — голосніше, третій — голосно, далі наступний фрагмент — тихіше і останній — тихо.

У вас дуже тихий голос. Прочитайте голосно текст на відкритому повітрі, або у великому приміщенні, або серед шуму, намагаючись перекрити шум своїм голосом. Повторіть цю вправу декілька раз.

3) **Щоб мовлення не було монотонним**, вчіться поступово і плавно підвищувати і знижувати голос; робити його то гучним, то тихим.

Прочитайте фрагмент із “золотого слова” Київського князя Святослава, змінюючи висоту тону на кожному рядку (низький, вище, ще вище, середній, високий, і, навпаки, високий, середній, нижче, ще нижче, низький).

Прочитайте текст ще раз, змінюючи гучність голосу так само, як ви змінювали його висоту.

Якщо вам складно поступово підвищувати і знижувати голос, нехай вам допоможе фортепіано або акордеон. Знайдіть таку низьку ноту, яку ви легко берете голосом. Перший рядочок тексту читайте в цю ноту, другий — на півтону вище, третій — ще на півтону вище і т. д. Так підвищується голос на октаву (12 півтонів — 12 рядків). Після цього з кожним наступним рядком голос знижується на півтону.

4) **Слідкуйте за темпом мовлення!** (Оратор говорить приблизно 100–120 слів за хвилину). Визначте свій темп мовлення. Для цього візьміть фрагмент із “золотого слова”, вивчіть його напам’ять, відмітьте фрагмент із 100–120 слів. Якщо ви прочитали його за хвилину, темп вашого мовлення нормальний; якщо прочитали швидше — вам варто слідкувати за собою, щоб говорити повільніше; якщо не вклалися у хвилину — попрацюйте над тим, щоб мовлення було швидшим.

Загальні рекомендації щодо темпу читання:

- швидше читається все, що пов’язане з радістю, схвилюваністю, напруженістю і швидкою зміною подій у часі;
- у межах окремих фраз і періодів швидше читається все, що доповнює пояснює, уточнює;
- діалогічна форма мовлення має швидший темп, ніж монологічна;
- повільніше читається все, що пов’язане зі смутком, журбою, журливістю, з повільною зміною у часі;
- повільніше читаються фрази, особливо складні у смислового відношенні;

- у межах окремих фраз варто дещо сповільнювати вимову найважливіших для вираження змісту слів, найчастіше тих, що виділяються логічним наголосом.

На письмі темп позначається на полях сторінок: “швидше”, “повільніше” тощо, або під словами (сповільнення — горизонтальною пунктирною лінією зі стрілкою, прискорення — горизонтальною лінією зі стрілкою).

3. Зробіть риторичний аналіз фрагменту проповіді Іларіона “Слово про закон і благодать”.

СЛОВО ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ

(ФРАГМЕНТИ)

Благословен Господь Бог Ізраїлів, Бог християнський! Він навідав людей своїх і сотворив їм визволення. Він не дав до кінця творінню своєму ідольським мороком одержимому бути і в бісівському слугуванні гинути, а направив спершу плем'я Авраамове скрижалями і законом, а потім Сином своїм усі народи спас, Євангелієм і хрещенням увівши їх в оновлене буття, у життя вічне. Хвалімо ж Його і прославляймо, хвалимого ангелами безперестанно! І поклонімося тому, кому кланяються херувими і серафими, за те, що зглянувсь він на людей своїх, і не через посла чи вісника, а сам спас, не привидом прийшовши на землю, а істинно, страждавши за нас плоттю аж до могили і з собою воскресивши нас.

До людей, що жили на землі, в плоть одягнувшись, прийшов той, а до сущих у пеклі розп'яттям і в труні лежанням зійшов, аби і ті і ті, і живі й мертві, пізнали одвідини Його і Божий прихід і зрозумівши, що і для мертвих міцний і сильний Бог є.

Хто ж бо може зрівнятися величчю з Богом нашим? Він єдиний, творячи чудеса, готуючи істину і благодать, установив закон, аби в ньому обвиклося людське ество, од багатобожжя ідольського одхиляючись до віри в Єдиного Бога; аби, як брудна посудина, людство обмилося водою, законом і обрізанням, прийняло в себе молоко благодаті й хрещення.

Закон бо предтечею був і слугою благодаті й істини. Істина ж і благодать слугами суть майбутньому віку, життю нетлін-

ному. Як закон привів узаконених до благодатного хрещення, так хрещення впускає синів своїх у вічне життя. Мойсей бо і пророки про Христове пришествя повідали, а Христос і апостоли його — про воскресіння і про майбутній вік.

Отож нагадувати в писанні сьому пророчі проповідування про Христа й апостольські повчання про майбутній вік було б зайвим і марнословним. Що бо в інших книгах писано і вам відомо, те тут викладати було б зарозумілістю і славопрагненням. Не до невігласів бо пишемо, а до таких, що досхочу наситилися солодощами книжними; не до ворогів Божих чужовірних, а тільки до синів його; не до сторонніх, а до тих, що приймуть у спадок небесне царство.

Отож про закон, Мойсеєм даний, і про благодать і про істину, які з'явилися через Христа (*Іоан 1:17*), повість ся і про те, чого досяг закон і чого досягла благодать, — спершу закон, а потім благодать; спершу тїнь, а потім істина.

Образ же закону і благодаті — Агар і Сарра, спершу — рабиня, а потім — вільна. Аби зрозумів той, хто читатиме, як Авраам бо в юності своїй Сару мав за жону собі, вільну, а не рабиню (*Буття 16: 1–16*), так і Бог з передвіку зволив і уміслив сина свого у світ послати і тим у благодаті себе явити.

Сарра ж не народжувала, бо була неплодна, власне, була не неплодна, а замкнута божим помислом, щоб на старість розродитися.

Безвісною ж бо до часу і затаєною премудрість Божа була од ангелів і людей, не як неіснуюча, а як прихована, щоб виявитись наприкінці віку.

Сарра ж сказала Авраамові: “Се замкнув мене Господь Бог не народжувати. Увійди бо до раби моєї Агарі і народи од неї” (*Буття 16: 2*).

Благодать же сказала Богу: “Як не настав ще час зійти мені на землю і спасти світ, то зійди на гору Синай і закон встанови”.

Послухав Авраам мови Сариної і увійшов до раби її Агарі.

Послухав же і Бог благодаті словес і зійшов на Синай.

І народила Агар-рабиня од Авраама рабинича, і нарік Авраам його Ізмаїлом.

Зніс бо і Мойсей із Синайської гори закон, а не благодать, тінь, а не істину.

По сьому, коли вже старі були Авраам і Сарра, з'явився Бог Аврааму, як сидів той перед дверима шатра свого опівдні при дубі мамврійському. Авраам же вийшов назустріч Йому до землі і прийняв Його в шатро своє (*Буття 18: 1–33*).

Коли ж вік сей став до кінця наближатися, навідав Господь рід людський і зійшов із небес, в утробу дівиці ввійшовши. Прийняла його дівиця з поклоном у шатро плоті своєї безболісно, кажучи так до архангела: “Я раба Господня, хай же буде мені по мові твоїй” (*Лука 1: 38*).

Тоді бо одімкнув Бог лоно Сарині і, зачавши, народила вона Ісаака, вільна — вільного (*Буття 21: 1–3*).

І як навідав Бог людське ество, з'явилося безвісне й утаєне, і народилася благодать і істина, а не закон — син, а не раб.

І як одняли отроча Ісаака од сосців материних, і як зміцнів він, то скликав Араам гостину велику на честь того, що однімає Ісаак, син його, од сосців матері своєї (*Буття 21: 8*).

А як був Христос уже на землі і не зміцнілою ще була благодать, то ссала вона зо тридцять літ, поки Христос таївся. Коли ж уже одлучилася вона і зміцніла, то з'явилася благодать Божа усім людям у Йорданській ріці. Склав Бог гостину і частування щедре урядив телям, угодованим од віку (*Матвії 22: 4*) возлюбленим сином своїм Ісусом Христом, зібравши на спільне свято усіх небесних і земних, разом ангелів і людей...

По вознесінні ж Господа Ісуса учням його і всім, хто в Єрусалимі вірував уже в Христа, і тим, і тим, сумісно сущим, іудеї християнам [насилля чинили]. Бо хрещення благодатне зобиджуване було обрізанням законним, і не прийняли в Єрусалимі християнської церкви єпископа необрізаного, тому що давніші настановлялися із обрізаних. Насилували іудеї християн, рабиничі — синів вільних. І бували між ними часті роздори і міжусобиці. Вільна ж благодать, побачивши дітей своїх, християн, зобидженими іудеями, синами рабського закону, заволала до Бога: “Оджени іудейство із його законом, розсій його по всіх усядах. Бо ж що може бути спільного у тіні з істиною, в іудейства з християнством?”

І прогнана була Агар-рабиня із сином її Ізмаїлом. А Ісаак, син вільної, наслідником став Аврааму, отцю своєму. (*Буття 21: 14; 25: 5*)

І прогнані були іудеї і розсіяні по всіх усядах. І діти благодаті, християни, наслідниками стали Богу і Отцю. Блякне бо світло місяця перед сяйвом сонячним. Так і закон перед благодаттю. І холод нічний минає, як сонячна теплота землю зігріває...

Іудейство тінню і законом виправдовувалося і не спаслося. Християни ж істиною і благодаттю не виправдовуються, а спасаються.

У іудеїв бо виправдання, у християн же спасіння. Виправдання у всьому світі є, а спасіння — в майбутньому віці. Іудеї бо земному раділи, християни ж радіють майбутньому на небесах...

Як же тебе не похвалити, о чесний і славний між земних владик премужній Василю? Як твоїй доброті не почудуватися, кріпості і силі? Як тобі дяку не воздати? Адже тобою пізнали ми Господа і облуди ідольської збулися! Адже твоїм повелінням по всі землі твоїй Христос славиться!

Що ж ще додати до сказаного про тебе, христілюбче?

Друже правді, розмислу вмістилище, милосердя гніздо! Як ти увірував, як розгорнулась у тобі любов до Христа? Як вселився у тебе розум, вищий од розуму земних мудреців, щоб невидимого розлюбити і до небесних подвигнутися?..

Подібний ти до великого Костянтина, рівний розумом, рівний христілюбством, рівний честю служителям його. Той із святыми отцями Нікейського собору закон людям поклав — ти ж із новими нашими отцями-єпископами, виходячи на бран, з великим смирінням радився, як між людьми сими, які щойно пізнали Господа, закон встановити. Той у еллінів і римлян царство Богу покоровив, а ти між Руссю: вже бо й у них, і у нас Христос царем зоветься...

Встань о чесная голово, з гробу твого, встань! Струси сон! Не вмер бо еси, а спиш до спільного всім устання. Встань! Не вмер еси, бо годі тобі вмерти, увірувавши в Христа, життя всього світу. Струси сон, розведи очі, поглянь, якої тебе честі

Господь там сподобив і на землі не безпам'ятного залишив сина твого. Встань поглянь на чадо своє Георгія! Поглянь на утробу свою! Поглянь на милого свого! Поглянь на того, що Господь вивів з лона твого! Поглянь на того, який красить престол землі твоєї! І возрадуйся і розвеселися! Поглянь же ще і на благовірну невістку твою Ярину! Поглянь на онуків твоїх і правнуків, як живуть, як хранить їх Господь, як благовір'я держаться, заповіданого тобою, як у святі церкви учащують, як славлять Христа, як поклоняються імені Його! Поглянь же і на город, як сяє величчю! Поглянь, як церкви квітнуть! Поглянь, як християнство росте! Поглянь, як город іконами святих освітлюється і виблискує, як тиміаном пахне, як хвалами і богослужіннями і співом святим олуноюється!..

4. Прочитайте фрагмент проповіді Кирила Туровського "Слово в новий тиждень після Пасхи". Складіть партитуру тексту і виголосіть виділений уривок із проповіді.

КИРИЛО ТУРОВСЬКИЙ

СЛОВО В НОВИЙ ТИЖДЕНЬ ПІСЛЯ ПАСХИ

(ФРАГМЕНТ)

Великого учителя і мудрого проповідника потребує церква, щоб скрасити празник. Ми убогі словом і незграбні розумом, не маємо вогню Святого Духа, щоб скласти корисні для душі слова; та все ж заради любові до присутньої братії скажемо дещо про поновлене воскресіння Христове.

У минулу неділю святого Великодня здивування було на небесах і переляк був у пеклі, [сталосся] оновлення всього створеного, вибавлення світу, зруйнування пекла і поправлення смерті, воскресіння мертвих і згуба підступній владі дияволовій, а спасіння людського роду Христовим воскресінням, зубожіння Старого Завіту і упокорення Суботи, збагачення Церкви і возведення на царство Неділі. У минулу неділю всьому зміна була. Стала бо небом земля, очищена Богом од бісівських скверн; ангели з жонами уклінно воскресінню служать. Оновилося все створене; вже бо не наречуться богами стихії: ні сон-

це, ні вогонь, ні джерела, ні дерева. Од сього часу не прийматиме пекло і не вітатиме смерть немовлят, заколених батьками в жертву; скінчилося бо ідолослужіння, і погублене бісівське насилля хресним таїнством, і не тільки спасся людський рід, а й освятився Христовою вірою...

Сьогодні стара Пасха кінець прийняла і стала вся нова як видима, так і невидима. Нині небеса просвітилися, скинувши з себе, як веретища, темні хмари, і світлим повітрям славу Господню сповідають. Не сі, мовлю, видимі небеса, а мисленні апостоли, які сьогодні на Сіоні, в них увійшовши, пізнали Господа, і, всю печаль забувши і скорботу іудейського страху одвергнувши, Святим духом осінившись, воскресіння Христове ясно проповідують.

Нині сонце, красуючись, на висоту сходить і, радіючи, землю обігриває, — сходить бо нам од гробу праведне сонце Христос і всіх, хто вірить у нього, спасає. Нині місяць, з вишнього зіступивши щабля, більшому світилу честь воздає; вже бо Старий Закон, як каже Святе Письмо, із суботами бути перестає, і пророки Христовому закону честь воздають. Нині зима гріхозна покаєнням припинилася, і лід невір'я богопізнанням розтопився; зима бо поганською кумирслужіння апостольським ученням і Христовою вірою припинилася, лід же Хоминого невір'я показом Христових ребер розтанув. Сьогодні земля красується, оживляючи земне ество, і бурхливі вітри, тихо повіваючи, плоди множать, і земля, насіння живлячи, зелену траву родить.

Нині дерева парості випускають, і квітами пахощі процвітають, і сади вже солодкі видають пахощі, і робітники, з надією трудячись, плододавця Христа прикликають. Були бо ми перше, як дерева в діброві, що не мають плоду, а нині прижилася Христова віра в нашому невір'ї, і вже, держачись коренів Іосієвих, як квіти, добротності пускаючи, райського знову життя у Христі ждуть, та й святителі, для церкви трудячись, од Христа заплати ждуть. Нині орачі слова, словесних телят до духовного ярма приводячи, і хресне рало в мислених

борознах заглиблюючи, і борозну покаяння прокладаючи, сім'я духовне всипаючи, надіями майбутніх благ веселяться. Сьогодні старе до кінця прийшло і все нове настало воскресіння ради...

[Пасха — Великдень; веретище — одяг із грубої тканини, бідний одяг, лахміття; Іосія — один із т.зв. біблійних малих пророків, автор книги, що входить до Старого Завіту]

(Цит. за вид.: Туровський Кирило. Із “Слова Кирила недостойного монаха, по Великодню...” / Пер. Володимир Кречотень//Давня українська література: Хрестоматія. — С. 206–208)

5. Прочитайте текст проповіді “Слава богам нашим” із “Велесової книги”. Знайдіть у тексті: а) привітання або традиційний зачин проповіді; б) тезу, що ненав'язливо розгортається протягом усієї проповіді; в) засоби, якими промовець прагне збудити в слухачів почуття поваги до своєї віри, до релігійного обряду і взагалі до способу життя русичів (пафос самоствердження); г) метафоричний вислів з дещо іронічним змістом; г) риторичний прийом опредмечування вислову (образного оживлення тексту), що використовує волхв; д) рядки, на які припадає апогей фінального пафосу. Для чого, на вашу думку, проповідник використовує такий засіб, як звернення до образу Матері-птиці. Як ви гадаєте, на яку аудиторію розрахована промова? Доведіть свою думку. Чи погодитесь ви з твердженням, що “риторичне вміння волхва-проповідника найвиразніше виявилось в композиційній побудові проповіді” (Клочек Г.Д.). Обгрунтуйте свою відповідь.

“Слава богам нашим!”

Дощечка 7а

Слава богам нашим!

Маємо істинну віру, що не потребує людської жертви.

А тая се діє у варягів, які завжди приносили її,

іменуючи Перуна Паркуною,

і тому приносили жертву.

Ми ж польову жертву даємо і від трудів наших —
просо, молоко, а також тук.

То бо покропимо ягням на коляди і на русалії

в день весняний і на честь Красної Гори.
Ту бо даємо на спомин про гори Карпатські;
в той час називався рід наш карпини.
А стали жити в лісах, то мали назву дrevичі,
а в полі були, то звалися полянами.
Ото греки всяке наговорюють на нас,
що приносимо в жертву людей.
А то брехлива річ, бо не відповідає істині;
у нас інший звичай.
І той, хто хоче іншого вразити, рече зле,
а нерозумний не бореться проти цього;
а й так є, що інший говорить так само.
Довго се правили родами.
А старі отці венедського роду йшли судити родичів
біля Перунового дерева.
В той день мали також ігрища перед лицем старотців і
силу юну показували.
Юнаки бігали, співали, танцювали на їхню честь.
В той день огнищами ходили на полювання
і приносили дичину старотцям,
які ділили тую решті людей.
І волхви жертву приносили богам, хвалу і славу.
Говорили про часи, коли готи і новоявлені варяги
вибирали наших отців князями,
і ті вели юнаків до січі лютої.
А римляни поглядали на нас і задумали зле на нас.
І прийшли з возами своїми і залізною зброєю
і посунули на нас.
І тому довго билися з ними і відігнали їх від землі своєї.

Дощечка 76

І римляни, знаючи, які ми відважні,
коли боремося за життя, полишили нас.
Так і греки хотіли підкорити нас біля Хорсуна,
і билися ми проти рабства нашого.
І була та боротьба і битва велика тридцять літ;

і ті лишили нас у спокої.
І тоді греки пішли на торги наші
і казали нам обміняти корови наші на масть і срібло,
бо ті потрібні жонам і дітям.
Отож і торгуємо так до цього часу,
хоч і пізніше греки шукали в нас слабінку,
шукали можливості в неволю взяти.
А тому не послабляймося і не дамо землі нашої,
як і землі Трояні не дали римлянам.
І хай не встане Обідоносиця Дажбожим внукам,
які в яругах про ворогів дбали,
та й ми зараз не по хулі, як і отці наші.
Це ж у синє море скинули з берега готів тих
і проспівали над ними переможну пісню хвали.
І Мати співала, тая красная птиця,
яка несла пращурам нашим огінь для домівок їхніх.
І ягницю надивимось ми до того, і одержали ми сили;
і мали ми ворогів порубати, і залишити їм ганьбу псину.
То глянь, народе мій, який ти захищений і численний,
і не збочив через втрати свої, і не спустився до ряду.
Аби ми ворогами погонили, щоб біди позбавитись і
життя інакше мати.
Бо ми стали гордими і не уникали ворогів.
І ще тяжчою буде їхня поразка.
І так усі тисячу п'ятсот літ, як ведемо численні війни
і битви,
і живі-таки завдяки жертві юнацькій і дівочій.

(Цит. за вид.: *Клочек Г.Д.* Світ “Велесової книги”. — Кіровоград, 2001. — С. 109–111)

6. Перетворіть запропонований текст у сферу риторичного або поетичного слова.

Серед давніх слов'янських легенд породжує цікавість образ райського птаха з обличчям людини, який називається сирином. Образ чарівного птаха у різних модифікаціях типу жар-

птиця, чудо-птах та ін. є дуже популярним у східнослов'янській культурі. “Солодкоголосні” птахи володіли тим прекрасним даром, до якого завжди прагнула людина — оволодіння душами через гармонійне, прекрасне й чарівне Слово у всіх формах: слово поетичне, прозове, ораторське, пісенне, пророче.

Бог Велес — покровитель волхвів, прабатьківських співців та поетів. Волхвів у давнину не вибирали, вони народжувалися небом і землею. Той, хто вмів складати пісні й переказувати їх людям, уже був волхвом. Словом стародавні ясновидці та віщуни вміли виражати свою волю, свою пристрасть і свої бажання, продиктовані їм небом предків. Усі перекази, пісні, які народжені доброю душею наших прадідів, були послані їм з неба добрим богом Велесом.

Епічний співець — поет Боян — відзначається багатьма видатними рисами талановитого оратора. Дослідники риторики вважають легендарного Бояна “солодкомовним сказителем”, талановитим імпровізатором, “соловейком стародавнього часу”.

Слов'янський билинний герой — гусяр Садко — цікавий як талановитий співак, виконавець, гра якого принесла йому визнання і особисте щастя. Його чарівний голос, ораторська майстерність здобули йому славу і багатство.

Зразок

Шановне панство! Я хочу розказати Вам про бога Велеса,
що людську душу поєднав з душею сонця-неба
й облагороджував її бажанням красою світу милуватися.
Його далекі наші пращури любили й шанували,
в Священних Книгах знань, як сівача благополуччя і любові
оспівали.

Бог Велес — бог мистецтва слова, музики, краси,
достатку людської душі, прабатьківських співців-поетів по-
кровитель.

Онук його, Віщий Боян, на струнах гуслів славу рокотав
князям

і голосом передав осмислене “звучання” історичного буття у величі усій і трагедійності своїй.

Звучатимуть в віках твої, о Велесе, слова

Про шанування слова, працю, праведне життя.

Г. Бондаренко

7. Хто із учителів літератури буде краще сприйнятий учнями, які починають вивчати “Слово про похід Ігорів”? Обґрунтуйте свою відповідь. Оцініть вступне слово обох учителів “очима школяра”.

Перший учитель: “Слово про похід Ігорів” було написано, на думку дослідників, у 1187 р.” *Другий:* “Слово про похід Ігорів” було написано тоді, коли на місці сучасних багатолюдних вулиць Москви шуміло лісне урочище, не було ще храму Василя Блаженного, не було Кремля і не блищав купол Івана Великого. Ще не ходив за три моря тверський купець Афанасій Нікітін, не горів у зрубі несамовитий протопоп Авакум і не було ще на лісному острові північної казки — Кіжей, що полонять серця художників майбутніх століть...” (*Осетров Е.И. Живая древняя Русь. — М., 1985. — С. 14*).

8. Підготуйте невеличкі розповіді для учнів 10 класу на теми: а) “Енергетика слова текстів “Велесової книги”; б) “Оратори Київської Русі — Іларіон, Кирило Туровський”. Розробляючи зміст розповіді і обмірковуючи її виклад, дотримуйтесь таких вимог:

- розповідь повинна складатися: зі вступу (мета — привернути увагу аудиторії, збудити думку, показати актуальність теми, викликати інтерес до неї); головної частини (завдання — упорядкувати думки, визначити логіку розгортання подій, продумати, щоб слухачі не лише чули та розуміли, а і бачили та переживали події; для цього слід уникати загальних фраз, наводити конкретні факти); заключної частини, яка має містити у стислій формі суть викладу;
- забезпечити ясність розповіді для слухача, її новизну і значущість;
- дібрати невеликий за обсягом матеріал, що містить динамічний сюжет;

- виокремити структурно та підкреслити інтонаційно головні факти, що несуть найбільше змістове навантаження, пам'ятаючи, що і зміст, і побудова, і характер викладу мають бути підпорядковані надзавданню (Чим хочу здивувати слухачів? Що хочу передати? Які почуття хочу викликати? Наприклад: “Я хочу... переконати або довести, або збудити думку, або допомогти відчутти...” — Г.Б.);
- логічно викладати думки від явища до його сутності... Діти повинні самі дійти висновку, а вчитель системою запитань, узагальнень, власним ставленням допомагає їм це зробити;
- стисло і динамічно вести розмову, що створює атмосферу пошуку відповіді на порушену проблему;
- дбати про виразність мовлення, що забезпечує мелодику розповіді (радісно, з сумом, гнівно, стурбовано, захоплено тощо). Цьому сприятимуть добір лексики, інтонація, використання засобів виразності (Зязюн І.А. та ін. Основи педагогічної майстерності. — К., 1987. — С. 24–25).

Розповідь можна побудувати за допомогою таких методів:

дедуктивний — послідовне розгортання повідомлення від загального до часткового;

індуктивний — розгортання повідомлення від часткового до загального;

аналогійний — полягає у зіставленні подій, явищ, фактів. Зазвичай паралель проводиться з тим, що добре відоме слухачам;

стадійний — послідовний виклад одного питання за іншим. Розглянувши яку-небудь проблему, оратор вже більше не повертається до неї. Стадій — це етап, частина міркування, а не факт, подія. В одній стадії може бути кілька фактів, подій, ознак;

історичний — викладення матеріалу в хронологічній послідовності.

9. Монолог на спілкування. Один студент сідає перед слухачами і “веде” монолог. Це можуть бути роздуми про твір “Слово про похід Ігорів”, враження від прочитаної “Велесової книги”,

творів ораторів Київської Русі тощо. Завдання мовця — зацікавити слухачів. Завдання слухачів — дізнатися якнайбільше. Одні з них дуже доброзичливо поставилися до розповіді, інші можуть іронізувати, не сприймати взагалі чи не настроїтися “на хвилю” оповідача. Відповіді треба влітати у свою розповідь, не переривати послідовності думки, лінії внутрішнього настрою. Спілкуватися і з тими, хто запитує, і з тими, хто слухає.

Додаток

ПОВЧАННЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА ДІТЯМ

(СКОРОЧЕНО)

Перш за все не забувайте убогих, а яко можете, по силі годуйте і подавайте сиротам. І вдову захистіть, не дайте сильним погубити людину, хто б то не був, правий чи винний перед вами, не вбивайте і не веліть убивати його; якщо і завинив хто в смерті, не губіть християнської душі. Якщо ж вам доведеться цілувати хрест перед братами своїми або перед будь-ким, то перше спитайте свого серця, на чому ви зможете стояти твердо, і тільки тоді цілуйте, а поклявшись, не переступайте клятви, бо загубите душу свою. Ніколи не майте гордоців у своєму серці і в розумі, а скажіть: сьогодні живий, а завтра помру; смертні ми.

Старих шануйте, як батька, а молодих, яко братів. Пам’ятайте, як учив мудрий Василій, зібравши круг себе юнаків: при старших годиться мовчати, премудрих слухати, старшим підкорятися, з рівними і молодими мати згоду і бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом вбирати. Не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові, не сміятися багато, очі тримати донизу, а душу вгору...

Брехні остерігайтесь і пияцтва, і облуди, від того душа гине і тіло. Куди б ви не верстали шлях своєю землею, не давайте отрокам своїм чинити зло і шкоду селам, ні посівам, щоб люди не проклинали вас.

А куди б не прийшли і де б не зупинилися, напійте і нагодуй-

те нужденного. Найбільше шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов: простий, чи знатний, чи посол; якщо не можете пошанувати його дарунком, то пригостіть його їжею і питвом, бо він, мандруючи далі, прославить вас у всіх землях доброю чи злою людиною.

Хворого навідайте, покійника проведіть в останню дорогу, бо всі ми смертні. Не проминіть ніколи людину, не привітавши її, і добре слово їй мовте. Жінку свою любіть, та не давайте їй влади над собою.

Якщо забуваєте про це, то частіше заглядайте в мою грамоту цю: і мені не буде соромно, і вам буде добре.

Що вмієте, того не забувайте, а чого не вмієте, того навчайтесь, — як батько мій, дома сидячи, знав п'ять мов, через те й честь йому була в інших країнах. Лінощі — це мати всьому дурному: хто що й знав, те забуде, а чого не вміє, того не навчиться. Добро своєю рукою сіючи, не лінуйтесь ні на що хороше, і хай не застане вас сонце в постелі. Так робив мій батько покійний і всі добрі мужі. На світанні, побачивши сонце, з радістю прославте день новий і скажіть: Господи, додай мені літа до літа, щоб я честю й добром виправдав життя своє. Так я кажу, коли сідаю думати з дружиною, або збираюся чинити суд людям, або їхати на полювання, або збирати данину, або лягати спочивати. Спочинок у полудень людям дається за труди: після трудів спочиває і звір, і птиця, і люди.

(Цит. за вид.: Українська дитяча література: Хрестоматія: У 2 ч. / Упоряд. І. А. Луценко та ін. — К., 1992. — Ч. 1. — С. 47–49)

ПОХВАЛА КНИГАМ

Любив Ярослав книги, читав їх часто і в день, і в ночі, і зібрав скорописців багато, і перекладали вони з грецької на слов'янське письмо. Написали книг вони велику силу, ними повчаються віруючі люди і тішаються плодами глибокої мудрості. Начебто один хтось зорав землю, а другий посіяв, а інші жнуть і споживають багату поживу, так і тут: батько всього цього Володимир, він землю зорав і розпушив її, тобто просвітив християнством. А син же його Ярослав засіяв книжними сло-

вами, а ми тепер пожинаємо, приємлемо серцем книжну науку.

Велика бо користь він навчання книжного. Книги — мов ріки, які напоюють собою увесь світ; це джерело мудрості, в книгах — бездонна глибина; ми ними втішаємо печалі, вони — узда для тіла й душі. В книгах — світило мудрості, а про мудрість сказано: люблячих мене — люблю, а хто дошукається мене — знайде благодать. І якщо старанно пошукати в книгах мудрості, то знайдеш велику втіху і користь для своєї душі. Бо той, хто часто читає книги, той веде бесіду з Богом і наймудрішими мужами. Ярослав же, як ми вже сказали, любив книги, багато їх написав і поклав їх у церкві Святої Софії, яку сам збудував.

(Цит. за вид.: Українська дитяча література: Хрестоматія: У 2 ч. / Упоряд. І. А. Луценко та ін. — К., 1992. — Ч. 1. — С. 47)

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрамович С. Д., Чікарькова М. Ю.* Риторика. — Львів, 2001. — С. 89–109.
2. *Владимир Мономах.* Поучение // История социальной педагогики: Хрестоматия-учебник / Под ред. М. А. Галагузовой. — М., 2000. — С. 47–52.
3. *Клочек Г.* Світ “Велесової книги”. — Кіровоград, 2001. — С. 86–92.
4. *Мацько Л. І., Мацько О. М.* Риторика. — К., 2003. — С. 55–60.
5. *Сагач Г. М.* Вибрані твори: В 5 т. — Рівне, 2006.
6. *Сагач Г. М.* Золотослів. — К., 1993. — С. 14–33.
7. *Сагач Г. М.* Риторика. — К., 2000.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

<http://izbornyk.org.ua>

Бог Велес

МАУП

ЗАНЯТТЯ IV

СТАНОВЛЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКО-ОРАТОРСЬКОГО МИСТЕЦТВА

1. Традиційні засоби ораторського мистецтва та новаторство полеміста Івана Вишенського.
 2. Виховання риторичної культури спудеїв у Києво-Могилянській академії. Курси риторики професорів Києво-Могилянської академії.
 3. Роль риторичної спадщини Феофана Прокоповича.
-

МАУП

Тяжкі часи переживав український народ під польським пануванням у XVI ст. Але найкращі українські сини — письменники, вчені, учителі-проповідники, представники козацтва, виборні у сеймах та радах — своїм пристрасним красним словом пробуджували наш народ від сну, апелювали до свідомості народу і його гідності. Друга половина XVI — початок XVII ст. є періодом загального культурного піднесення на українських землях.

Іван Вишенський (1588–1615 [1616]) — видатний письменник-полеміст, культурний і громадський діяч, мислитель. До нашого часу дійшло 16 трактатів і послань, 10 із них він об'єднав у рукописну “Книжку”.

Вишенський різко критикував систему освіти в єзуїтських колегіумах, які створювалися на території України. В цих школах діти української знаті, вивчаючи латинську мову, світські манери, не знали культури і звичаїв свого народу, ставали вірними слугами і пропагандистами католицизму. Він висміював штучну показовість організації навчального процесу, яка включала театралізовані диспути, вистави. На його думку, така система виховувала зрадників свого народу. Іван Вишенський виступав противником філософського вчення Аристотеля і Платона і називав їх “поганськими дидасками”. Освіта, на його думку, має ґрунтуватися на традиціях народної культури, а навчання має здійснюватися рідною мовою.

У викривальній полеміці з унітатами він, як громадський діяч, відстоює православ'я. В центрі уваги письменника — питання про напрям культурної орієнтації українського суспільства, про характер освіти, проблема зіткнення слов'яно-візантійської середньовічної традиції з новими ренесансно-бароковими тенденціями. За жанром більшість творів Вишенського належить до традиційної повчальної літератури — це послання, листи, адресовані всьому українському народові або конкретним особам. Його послання відзначаються енергійністю, імпульсивністю, пристрасністю, полемічно-викривальним запалом. Стильова своєрідність його творів полягає в поєднанні двох систем викладу: висока патетика, ораторський пафос

чергуються з їдкою іронією, сарказмом, сатирою (Дзюба О. М., Павленко Г. І. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X — середина XVII ст.). — К., 1998. — С. 136–137).

У текстах послань чітко прослідковуються стилістичні засоби (фігури) і прийоми античної риторики: риторичні звертання, запитання й оклики, анафори, нагнітання слів і речень, розгорнені антитези, діалогізація викладу, іронія та ін. Дмитро Чижевський писав: “Головна його (Вишенського. — Г. Б.) спільна риса з сучасниками — риторизм, не в якомусь негативному значенні цього слова, а в сенсі певної літературної форми, яка всі думки “вдягає” у форму промови, зворотів до читачів, закликів, закидів, запитань...” (Чижевський Д. Історія української літератури. — С. 225).

І. Вишенський у творах майстерно використовує такі словесні художні засоби: *неологізми* (богочревіці, громовладатель, кровопрагнителъ, сладколюбець та ін.); *новотвори-етімети* (скверноначальник, дитиноігральський розум, среброполмисная трапеза та ін.); *метафори абстракцій* (вода прелести, зеркало сомнений, союз любве, суд зависти, серп погибельной кары та ін.); *порівняння з народних фразеологізмів* (говорити и трактовати, як пустое коло млинное; як пес встеклый, бгаешся та ін.) (Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика. — К., 2003. — С. 62–63).

З XVI ст. особливого розвитку в Україні набуває риторика як наука і навчальна дисципліна.

Києво-Могилянська академія

Школа Київського богоявленського братства, яка була відкрита у 1615 р., перетворилася у перший в Україні вищий навчальний заклад — **Києво-братську колегію**, що здобула пізніше права академії. В середніх класах, а їх було два, викладалися поезія (піїтика) і риторика.

Нині відомі описи 183 підручників риторики, з них 127 складені та прочитані в Академії у 1635–1817 рр. “... Риторика в Академії була найпопулярнішим предметом, бо мала постійне практичне застосування: студенти створювали ораторські промови, орації, були бажаними учасниками багатьох урочистостей, громадських та церковних подій. Методика навчання риторики була такою: студентів учили створювати промови взагалі або такі, що мали певне призначення (судові, панегіричні, вітальні, дякувальні, прохальні, прощальні тощо)”, – зазначає вітчизняний вчений А. Й. Капська (*Капська А.Й. Педагогіка живого слова. – К., 1997. – С. 27*).

Йосиф Кононович-Горбацький – професор риторики та філософії у 1635–1636 рр. читав перший курс риторики, рукопис якого називається “Оратор моголянський”. При укладанні свого курсу використовував твори вчених античності та Відродження. Водночас тяжіння Кононовича-Горбацького до метафорики, алегорії, антитез, ефектних оповідань свідчить про утвердження в українській словесності нового барокового стилю.

Лазар Баранович (1620–1693) написав книги “Меч духовний є глагол Божий” (містить 55 слів-проповідей), “Труби словес проповідних” (містить 80 проповідей на різні свята). Проповіді у візантійських традиціях і бароковому стилі орнаментувалися різними прикладами – байкою, легендою, прислів’ям, приказкою, підсилювалися метафорами та алегоріями. Основна їхня тематика – теологічні питання та релігійно-моральні настанови.

Особливої уваги заслуговує теоретичний трактат **Іоанкія Галятовського** “Наука, або Спосіб складання проповідей” як додаток до збірника проповідей “Ключ розуміння”. В “Науці...”, першому українському курсі гомілетики, автор (викладач риторики та ректор Академії) радить ділити проповідь

“Наука...”
І. Галятовського

на три частини: 1) екзордіум (пропозиція): те, що проповідник планує говорити; 2) нарація: основна думка проповідника; 3) конклюдія: закінчення, висновки.

Він рекомендує використовувати порівняння, посилення на історію, міфологію, природничі науки, апокрифи, бестіарій (збірники середньовічних творів, у яких описи звірів, тварин, птахів супроводжуються алегоричним тлумаченням). І. Галятовському належать книга практичного застосування правил риторики “Казання, додані до книги “Ключ розуміння” названій” та “Спосіб складання надгробних слів”.

С. Яворський

Одна з основних вимог, які ставив Галятовський перед проповідниками, щоб казання було зрозумілим і цікавим. Для цього він радить читати книги “и що хорошее вычитаеш, нотуй собь и до своего казанья аплъкуй” (Українська література у портретах і довідках. — К., 2000. — С. 57, 272).

Стефан Яворський (1658—1722) — філософ, церковний і громадсько-політичний діяч. Здобув професорське звання і розпочав викладацьку діяльність у Києво-Могилянській академії: читав курси поетики, риторики, філософії і теології. У праці “Риторична рука” виклав теоретичні засади риторики стосовно п’яти її розділів (5 пальців “риторичної” руки): винахід (інвенція), розміщення (диспозиція), вітійство (елокція), пам’ять (меморія), виголошення (акція).

Ф. Прокопович

Феофан Прокопович (1681 [1677] — 1736) — видатний слов’янський оратор, учений-гуманіст, педагог-просвітник, церковний та громадський діяч, поет, драматург, перекладач. Залишив велику творчу спадщину: філософ-

ські трактати, “Поетики”, “Про риторичне мистецтво”, “Математики”, численні проповіді, драми, вірші, переклади, листи.

Риторику, яку читав у Києво-Могилянській академії, називав “царицею душ”, “княгинею мистецтв”.

Його праця “Про риторичне мистецтво” (“De arte rhetorika”) композиційно має десять книг. Книжка I. Подає загальні вступні настанови. Книжка II. Про підбір доказів і про ампліфікацію. Книжка III. Про розташування матеріалу. Книжка IV. Про мовно-стилістичне оформлення. Книжка V. Про трактування почуттів. Книжка VI. Про метод писання історії і про листи. Книжка VII. Про судовий і дорадчий рід промов. Книжка VIII. Про епідейктичний, або прикрашувальний рід промови. Книжка IX. Дещо про священне красномовство. Книжка X. Про пам’ять і виголошення (*Прокопович Феофан*. Філософські твори. Про риторичне мистецтво. — К., 1979. — Т. 1. — С. 103—435).

З наведеного уривка праці “Про риторичне мистецтво” можна зробити висновок про виразний нормативний характер курсу риторики Ф. Прокоповича.

Видатний вчений-оратор, по-перше, виступав проти стилістичних надмірностей бароко, пустопорожнього красномовства; по-друге, обстоював принцип відповідності словесного вираження ідейно-емоційному змісту твору; по-третє, достойним оратором вважав того, який уміє розпочати виклад, поважний у повчанні, дотепний у розважанні, сильний і багатослівний у зворушенні, підбирає стиль не на свій розсуд, а згідно з вимогами справи і часу; по-четверте, виховував у своїх учнів-риторів такі почуття, як любов, тривогу, надію, ревність, гнів, радість, гордість, печаль, страх, жах, обурення та ін., чим обґрунтовував психологічну культуру оратора (*Сагач Г.М.* Золотослів. Ч. 1. — К., 1998. — С. 34).

ЗАВДАННЯ

1. Дайте відповідь на такі запитання:

- Які чинники визначили розвій полемічної літератури в Україні XVI—XVIII ст.?

- Які видатні просвітителі залишили свій слід в історії українського слова цього періоду?
- Пригадайте найяскравіших риторів цієї епохи та їхні найголовніші твори.
- Що означає латинський вираз “rhetor roxolanum” і про який статус українського красномовства в європейському масштабі він свідчить?
- Що зробили для української риторики І. Галятовський, Ф. Прокопович? Назвіть основні положення їхніх риторичних теорій та твори, в яких ці положення було викладено.
- Який вплив на формування ораторської особистості мали курси риторики професорів Києво-Могилянської академії?

2. Складіть і виголосіть промову на одну із тем: а) “Філософія слова Григорія Сковороди”, б) “Виразальні засоби риторики в посланнях І. Вишенського”, але так, щоб слухачі після виголошення заявили, що промова наскільки наочною, що предмет її неначе перебував у них перед очима (“сказати — показати”).

3. Складіть партитуру і навчіться виразно читати уривок з епідейктичної промови Ф. Прокоповича “Похвала Дніпру”. Включивши музику, прочитайте її у супроводі. Що, на вашу думку, змінилося в звучанні промови? Чи відкрилося вам щось нове у змісті та естетичній організації? Як музичне звучання впливає на вашу риторичну манеру?

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

ПОХВАЛА ДНІПРУ

(УРИВОК)

Славен будь, отче великий, завжди повноводий, глибокий.
 Ти багатіший за інші річки усі разом, а може
 І найславніший. Пружна течія береги роз'єднала
 Так, що й стріла неспроможна здолати
 Всю відстань між ними.
 З морем самим позмагатися любиш, розлившись, неначе

Німфа Фетіда, що прагне до батька подібною стати.
Часто лютує швидка течія, і тоді у нестямі
Навіть столітні дуби вириває разом із корінням;
З шалом круті береги підриває і валить у воду;
Грізно шумить, як зустріне якусь на шляху перепону.
Угомониться тоді лиш, як зборе; і часто міняти
Річище любить, пісок полишивши усюди недбало.
Годі й казати про те, що він хвилями блиска, мов сріблом;
Зрошує спрагли вуста подорожніх, нектар, мов солодкий;
Їжу тверду і сиру вельми швидко пом'якшує — навіть
На незначному вогні; ясно-жовтий пісок промениться
Так у глибокому руслі, що золотом щирим здається,
Всюди розсипаним...
Добре про річку Дніпро-Борисфен наші предки сказали,
Що молоком він і медом наповнений, а не водою.
Годі й казати про те, скільки сіл, скільки міст і містечок
По берегах благодійних твоїх розрослося повсюди!
Більше, ніж інші річки усі разом, дарунків природи
Ти перевозиш. О славо і гордосте наша одвіку!..

4. Виконайте вправи на розвиток дихання: 1) сядьте спокійно, не напружуйтеся. Читайте кожен віршований рядок на одному видиху. Повітря добирайте після кожного рядка; 2) тепер прочитайте текст першого і другого рядка на одному видиху. Добір повітря робіть глибший, ніж у попередній вправі, але безшумний і непомітний для глядача і слухача.

5. Античні оратори відмічали, що у віршах присутня вся каноністика красномовства. Тому виховуватися на віршах — завдання і обов'язок оратора. Продовжіть текст:

Все, що він знав, йому здалось замало,
ні перед ким не гнув він голови:
йому церковний сан пропонували,
а світ ловив, та так і не зловив.
І освітив життя щоденну прозу
вогнем своїх думок Сковорода.
Все, що осилив його світлий розум... (Б. Дегтяров)

6. Доберіть один з наведених висловів і експромтом виступіть за змістом афоризму перед однокласниками. Підготовка має тривати не більше однієї хвилини.

“Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, ніколи не перестає вчитися” (*Сковорода*); “Не за обличчя судить, а за серце” (*Сковорода*); “Учитель і лікар — не лікар і вчитель, а тільки служитель природи, єдиної і лікарки, і вчительки” (*Сковорода*).

7. Прочитайте фрагмент послання Івана Вишенського “Тобі, який мешкає в землі, що зветься Польською...”. Які стилістичні засоби (фігури), відомі ще з часів античної риторики, використовує у своєму посланні І. Вишенський? Наведіть приклади.

Спробуйте виголосити невеличкий фрагмент (5–7 речень), вкладаючи в кожне слово, кожне речення такий параметр мовлення, як *енергетика*.

Рекомендації!!!

Енергетика мовлення — це один із найважливіших параметрів, який визначає успіх виступу. Висока енергетика оратора проявляється в драйві, азарті, куражі, емоційності.

Виділяють такі параметри, що впливають на енергетику: а) гучність, сила голосу; б) емоційність (інтонаційне багатство), в) рухливість оратора; г) близькість до аудиторії (кожен крок від слухачів — це мінус 1 бал в енергетиці; кожен крок до слухачів — це посилення енергетичного впливу на аудиторію); г) жестикуляція (широта і активність); д) активне спілкування зі слухачами (дивитися в очі слухачів); е) різноманітність (стосується всіх попередніх: якщо голос одноманітно гучний, то швидко до нього звикаєш; якщо емоція тільки одна, то швидко набридає; якщо жести однакові, то це вже не чіпляє; якщо рухи передбачувані, то вони втрачають свою збуджувальну силу...).

Висока енергетика підходить для переконання, надихання, закликів, коли необхідно передати емоції, почуття.

Середня енергетика підходить для інформаційної/логічної взаємодії з аудиторією, тобто коли необхідно передати якусь інформацію.

Низька енергетика підходить для створення трансівних станів (заспокоєння, розслаблення, медитації).

(*Штутнов С.* Авторские тренинги http://www.orator.biz/?s=31&d_id=70)

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ

**ТОБИ, КОТРИЙ МЕШКАЄ В ЗЕМЛІ, ЩО ЗВЕТЬСЯ
ПОЛЬСЬКА, ВСЯКОГО ВІКУ, СТАНУ І ВЛАДИ
НАРОДУ РУСЬКОМУ, ЛИТОВСЬКОМУ І ЛЯДСЬКО-
МУ, ЩО В РОЗДІЛЕНИХ СЕКТАХ ТА ВІРАХ УСІЛЯКИХ
ПЕРЕБУВАЄ,
ХАЙ ДОСЯГНЕ ДО СЛУХУ ОЦЕЙ ГОЛОС**

(ФРАГМЕНТ)

... О землі запустила й заросла терням безвір'я та безбожності! О образ Божий, за Його подобою створений, як погребеш себе від слави нетлінного та вічного життя небесного в цьому житті швидкоплинному! О чоловіче окаянний, як, честі своєї позбувшись, волів ти приєднатись і пристосуватись до незмісненності безсловесного скоту? О так званий християнин, як ти осмородив таким світолюбством помазання хрещення в Божество Божеством духу! О сину віри в небесного Бога, як ти міг перейменуватись через плоди діл своїх диявольським сином! О царське свячення, язика святих, людей оновлення, як перетворився ти в поганське та єретичне безвір'я!

До тебе, земле Лядська, з плачем голосом Ісаїним мовлю: “Як стало розпусницею вірне місто: було повне воно правосуддя, справедливість у нім пробувала, тепер же — розбійники! Срібло твоє стало жужелицею, твоє питво водою розпушене. Священики-бо твої зміщують істинне слово Боже з неправдою, з підхлібством, уласкавленням, лицемір'ям, улесливістю і приводженням людині, розпускаючи вино істини водою лицемірства й улесливості, з улагодженням слуху, а не з болінням та вбиванням гріха, котрий криється в серці, через викриття істиною. Князі твої Божому закону не покоряються, обітниці даючи татям, люблячи мзду, ганяючись за хабарами, сиротам не сприяючи і на суд удовиць не зважаючи! Чи не про таке говорить Владика Господь Саваоф: “О горе сильним і начальним у Лядській землі! Не припиниться-бо ярість моя на супротивність їхню і суд на лукавства їхні! Я спротив свій над ними учиню, і наведу руку мою на них, і розпалю бідами та випробуван-

ням у чистоту. А тих, хто покаяться не хоче і від тих лихих звичаїв відійти, я до решти погублю і пам'ять імені їхнього навіки знищу і відніму всіх беззаконних від тебе, і всіх гордих смирю. І буде їхня міць, як згрібна солома, і діла їхні, як вогненні іскри. І спляться беззаконники та грішники вкупі, і не пригаситься той вогонь”.

О країно грішна, люди лютії, повні гріхів, плем'я лихее, синове беззаконнії! Залишили Господа і розгнівили святий Ізраїль, поверніться назад! Чому далі вражаєтесь, прикладаючи беззаконня до беззаконня?.. Немає цілого місця від гріховної недуги — все струп, все рана, все пухлина, все гнилизна, все вогонь пекельний, все хворість, все ошуканство, все підступ, все лжа, все мана, все тінь, все пара, все дим, все суєта, все марнота, все привиддя — а сущого нічого нема! Ніде плястра прикласти, щоб зцілити якусь частину. Все смертоносний гріх, усе смердить пеклом, адом і вічною геєною!

Покайтеся отож, Бога ради, покайтеся, доки на покаяння маєте ще час: після смерті того учинити не зможете.

[Тать — злодій].

(Цит. за вид.: *Іван Вишенський* “Тобі, котрий мешкає в землі, що зветься польська, всякому віку, стану і влади народу руському, литовському і лядському, що в розділених сектах та вірах усіляких перебуває, хай досягне до слуху оцей голос”/Пер. Валерій Шевчук // Давня українська література: Хрестоматія. — С. 278–279)

8. Ознайомтеся з рекомендаціями Ф. Прокоповича про складання похвальних (епідейктичних) промов. На їх основі складіть власну промову на одну із запропонованих тем: 1) промова з нагоди Дня народження; 2) весільна промова; 3) промова при врученні подарунків; 4) промова-подяка; 5) промова-привітання; 6) промова-прощання; 7) похвала (рідній школі, університету, місту, вчителю).

Похвала особам. Основними джерелами винайдення думки в похвальних промовах на честь осіб, на думку **Феофана Прокоповича**, є такі:

- природа людини, яка охоплює тіло й душу, причому перевага віддається чеснотам душі (снага розуму, пам'ять, міркування, знання);
- доля особи — включає в себе достойність роду, знаменитість і славу предків, могутність, багатство, силу, почесні, споріднення та дружбу з визначними мужами, начальниками;
- навчання — показує рівень знань особи: де, як, у кого виховувалась особа, кого мала за наставників, де була проведена юність, якими науками і мистецтвами займалась особа; яких мала друзів, яких суперників; чи перевершувала їх талантами, похвалами, пильністю; вчинки, дії особи;
- у похвальних промовах на честь народів слід описати і пояснити такі моменти: стародавність, славу військових подвигів, приклади визначних людей, закони, здібності, перемоги, тривале панування тощо.

Промова з певної нагоди. Промова з нагоди дня народження. При підготовці промови з певної нагоди рекомендується дотримуватися такого:

- промова починається з висловлення радості (наприклад: *Особливо святкувати і з найбільшою радістю ми повинні зустрічати день, якого народився той, кого ми любимо, шануємо, поважаємо*);
- далі наводиться певна аргументація:
 - ти сам чи держава тішитися з нагоди чийогось народження;
 - додати мотив: що з цього народження повинна очікувати сім'я або держава (докази будуються на здогадах сильніших чи слабкіших);
 - сильніші докази передбачають згадку про особливості батька, матері (наприклад, *у добрих народжуються добрі*); перехід до похвали батьків, виокремлення їх високих моральних чеснот (як-от: *розважливість, справедливість, поміркованість, щедрість*);

- підсилення аналогіями, прикладами або викладом причини, чому син зазвичай відтворює подібність як батькового тіла, так і душі;
- важливим є відчуття міри в аргументації;
- завершувати промову варто поривом радості і додати побажання, щоб Бог усе те, на що сподіваємось, довів до щасливого кінця (*Радію, неначе б це був мій власний день народження, і бажаю, щоб він повторювався протягом якнайдовшого часу і щоб наступного року був ще щасливішим...*).

Весільна промова. При складанні весільної промови варто дотримуватися таких правил:

- вступ повинен бути дуже святковим і проклатати шлях до вираження особистої, приватної та публічної радості;
- далі наводиться система доказів: по-перше, Бог є засновником подружжя, як свідчить Святе Письмо (*Буття 2 : 24) Матвія (19 : 6)*); по-друге, людина від природи більш подружжя, ніж суспільна істота (Аристотель); по-третє, з подружжя зароджується родова дружба; по-четверте, тільки з допомогою подружжя може зберігатися і розвиватися рід людський тощо;
- виклавши загальні положення, необхідно перейти до окремих питань;
- у закінченні треба повторити всі згадані мотиви, збудити почуття надії на добро, яке дасть це подружжя як батьківщині, так і сім'ї; побажати від себе всілякого добра, плідності крові, взаємної любові, збільшення слави, доброзичливості долі, родючості поля, достатку засобів, щасливого завершення всяких справ тощо;
- варто врахувати, що все це можна охопити тільки в довгій промові, а в малій можна висловити дещо зі сказаного або навіть все, але стисло і коротко.

Привітання гостей. Вітаючи гостей, оратор повинен врахувати такі поради і рекомендації:

- вступ має бути коротким, у ньому висловлюється суспільна або приватна радість;

- висловлюється радість з приводу прибуття того, кого чекали з великим нетерпінням; вихваляється чутка, яка не обманула, а принесла правду і втішила дуже приємною звісткою; або говоримо, що велике хвилювання перешкоджає висловити ту радість, яку відчуваємо; в душі завжди йдемо за ним і, куди б він не від'їхав, супроводжуємо любов'ю, а душа більше там, де любить, ніж там, де одухотворює;
- стверджується наше прагнення, з яким ми очікували на його прихід і радість, яку ми відчуваємо у його присутності (враховуємо його заслуги, похвали, чесноти, власну любов до гостя (кого любимо, того завжди бажаємо мати за присутнього, і доводимо, чому любимо);
- оздобу і підсилення такої промови шукаємо в порівняннях і прикладах;
- закінчується привітання словами про те, що ми віддаємо і присвячуємо йому свої думки, серце, душу і т. п., а також побажанням довгого життя, доброго самопочуття, щастя тощо.

Прмова при прощанні. У ситуації прощання можна чити так:

- на початку промови коротко висловлюється свій біль з приводу розлуки з тим, з ким жив довго або мало (мовляв, що приємно було жити з другом або добродієм, дуже важко перенести розлуку; якщо було б дозволено і він міг би не від'їжджати, то нічого не могло б бути за це милішим; розставання з другом так на тебе вплинуло, що здається, ніби залишаєш половину самого себе і т. п.);
- замість підсилення варто сказати, що зустріч була приємною (зважаючи на приязнь, близькість), корисною (з огляду на науку, з допомогою якої маємо можливість з кожним днем ставати кращим), необхідною (бо отримано тверді поради у сумнівних справах) і т. п.;
- насамкінець рекомендується просити друга не забувати про тебе, висловлюється обіцянка, що і сам ніколи не за-

будеш цієї зустрічі, озвучуються сподівання на швидку зустріч із тим, з ким нині розлучаєшся з таким боєм.

Свхаристична промова (складання подяк). Щоб риторично грамотно скласти подяку, необхідно:

- сказати про свою вдячність, підкресливши, що жодна промова не може зрівнятися з таким добродійством;
- скромно підкреслити, що не бачиш своїх заслуг щодо добродія;
- висловити сумнів, чи зумієш належними словами висловити вдячність;
- ти сам спершу хотів вислужитися перед добродієм, але тебе випередила його ласка;
- прикрасити свою промову необхідно крилатими висловами, дотепами, жартами;
- для аргументації вдячності необхідно обдумати, яку чесноту варто відзначити у такому добродійстві: у вибаченні — добродушність, в матеріальній допомозі — щедрість, у побудові храмів — великодушність і набожність, у поданні допомоги — готовність допомогти нещасним;
- розглядаючи добродійство, слід поширити його в описі обставин: хто, кому, що, коли дав, де, в яку пору дня, при якій кількості глядачів і як;
- у заключній частині рекомендується висловити подяку, заохотити і просити добродія, аби не змінив свого ставлення до тебе і надалі зігрівав своєю ласкою, а також пообіцяти свої послуги в майбутньому, щоб добродій не пошкодував за своє добродійство.

Промова при врученні подарунків. Коли вручають подарунок із нагоди весілля, ювілею, святкових днів тощо, то:

- про нього не треба згадувати ні словечком, а після закінчення вітальної промови вручити подарунок без слів;
- якщо все ж існує необхідність дещо сказати, то промову можна побудувати так:
 - спочатку висловити свою любов, коротко згадати вчинені тобі добродійства тим, кому даруєш, і заявити,

що подарунок такий незначний, що не дорівнює ні твоїй любові, ні його заслугам;

- опісля необхідно, ніби у виправдання, зазначити, що дарунок є виявом доброї волі, і ним ти хотів показати не щедрість, а виявити прихильність;
- наприкінці необхідно попросити, щоб подарунок прийняли і закцентували увагу не на його ціні, а на його значенні.

Надгробна промова. Суть промови — якомога красномовніше відгукнутися про померлого, жодного слова не сказавши про недоліки, які могли б знеславити його минуле життя. Алгоритм побудови промови такий:

- у вступі оплакується біль, висловлюється жаль, якого зазнала держава, церква з причини смерті такого мужа: загинув оплот Батьківщини, трибун публічних зборів, опора правди, притулок нещасних, приклад чеснот, стовп церкви і т.п.; стиль вступу має передавати величезний біль (повільність, переливання болю), можна використовувати величаві фігури (апострофи [звернення до мертвого, як до живого. — *Г.Б.*], вигуки), але без крику;
- в основній частині необхідно перейти до похвал мужа, його заслуг перед державою, варто підкреслити, що він заслужив на безсмертя; скласти хвалу життю мужа за окремими періодами або за певними чеснотами;
- насамкінець варто знову згадати про біль, знайти втішні слова для близьких (наприклад, не слід впадати в розпач, бо досить славно жив цей муж, залишив їм велику честь, Бог покликав його для нагород тощо); у побажаннях необхідно молити Бога, щоб прийняв його у лоно свого милосердя, щоб послав Батьківщині, церкві по-більше таких особистостей.

(За вид. *Прокопович Феофан*. Філософські твори. — Т. 1. Про риторичне мистецтво. — К., 1979. — С. 382–399; *Сагач Г.М.* Похвальне красномовство. — К., 1996. — С. 71–150)

9. Складіть заключне слово-подяку, наприклад, після захисту дипломної роботи, використовуючи ключові слова (слова можна змінювати).

Я впевнений, члени Державної екзаменаційної комісії, не може дорівнюватися жодна промова, голова Державної екзаменаційної комісії, доброзичливість, розуміння, людяність, надали, віри, спокою, безмежна вдячність, за глибоке, всебічне обговорення, науковий керівник, за терпеливість, пораду, допомогу, зауваження, прийняті з вдячністю, будуть враховані, повертатися у житті, не один раз.

10. Прочитайте уривок із твору Іоанікія Галятовського “Наука, або Спосіб складання проповідей” й визначте, про які вимоги до виступу, проповіді йдеться.

Старайся, жеби всі люде зрозуміли твоє, що ти говориш на казанню. Бо святий Іоан Златоустий бив казnodія, єдинак його ганила невіста за казанне трудное, же ся з нього нічого не научила і не однесла пожитку душевного; і од того часу, будучи перестережений, святий Іоан Златоустий завше ся по тім старав ясне, виразне і просто до розуміння людського казання повідати. Бо многії суть казnodії мудрі ії, самі добре що уміють, а не можуть альбо не хотять іншим людем того ясне виразити і протокувати, овшем лятвою реч, мовою своєю затрудняють, затлумлять і завіклявають; такії в церкві святой не мають похвали. Іншії зась казnodії трудную і непонятную реч ясно виражаючи і товкуючи лятвою чинять; і таким казnodійом церков святая мудрість приписует і похвалу чинить... Если будеш слово соглоє проповідати, а ніхто його не зрозумієт, себе самого будеш проповідати і виславляти, не слово божіє.

11. Спробуйте укласти невеликий словничок до цього тексту, орієнтуючись на контекст (або зробіть переклад українською літературною мовою). Наприклад, *жеби* — щоб, *бив* — був, *казnodій* — промовець тощо.

ГРИГОРІЙ ЦАМБЛАК (1418)**СЛОВО ПОХВАЛЬНЕ ОТЦЯМ КОНСТАНСЬКОГО
СОБОРУ**

Як Вас сприйму, о друзі владики, і отці, і браття? Ким Вас наречу? До кого прирівняю Вас? Як Вас похвалю, Вас, що таке велике й найвеличніше добро смиріння заслужили Вашим церковним собором? Як насолоджуюся Вашою добродією? Якими словами гідно прославлю Вас? Оскільки той, хто про Вас хоче слово творити, мусить бути таким, як і Ви, за справами і за словами. Але Христос з примноженням попередив мене похвалами щодо Вас, сказавши своїм учням: “Ви є світло для світу” — і ублажив Вас словами: “Блаженні миротворці, бо вони чинами Божими наречуться”. Ще скажу, що Ви є істинно не спокусливими й наставниками євангельського шляху; Ви є благими рабами, добрими і вірними, що талант помножили й множите, і, від трудів спокій одержавши, у радість Господа свого входите.

Ви є вправні керманічі, що корабель церковний, піддаваний усіляким вітрам, ведете до смиріння тихої пристані; Ви є сіль світу, словесна основа церковного ладу найсолонішого, що не даєте поширитися гнилі еретичних міркувань. Ви є лікарі наймудріші й найвправніші, що церковне тіло бережете від зломудрих хвороб і на довічне здоров'я його возводите ревністю і згодою чотирьох Євангелій на всі чотири сторони світу. Ви є зорі церковні, світліші й діяльніші, ніж зорі небесні, бо не кораблі, що морем плавають, і не подорожніх до міст та місць наставляєте, а душу спрямовуєте до небес, до вищого Єрусалима, до вітчизни нашої давньої.

(Цит. за вид.: *Пелешенко Ю. В.* Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV — початку XVI ст. Додатки / Пер. Ю. Пелешенко. — К., 1990. — С. 117)

СИМОН ПЕКАЛІД

ПОХВАЛА МІСТУ ОСТРОГУ

Місто прекрасне є тут, що зустріло аланів в тріумфі
(Все покорили вони), Острогом його руси назвали.
Слухи про подвиги ратні його до зірок розійшлися
Славу ж античних часів принесли йому вільні науки
Подув могутній Борея його не лякали ніколи,
Також і Евр від Аврори туманом окутаних сивим
Хмар грозових не приносить, а Африк всі грізнії
бурі

Стримує. Клімат чудовий отут: від Калабрії теплий
Вітер зефір повіває, — він лагідний завжди в цих
землях, —

Саме тому тут достаток: є все, що потрібно людині,
Що лиш могутня мати-Природа створила для неї.
Все, що на нашій землі бачить Сонце з високого
неба,

Зможеш знайти. Життедайне повітря з всевишнього волі
Родить розкішній траві — худобі приємну поживу.
Кожного року посіви прекрасні: на нивах широких
Пишне колосся красується всюди надійним наливом.
Наче із рога достатку. Церера із Вакхом повсюдно
Щедро дари розсипають свої по полях і травою
Пагорби всі одягають гірською, і ласкає ніжно
Сонцем залиті поля життедайне тутешнє повітря.
Зілля у горах росте розмаїте — даритель здоров'я...
Тут ріка Горинь чарівні луги для німф зрошує
щедро

Й широкополі лани, що обабіч ріки простягнулись.
Тільки страшна білосніжна зима зачинає втікати,
Зараз же Феб-світлоносець рум'яну весну посилає.
Тільки засяють луги розмаїттям кольорів, мов
килим,

Радує зараз земля свого ратая медом солодким.

[Алани — група сарматських племен; Борей — бог північного вітру; Евр — ранковий вітер; Аврора — римська богиня світанку; Калабрія — півострів у Південній Італії; Церера — богиня родючості і хліборобства; Феб-світлоносець — одна із назв Аполлона як божества світла].

(Цит. за вид.: *Пекалід Симон*. Про Острозьку війну... / Пер. В. Маслюк // Українська поезія XVI століття. — С. 199)

ГЕОРГІЙ КОНИСЬКИЙ (1743)

ПОХВАЛА ЛОГІЦІ

(УРИВОК)

Здрастуй, славетная праце, логіки слава новая!
Нашому люду присвячую я тебе й молоді вчені.
Гарна оздобо Палади, вродливе потомство Мінерви,
світло високого неба і нашої школи гординя,
шана достойна і честь тобі буде колись у нащадків,
та імена Калліопа напише на небі безмежнім,
наші ж сучасники славити будуть цей труд титанічний.
Гине від праці цієї і папська гідра жорстока,
гине Кальвіна теж сфінкс, і тривога на серці в Соціна:
помилки вчення свого він побачив, і всякий від світла
нашої праці дрижить єретик, наче Рим славнозвісний,
як до воріт підійшов Ганнібал, і не сміє вже проти
жодного слова сказати, коли на ковадлі науки
логіки кожний софізм увесь фальш і помилки покаже
вченим свої і загине, бо великий суддя — це наука.
Саме ця праця всіх вчить відрізнити правдиве від фальші,
істину вчить пізнавати ця парость вродлива безсмертних —
логіка, що, мов Палладій, цей скарб достопам'ятний неба,
впав в давнину для Пергама і місто беріг довгі роки,
і, мов той щит, що приніс колись Лацію славу велику,
логіки ж слава ще більша, а силу її скрізь побачиш,
всюди вона необхідна: в житті і навчанні всесильна.
Мов океану вода, так вона проникає у темні
надра науки усі, цей ревнитель і вождь і супутник
розуму нашого Яків Флаксеній з незвичним старанням
їй присвятив свою працю. Яка ж то вже давня наука!..

(Цит. за вид.: *Сагач Г. М.* Золотослів. — К., 1993. — С. 311–312)

ГРИГОРІЙ САВОВИЧ СКОВОРОДА (1722–1794)

- Український мудрець, мислитель, просвітитель.
- Народився у Полтавській губернії в сім'ї простого козака.
- У 16 років вступив у Київську академію.
- Мандруючи, він побував в Угорщині, Австрії, Польщі, Німеччині, Італії. У кожній із цих країн перш за все поспішав до університетів — послухати лекції.
- Г. С. Сковорода володів латинською, грецькою, німецькою, єврейською мовами досконало.
- Про себе Сковорода говорив, що “задумав розумом і побажав волею бути Сократом на Русі”.
- Григорій Савович практично нікого не цитує і ні на кого не посилається.
- Різкість і прямота суджень, конфліктність натури, незалежність розуму перетворили його у звідусіль гонимого і всіма обмовленого.
- У 1759 р. Сковорода прийняв запрошення бути учителем у Харківському колегіумі.
- 10 років пробув Сковорода в колегіумі. Двічі його обмовляли і він ішов, двічі він повертався. Третього разу він не осилив. Сковорода назавжди залишає службу і з 1769 р. починає свої мандри. Почався етап найпродуктивнішої творчості у житті Сковороди, на яку доля відвела йому чверть століття.

- У нього було два кумири — Сенека і Марк Аврелій.
- Твори Г. С. Сковороди: “Нарцис”, “Про святу вечерю, або Про вічність”, “Буквар світу”, “Байка Езопова”, “Сад божественних пісень”, “Розмова п’яти подорожніх про істинне щастя в житті”, “Кільце”, “Байки Харківські”, “Дружня розмова про душевний світ” та ін.
- “Езопова мова” була особливо властива і органічна Сковороді. Байки, написані ним, охоплюють велику кількість життєвих ситуацій і суспільних тем. У “Байці Езоповій” він розповідає історію про Вовка, який, захопившись виконанням на флейті мінавета, став жертвою собак. Натяк на те, що серед учнів Харківського колегіуму є студіози, що не здатні до навчання. Керівник колегіуму єпископ Іоасаф Міцкевич докір почув і на підказку відреагував: більше 40 осіб було негайно відраховано.
- Рукописи свої Сковорода носив у торбі. Тут завжди була і Біблія старогребрійською мовою.
- Жодного свого твору він не побачив опублікованим.
- На могильному пам’ятнику Г. С. Сковороди за його завітом поміщена складена ним епітафія: “Світ ловив мене, та не спіймав”.

(За вид.: *Таранов П. С.* Антологія мудрости: 120 філософов: В 2 т. — Симферополь, 1997 — Т. 2. — С. 377–384; *Сагач Г. М.* Вибрані твори: В 5 т. — Рівне, 2006. — Т. 4. — С. 86–127)

- Умів знаходити за допомогою красномовства шлях до сердець як простих селян, так і “вчених мужів”. Був добре знайомий з досягненнями античної риторики та науки красномовства пізніших часів, сам писав філософські твори у вигляді діалогів на зразок античних; вставляв у них байки, притчі для кращого ілюстрування думки (згадаймо “Байку про Котів”). Григорій Савович ставив на перше місце простоту й істину, говорячи “Яка користь з янгельської мови, коли в ній нема доброї думки” (“Вдячний Еродій”).

(За вид.: *Нечволод Л. І., Паращич В. В.* Риторика. — Харків, 2004. — С. 28)

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрамович С.Д., Чікарькова М.Ю.* Риторика. — Львів, 2001. — С. 95–109.
2. *Галятковский И.* Наука, или Способ сложения казания // Антология педагогической мысли Украинской ССР/Сост. Н.П. Калениченко. — М., 1988. — С. 109–111.
3. *Сагач Г.М.* Вибрані твори: В 5 т. — Рівне, 2006. — Т. 4. — С. 86–127.
4. *Сагач Г.М.* Золотослів. — К., 1993. — С. 18–28, 222–240.
5. *Сагач Г.М.* Риторика. — К., 2000. — С. 259–262.
6. *Ченіга І.П.* Ораторське мистецтво на Україні в XVI–XVII ст. // Українська мова і література в школі. — 1989. — № 10. — С. 64–68.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

1. *Іван Вишенський* та його послання. <http://www.utoronto.ca/elul/Vyshenskyi/Shevchuk-vstup.html>
2. *Маслюк В.* Латиномовні поетики і риторики XVII–XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. <http://litopys.org.ua/masluk/mas.htm>
3. *Панибратцев А.В.* Духовные академии в парадигме профессионального философского знания первой половины XVIII столетия. <http://ideashistory.org.ru/almanacs/alm02/panibrat.htm>

МАУП

ЗАНЯТТЯ V

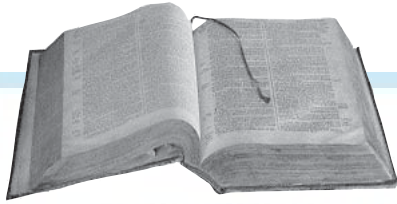
НАЧЕРК ІСТОРІЇ ПРОПОВІДНИЦТВА

1. Євангельське ставлення до Слова як до священного і творчого начала. Ідеал нової мовленнєвої поведінки у Євангеліях.

2. Знамениті проповідники християнської церкви давнього періоду: Василій Великий, Григорій Богослов, Іоан Златоуст.

3. Чотири види проповідей: гомілія (бесіда-тлумачення Святого Письма), слово (урочиста), катехізичне (повчання), проповідь (публіцистична).

4. Основні гомілетичні властивості слова (духовність, істинність, святість, рятівність, велелюбність, благодатність) як гармонізуючі соціальні потенції риторики любові.

Біблія

Церковне красномовство пов'язане в одне ціле з учительським ораторським мистецтвом. Церковний законовчитель — це не лише проповідник, а й учитель грамоти. Лише починаючи з XVII ст. з'являється світський учитель. Тому зна-

йомство з церковним красномовством є особливо важливим у курсі історії педагогічної риторики.

Дослідники красномовства біблійних проповідників С. Д. Абрамович, Г. М. Сагач, М. Ю. Чікарькова відмічають, що з погляду церкви Біблія — це Слово Боже.

Світ біблійної риторики рясніє рекомендаціями і застереженнями, як слід і як не можна поводитися зі Словом, яке конденсує матерію світу, стоїть біля витоків буття (“Спочатку було Слово...”). Риторичний прийом у Біблії покликаний уславити Бога, піднести того, хто вірує в Бога, занепокоїти того, хто не вірує.

На їхню думку, Біблія розглядає ораторське слово як певне осягання істини і розрізняє: а) зміст промови; б) “добру” (чи “тяжковусту”) форму. На першому місці зміст (“**що говорити**”), а форма (“**як говорити**”) — другорядна; її може надати слову “тяжковустого” пророка навіть інша людина, наприклад, Аарон, який має, на відміну від свого брата, природні ораторські здібності.

Вчені зазначають, що найважливішим зразком релігійно-дидактичної риторики Біблії є Десять заповідей (Декалог). Тут використаний такий риторичний прийом: по-перше, починаються з величного риторичного звернення: “Я Господь Бог твій, і нехай ніколи не буде у тебе інших богів, окрім Мене”; по-друге, далі утверджуються з лаконічною виразністю моральні норми: “не вбий”, “не чини перелюбу” тощо. Такий прийом начебто передає голос Бога.

Наступний вид релігійної риторики — це пророче слово. Біблійні пророки, як носії високого морального ідеалу, говорять

із “Волі Божої”. Пророче слово не одразу осягає людський розум. Воно “темне”, бо людина “тяжкими” вустами намагається виразити чисте, мов “розтоплене срібло”, Слово Боже (Абрамович С.Д., Чікарькова М.Ю. Риторика. — Львів, 2001. — С. 38–41; Сагач Г.М. Храм Слова. — К.: Видавничий дім “Ін Юре”, 2005. — С. 121–177).

Слова повчальні (дидактичні), створені мудрецами, — ще один різновид біблійного красномовства. У Книзі приповістей Соломонових, Книзі Еклезіаста зустрічаємо рекомендації і застереження, як можна і як не можна поводитися із загадковою силою — Словом.

У Книзі приповістей Соломонових значне місце відводиться дієвості, силі, могутності живого слова.

“Уста праведного — то джерело життя...” (Прип. 10:11).

“Хто уста свої стереже, той душу свою береже” (Прип. 13:3).

“Хто вважає на слово, той знайде добро...” (Прип. 16:20).

“Хто слова свої стримує, той знає пізнання, і холоднокровний — розумна людина” (Прип. 17:27).

Водночас мовцеві наголошується, що треба пам’ятати і про зворотний бік мовлення, про ту небезпеку, яку може нести в собі необережно мовлене, нерозважливе, нечемне, зле слово, за що можна поплатитися не лише моральними збитками, а і самим життям.

Дехто говорить, мов коле мечем, язик же премудрих — то ліки” (Прип. 12:18).

“Легідна відповідь гнів відвертає, а слово вразливе гнів підіймає” (Прип. 15:1).

“Гнівлива людина роздражнює сварку, терпелива ж у гніві впокоює заколот” (Прип. 15:18).

“Нікчемна людина копає лихе, а на устах її — як палючий огонь” (Прип. 16:27).

“Уста нерозумного тягнуть до сварки, а слова його кличуть до бійки” (Прип. 18:6).

“Язык нерозумного — загибель для нього, а уста його — то тенета на душу його” (Прип. 18:7).

“Смерть та життя — у владі язика, хто ж кохає його, його плід поїдає” (Прип. 18:21).

“Не бракує гріха в велемовності, а хто стримує губи свої, той розумний” (Прип. 10:18).

“Свого ближнього нищить лукавий устами, а знанням визволяються праведні” (Прип. 11:9).

Різко засуджується нещирість, неправдивість мовця та звеличується чесне, правдиве слово.

“Уста брехливі — огида у Господа...” (Прип. 12:22).

“Мов у губи цілує, хто відповідає правдиве” (Прип. 24:26).

“Як срібло з жужелицею на горшкові накладено, так полум'яні слова, а серце лихе, — устами своїми маскується ворог, і ховає оману в своєму нутрі: коли він говорить лагідно — не вір ти йому, бо в серці його сім огид!” (Прип. 26:23).

“Брехливий язик ненавидить своїх утискуваних, і уста гладенькі до згуби провадять” (Прип. 26:28).

“Людина, що другові своєму підлещує, на стопах його пастку ставить” (Прип. 29:5).

“Набування майна язиком неправдивим — це скороминуща марнота шукаючих смерті” (Прип. 21:6).

Вітається добродійне, розумне, осмислене мовлення, спілкування, яке збагачує мовця й слухача, наближає їх до істинного знання, добра й краси.

Приємні слова — щільниковий то мед, солодкий душі й лік на кості” (Прип. 16:24).

“Слова уст людини — глибока вода, джерело премудрості — бризкотливий потік” (Прип. 18:4).

“Є золото й перл багато, та розумні уста — найцінніший то посуд” (Прип. 20:15).

“Хто чистить серця кохає, той має хороше на устах, і другом йому буде цар” (Прип. 22:11).

“Золоті яблука на срібнім тарелі — це слово, проказане часу свого” (Прип. 25:11).

Висміюється хвалькуватість мовця.

“Не вихвалюйся завтрашнім днем, бо не знаєш, що день той породить” (Прип. 27:1).

“Нехай інший тебе вихваляє, а не уста твої, чужий, а не губи твої” (Прип. 27:2).

Проаналізувавши значний ареал висловів Соломона про слово, можна зробити висновок про те, що у них перевага надається людині розумній, розсудливій, розважливій, яка вміє слухати, відмежовувати зміст висловлення від інтересів та намірів співрозмовника.

“Радість людині — у відповіді його уст, а слово на часі своєму — яке воно добре” (Прип. 15:23).

“Серце праведного розмірковує про відповідь, а уста безбожних вибрижують зло” (Прип. 15:28).

“Хто відповідає на слово, ще поки почув, — то глупота та сором йому!” (Прип. 18:13).

“Убогий говорить благально, багатий же відповідає зухвало” (Прип. 18:23).

“Нерозумному відповіді не давай за нерозум його, щоб і ти не став рівний йому” (Прип. 26:4).

“На устах безумця галузка пихи, а губи премудрих їх стережуть” (Прип. 14:3).

“Язык мудрих — то добре знання, а уста нерозумних глупоту висловлюють” (Прип. 15. 2).

“Хто напоумляє людину, той знаходить вкінці більшу ласку, ніж той, хто лестить язиком” (Прип. 28:23).

У Книзі Еклезіаста знаходимо рекомендацію про те, що мовцеві слід не квапитися своїми устами, не бути багатослівним, дотримуватися сказаного.

Не квапся своїми устами, і серце твоє нехай не поспішає казати слова перед Божим лицем, — Бог бо на небі, а ти на землі, Тому то нехай нечисленними Будуть слова твої! 2. Бо як сон настапує через велику роботу, так багато слів має і голос безглуздого. 3. Коли зробиш обітницю Богові, то не зволікай і виповнити, бо в Нього нема уподобання до нерозумних, а що ти обітуєш, сповни! 4. Краще не дати обіту, ніж дати обіт — і не сповнити! 5. Не давай своїм устам впроваджувати своє тіло у гріх, і не говори перед Анголом Божим: “Це помилка!” Пощо Бог буде гніватися на твій голос (слово) і діла твоїх рук буде нищити? 6. Бо

Проповідь Ісуса

марнота в численності слів, як і в многості слів, але ти бійся Бога!” (Екл. 5:1–6). “Нерозумний говорить багато, та не знає людини, що буде; а що буде по ньому, хто скаже йому?” (Екл. 10:14).

Першим серед євангельських учителів називають самого Ісуса, який проповідував своє вчення серед учнів і послідовників. “Найвищий приклад учительства залишив усім Своїм послідовникам Господь Ісус Христос. Учитель — ось те слово, з яким народ звертався до нього під час його земного життя. Він учив словом і самим своїм життям”, — зазначає єп. Аверкій (*Аверкий*, єп. Руководство по гомилетике. — М., 2001. — С. 22).

Мова Ісуса, так звані *логії*, — невеликі вислови афористичного характеру. Вони заучувалися і тривалий час передавалися усно, поки не були записані його учнями — апостолами — в Євангелії.

Історія гомилетики починається з Нагірної проповіді Христа. Основою її є заповіді блаженства (макариزم), що стали афоризмами: “Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне. Блаженні засмучені, бо вони будуть утішені. Блаженні лагідні, бо землю впадкують вони...” (Матв. 5: 3–7).

Основою багатьох проповідей Христа є *притчі* (маршал — форма повчальної іудейської літератури, близька до байки або казки). О. Тарас Барщевський пише: “Ісус розповідав притчі не тільки тому, що як і всі геніальні люди, любив порівняння, і навіть не тому, що як добрий учитель, хотів, щоб його вістка була ясною і доступною. Він говорив у притчах, тому що про Бога і Його таїнства не можна інакше говорити. Бог далеко за межами наших думок і наших слів: щоб говорити про нього ми мусимо користуватися досвідом, який маємо. Ось тому, щоб допомогти нам зрозуміти щось про Божу любов і Його прощення Ісус користується досвідом, який усі зрозуміють:

“У батька було два сини...” (Барцевський Т., от. Євангельські притчі. — Львів, 1999. — С. 4–5).

Яка ж риторична роль притч? По-перше, образна мова пояснює і одночасно затримує увагу слухача; по-друге, притча примушує думати, занепокоює і ставить запитання; по-третє, притча звернена до людини, зосереджує її над нею самою і провадить її, заглиблену в себе; по-четверте, успіх розповіді притчі ґрунтується не тільки на тому, що буде сказано, але і як це буде сказано.

Ще більшою проникливістю та експресивністю характеризуються письмові проповіді — *послання апостолів христових*, зокрема найполум'янішого проповідника християнства — Павла. Він, на думку С. Д. Абрамовича, М. Ю. Чікарькової, дотримується структури античної промови, наприклад, “Мужі-браття й батьки! Послухайте ось тепер виправдання мого перед вами! Як зачули вони, що до них він говорить єврейською мовою, то тиша ще більша стала” (Дії 22:1). Це типове *зацікавлення*. За ним йдуть *опис* та *оповідь*: “Я юдеянин, що родився в кілійському Тарсі, а вихований у цім місці, у ніг Гамаліїла докладно навчений Закону отців; горливець я Божий, як і ви сьогодні” (Дії 22: 3). Далі Павло докладно розповідає, як він переслідував християн і був навернений самим Христом, як у Дамаску його привітав Ананій. Але тільки-но підійшов апостол до *міркування* про Христа, яке мало стати *переконанням*, зібрання загуло, перебиваючи його й жбурляючи одержу вгору (Абрамович С. Д., Чікарькова М. Ю. Риторика. — Львів, 2001. — С. 46–47).

Апостольська діатриба (напучуюча бесіда) Павла зберігає свою пристрасть і стиль живої полеміки. Вона характеризується внутрішньою суперечкою, у ході якої автор перебиває себе і сперечається з можливими висновками і з власними міркуваннями: “Як же ти, навчаючи іншого, себе са-

Посилання апостолів на проповідь.
Грецьке Євангеліє XI ст.

мого не вчиш? Проповідуєш не красти, а сам крадеш? Наказуючи не чинити перелобу, чиниш перелоб? Гидуючи ідолами, чиниш святотатство? Ти, що хвалишся Законом, зневажаєш Бога переступом Закону?» (Посл. до Римл. 2: 21–24) — звертається Павло до ортодоксального юдея.

Тринадцята частина Першого послання ап. Павла до коринтян вже нагадує проповідь, насичену афоризмами, тропами і фігурами.

Отже, Біблія містить низку порад щодо можливостей слова. Крім того, Біблійне слово сповнене високою риторикою і етичним почуттям.

Св. Василій
Великий

Св. Григорій
Богослов

У період формування єпископальної церкви, з приходом до неї освічених людей (у язичницьких риторичних школах отримали освіту Григорій Неокесарійський, Василь Великий, Григорій Богослов (Назіанзин) та ін.) відбувається новий етап розвитку християнської риторики.

Св. Василій Великий, архієпископ Кесарії Каппадокійської (бл. 330–379 рр. н. е.) написав цілу низку проповідницьких праць: 9 бесід на шестиднев, 13 бесід на псалми, 25 бесід на різні випадки. Для бесід характерна жива мова, яка наближається до розмовної, часте використання форми запитання — відповідь. Проповідник вважав, що головне завдання християнського оратора не вразити, а переконати слухача. Тому всі зусилля повинні бути спрямовані на те, щоб повчання було засвоєно слухачем. Звідси і спокійний тон, доступність образів і порівнянь (*Аверкий, еп.* *Руководство по гомилетике.* — М., 2001. — С. 101–102).

Із проповідницький праць **Григорія Богослова (Назіанзіна), архієпископа Константинопольського (бл. 329 — бл. 390 рр. н. е.)** до нас дійшло 45 його слів: догматичних, похвальних, надгробних і похвальних. Він настільки високо, повно і точно передавав через слово глибини Божества, що церква його за це нарекла Богословом. У своїх промовах намагався уникати книжного стилю, більше схилився до розмовного. З точки зору форми і побудови проповіді св. Григорія являють собою зразки справжнього ораторського мистецтва. Для них характерна священна величність, духовна влада, висока одухотвореність, ясність, точність, жвавість, картинність. Його проза музикальна, поетично-виразна, має своєрідний ритм. “Надгробна промова Василю Великому”, написана Григорієм Богословом, найбільш показова з усіх риторичних позиції (Там само. — С. 102–105).

Від **св. Іоана Златоуста, архієпископа Константинопольського (344–407 рр. н. е.)** до нас дійшло більше 800 проповідей, які і до сьогодні вважаються найдосконалішим зразком для всіх проповідників. У них ми знаходимо майже все пояснення Нового Завіту і багато зі Старого Завіту. За змістом його проповіді морально-практичного характеру. Їхня мета — навернення грішника і ствердження його у доброчинності. Початком і кінцем доброчинності Златоуст вважає любов до Бога і ближніх.

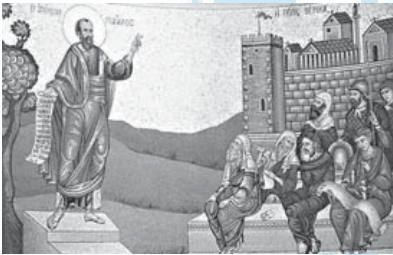
“Бесіди його діляться на три частини: вступ, пояснення і моральний додаток. У вступі він то вказує на причину до бесіди, то запрошує слухачів до уваги, то зображує висоту і важливість Слова Божого. У другій частині пояснює граматично і логічно текст Святого Письма, показуючи, чому таке, а не інше слово стоїть у цьому місці, бере до уваги контекст промови, робить зауваження історичні, хронологічні і т.п. У третій частині

Св. Іоан Златоуст

пропонуються моральні уроки стосовно стану слухачів” (Там само. – С. 108).

Головна мета проповідей — максимальна проникливість у душу слухачів, донесення смислу, змісту, ідеї. У них проповідник використовує “систему злободенних прикладів, які викликають заперечення, риторичні запитання і від оратора, і його опонентів, окрики, пряме звернення до аудиторії, дозовані риторичні фігури (анафори, рефрени, антитези, смислові повтори та ін.), що робить його промову експресивною і емоційно виразною” (Корнилова Е. Н. Риторика — искусство убеждать. — М., 1998. — С. 194; Зязюн І. А., Сагач Г. М. Краса педагогічної дії. — К.: УФІМБ, 1997. — С. 279–289).

Лекія-повідь

У проповідях відчувається тон просьби і мольби, втіхи і підбадьорення. Серед найвідоміших його творів необхідно назвати “Шість слів про священство”, дванадцять “Слів проти аномей”, вісім “Слів проти іудей” (Сагач Г. М. Вибрані твори: В 5 т. — Рівне, 2006. — Т. 4. — С. 262–270).

Наука про церковне красномовство, або проповідництво називається гомілетикою. Гомілетика навчає тому, щоб проповідь була “живим словом”, що приносить плід у душах слухачів. Щоб проповідь була сильною і дієвою, потрібно, по-перше, щоб вона не була для священника механічним службовим обов’язком, а виходила із глибини серця; по-друге, щоб не була мертвим абстрактним міркуванням, далеким від реального життя, а живим і дієвим словом; по-третє, щоб проповідник був натхненний предметом своєї промови; по-четверте, щоб промова мала чітко визначену мету, яку священник прагне досягти, і живий суспільний інтерес.

Проповідник як світський оратор повинен дотримуватися трьох обов’язків: учити, подобатися і зворушувати. Вчити — виражає собою вчительський елемент: ґрунтовне розумове суджен-

ня про предмет. Якщо священик хоче прихилити людей робити що-небудь, він повинен ясно розкрити всю сутність справи, аби не залишилося нічого незрозумілого. Обов'язок подобатися вводить художній елемент, який діє на почуття слухачів; через нього проповідництво торкається поезії. Промова священика не повинна вирізнятися зовнішньою художністю, красою і витонченістю стилю, яка уласкавлює слух, дає естетичне задоволення слухачам. Зовнішня форма не мета, а лише засіб, який допомагає досягти мети. Обов'язок зворушувати — це вольовий, моральний елемент, пафос, який розуміється у благородному смислі цього слова. Проповідник повинен проявити всю енергію своєї власної душі, аби зворушити своїм словом слухачів. Пафос має бути щирим, а не робленим, штучним, пишномовним. Фальш штучного пафосу завжди відчують слухачі (*Аверкий, ep.* Руководство по гомилетике. — М., 2001. — С. 12–19).

Гомилетика не вказує матеріал для кожної проповіді, а допомагає знайти джерела, з яких проповідник може взяти інформацію для своїх повчань, або вихідні положення, якими він може користуватися. Від цих основних вихідних положень залежить різноманітність чотирьох типів (видів) проповідей: 1) омілія, або пояснююча бесіда, яка ставить за мету пояснення Святого Письма (вийшла з використання); 2) слово, яке бере свій зміст з ідеї церковного року (найпріоритетніша форма проповіді на сучасному етапі); 3) катехізичне повчання, яке викладає елементарні уроки віри, моралі і богослужіння (Десять заповідей Закону Божого, Дев'ять заповідей блаженства, молитва); 4) проповідь, яка відповідає на питання сучасності (модні віяння, хвороби століття і т. п.).

Розглянемо детальніше особливості омілії (пояснюючої бесіди) та катехізичного повчання.

Омілія, або пояснююча бесіда

- Матеріалом для бесід є тексти Святого Письма, складові частини катехізиса (Символ віри, заповіді блаженства, молитва Господня, Десять заповідей Закону Божого) та ін.
- Бесіда може мати одну або декілька тем (найхарактерніша ознака — багатотемність).

- Зв'язок між темами має бути не лише логічний, а і внутрішній, що підпорядкований загальній меті.
- Складовими елементами є головна частина (пояснення) і моральний додаток.
- Головна частина передбачає аналіз, послідовне розкриття смислу матеріалу, що розбирається.
- Моральний додаток, виходить із матеріалу, що розглядався. Він складається із практичних порад і настанов на ту чи іншу тему.
- Стиль викладу має бути простим, природним, загальнодоступним та повчальним.

Катехізичне повчання

- Характерна особливість як форми — наявність якоїнебудь однієї теми, що виходить із тлумачення певного тексту Святого Письма.
- Тема розкривається в логічній послідовності за гомілетичною схемою побудови: вступ, головна частина, моральний додаток, заключна частина.
- Матеріал повинен викладатися образно і наочно (опис якоїсь повчальної події, повчального прикладу та ін.).
- Зміст повчання має бути доступним і простим.
- Мова проповідника має бути жива, загальнодоступною.
- Повчання завжди має бути спрямоване на духовний стан пастви та їхні релігійно-моральні запити.

До оригінальних жанрів конфесійного стилю належить і молитва.

У чому ж взаємозв'язок гомілетики з педагогічною риторикою?

На це питання чітко дає відповідь аналіз структури діалогів освіти, зокрема діалогів, спрямованих на формування духовного стану людини, зроблений Ю. В. Рождественським. Це: 1) діалог-навчання (мета — приведення людини до норми знання); діалог-виховання (мета — приведення людини до самооцінки свого духовного стану і вчинків); 3) діалог-пропаганда (мета — зміна поведінки людини через повідомлення їй нової інформації). Власне діалог-виховання будуватиметься за такою формою: бесіди (обмін репліками) — сповідь

(обмін репліками) — проповідь (монолог однієї людини) (*Рождественский Ю.В.* Теория риторики.— М., 1999.— С. 298–299).

У гомілетичі виділяють шість властивостей слова, що мають великі гармонізуючі потенції: духовність (спрямованість до ідеального, досконалого піднесеного), істинність (достовірність, безсумнівність, твердість, недопускання не лише лицемір'я, хитрощів і обману, але навіть і тіні невизначеності, хитання і непостійності), святість (піднесеність до небесного і святого, звернення розуму і серця оратора до вищого порядку), рятівничість (духовна користь, повчальність), велелюбність (пронятість духом любові до людини), благодатність (проникливість у глибину душі і серця людини для зцілення, радощів, утіхи) (*Феодосий*, еп. Гомілетика. Теория церковной проповеди.— М., 1999.— С. 83–89).

ЗАВДАННЯ

1. Дайте відповідь на запитання:

- У чому полягає біблійна концепція слова? Чому слову тут відводиться така важлива роль?
- Що таке езотеричний зміст біблійного слова?
- Які риторичні жанри були популярні в епоху Старого Завіту?
- Чим відрізняється біблійний маршал від античного афоризму?
- Чому в Новому Завіті проблема слова конденсується навколо особистості Ісуса Христа?
- Які особливості стилю проповідей Ісуса Христа?
- Який резонанс мало слово апостолів? Чому своїми проповідями вони перемогли високорозвинену античну цивілізацію?
- Чи прочитується в писаннях апостолів індивідуальний стиль?
- Які прийоми властиві біблійному оратору?
- Сформулюйте визначення церковного красномовства.
- Що таке гомілетика?

- Назвіть різновиди проповіді.
- Охарактеризуйте основні гомілетичні властивості слова як гармонізуючі соціальні потенції риторики любові.

2. Прочитайте та перекажіть зміст мудрих рекомендацій святих отців та подвижників (св. Антонія Великого, св. Никодима Святогорця, св. Василя Великого, св. Єфрема Сириянина, Томи Кемпійського) про можливість спасіння і, навпаки, гріхопадіння через слово.

ІЗ “НАСТАНОВ ПРО ДОБРЕ МОРАЛЬНЕ І СВЯТЕ ЖИТТЯ”

Коли зустрінеш людину, яка, люблячи сперечатися, вступає з тобою в боротьбу проти істини й очевидності, то, припинивши суперечку, ухились від неї, зовсім закамєнілої розумом. Бо, як погана вода робить ні до чого непридатними найкращі вина, так і злі бесіди розгнівають людей доброчесного життя і звичаїв.

У людей немає нічого чеснішого від слова. Слово настільки важливе, що словом і подякою ми вшановуємо Бога. Вживаючи слова непотребні або нечесні, виявляємо нікчемність душі своєї. Нерозумній людині властиво за гріхи свої звинувачувати своє народження або щось інше, коли самовільно вживає вона погане слово або робить погане діло.

Не з усяким веди розмови про благочестя і добре життя. Не із заздрості кажу так, але тому, що перед нерозумним здається ти, думається мені, смішним. Подібне подібному співчуває, а для таких бесід небагато слухачів, або, правильніше, вони дуже рідкісні. Тому краще не говорити, бо не цього хоче Бог для спасіння людини.

Слово є слугою розуму. Чого хоче розум, те і слово виражає.

Розум все бачить, навіть те, що на небі, і ніщо не потьмарює його, крім самого лише гріха. Для чистого ж розуму нічого нема незрозумілого, як для слова його, — невимовного.

Тілом людина смертна, а розумом і словом — безсмертна. У мовчанні ти розмірковуєш і, розмірковуючи, говориш у собі, бо в мовчанні розум народжує слово. Вдячне ж слово, яке при-

носимо Богу, є спасінням для людини.

Той, хто говорить безглуздо, не має розуму, бо говорить, нічого не думаючи. Але дивись, що корисно тобі робити для спасіння душі.

Слово розумне і корисне для душі є даром Божим; навпаки, слово пустопорожнє, яке хоче визначити міру і відстань неба та землі і величну сонця й зірок, є винаходом людини, яка марно трудиться і з пустої зарозумілості шукає того, що ніякої їй не приносить користі, ніби бажаючи решетом зачерпнути води, бо цього людям немає можливості знайти.

(За св. Антонієм Великим)

ПРО ТЕ, ЯК КЕРУВАТИ ЯЗИКОМ

Найбільша лежить на нас нужда: як треба керувати язиком і загнуждувати його. Двигун язика — серце; чим сповнене серце, те виливається язиком. І навпаки, почуття, що вилилося через язик, укріплюється і вкорінюється в серці. Тому язик є одним із немалих діячів у творенні нашого характеру.

Добрі почуття мовчазні. Виливу через слова шукають більше почуття егоїстичні, щоб висловити те, що лестить нашому самолюбству і що може представити нас, як нам здається, з кращого боку. Багатослів'я переважно походить від деякого гордовитого самовдоволення, через яке ми, уявляючи, що надто багато знаємо і що наша думка про предмет розмови найбільш прийнятна. Ми відчуваємо нестримну спонуку висловлюватися і велемовністю з багаторазовими повтореннями закарбувати ту саму думку і в серцях інших, нав'язуючись, таким чином, їм вчителі непрошені та мріючи інколи мати учнями таких осіб, які розуміють справу набагато краще від учителя.

Проте сказане стосується тих випадків, коли предмети розмови бувають більш-менш варті уваги. Найчастіше ж багатослів'я тотожне з пустослів'ям, і в такому разі немає слів для повного зображення зла, що походить від цієї поганої звички. Багатослів'я відкриває двері душі, через які відразу ж виходить сердечна теплота благоговіння, зокрема це робить

пустослів'я. Багатослів'я відволікає увагу на себе, і в серце, таким чином не охоронене, починають прокрадатися звичайні пристрасні почуття і бажання інколи з таким успіхом, що, коли закінчиться базікання, в серці виявиться не лише дозвіл, а й рішення про пристрасні діла. Пустослів'я є дверима до осуду й наклепів, рознощиком брехливих вістей і гадок, сіячем незгоди і розбрату. Воно притупляє смак до розумової праці і майже завжди служить прикриттям відсутності ґрунтового знання. Після багатослів'я, коли мине чад самозадоволення, завжди залишається деяке почуття тужливості й розледачіння. Чи не свідчення це того, що душа, і не бажаючи, усвідомлює себе обкраденою?

Апостол Яків, бажаючи показати, як важко говіркому утриматись від чогось некорисного, грішного і шкідливого сказав, що утримання язика в належних рамках є набутком тільки досконалих мужів: “Коли хто не помиляється у слові, то це муж досконалий, спроможний приборкувати й усе тіло” (*Як. 3:2*). Язик, як тільки почне говорити в своє задоволення, то біжить, мов розгнuzданий кінь, і вимовляє не тільки хороше і пристойне, а і погане та зловредне. Тому апостол цей називає його “злом безупинним, повним отрути смертельної”. Щодо цього Соломон ще давніше сказав: “Не бракує гріха в велемовності, в хто стримує губи свої, той розумний” (*Пр. 10:19*). І скажемо з Еклезіастом, що хто багато говорить, той виявляє своє безумство, бо звичайно тільки “нерозумний говорить багато” (*Екл. 10: 14*).

Не розводься у довгих бесідах з тим, хто слухає тебе не з добрим серцем, щоб, надокучивши йому, не зробити себе для нього мерзотним. Остерігайся говорити суворо і високопарно, бо те й інше вкрай ненависне і змушує підозрівати, що ти дуже суєтний і надто багато про себе думаєш. Ніколи не говори про себе самого, про свої справи або про своїх рідних, за винятком випадків, коли це необхідно, але й при цьому говори наскільки можеш коротше і швидше. Коли бачиш, що інші говорять про себе надмірно, застав себе не наслідувати їх, хоча б слова їхні здаватимуться смиренними. Що ж стосується ближнього твого і справ його, то говорити не відмовляйся, але завжди говори на-

скільки можеш коротше, навіть там і тоді, де і коли це вимагалось би для блага його.

Бесідуючи, пригадуй і старайся виконати заповідь святого Фаласія, яка говорить: “Із п’яти родів предметів розмови у бесідах з іншими три використовуй розумно і безбоязно; четвертий використовуй нечасто; а від п’ятого зовсім відмовляйся. Перші три: так, ні, само собою або ясна річ, під четвертим мається на увазі сумнівне, а під п’ятим зовсім невідоме. Тобто про що знаєш напевне, що воно істинне або хибне, і що воно очевидне, про те кажи, як про істинне, або як про хибне, або як про очевидне; про те, що сумнівне, краще не говори нічого, а коли необхідно, говори як про сумнівне, про невідоме ж тобі не говори зовсім”. Інший святий говорить: “Є у нас п’ять зворотів або прийомів мови: кличний, коли кого кличемо; питальний, коли запитуємо; прохальний, коли просимо; означальний — коли висловлюємо про щось остаточну думку; і спонукальний, коли по-начальницьки і владно повеліваємо. Із цих п’яти перші три використовуй вільно, четвертий як можна рідше, а п’ятого зовсім не торкайся”. Коли треба тобі говорити, наперед добре розсуди про те, що сходить на серце твоє, перш ніж перейде це на язик твій, і знайдеш, що багато з того таке, що йому набагато краще не виходити з уст твоїх. Але при цьому знай, що із того, що висловити здається тобі ділом добрим, дечому набагато краще залишатися похороненим у гробі мовчання. Про це іноді сам ти дізнаєшся відразу після закінчення розмови.

Мовчання є великою силою у справі невидимої нашої брані і вірною надією на одержання перемоги. Мовчання дуже любе тому, хто не надіється на себе, а надіється тільки на Бога. Воно є охоронцем священної молитви і дивним помічником при вправлянні у чеснотах, а разом з тим і ознакою духовної мудрості. Святий Ісак вважав, що “збереження язика не тільки заставляє розум піднятися до Бога, але і в ділах явних, які звершує тіло, таємно додає великої сили до їх здійснення”. Святий же Варсонофій ставив мовчання вище богословствування як таке, що більш достойне подиву і слави. Буває, що один мовчить, тому що не має що сказати, другий — тому що чекає

зручного часу для свого слова, третій — з інших якихось причин (з ревності у цій чесноті мовчання або тому, що веде у серці розмову з Богом, від якої не хоче відійти), але можна сказати, що хто мовчазний, той показує себе поміркованим і мудрим.

Для того щоб звикнути до мовчання, є один дуже прямий і простий засіб: берись за діло це — і саме діло буде і навчати тебе, як його робити, і допомагати в цьому. Для підтримання бажання до такої праці частіше розміркувай про згубні наслідки нерозбірливої балакучості і спасенні наслідки розсудливого мовчання. Коли ж прийде час пожинати рятівні плоди мовчання, тоді не потрібні будуть більше для тебе ніякі стосовно цього уроки.

(За св. Никодимом Святогорцем)

УТРИМУЙ ЯЗИК СВІЙ ВІД ЗЛА

Гріхи, які творить язик, дуже різноманітні. Розгнівався ти — і язик випереджує. Похіть заволоділа тобою — язик служить тобі ніби перекладачем, який допомагає у гріху і вводить у спокусу ближніх. Язик для тебе є знаряддям неправди, якщо він не від серця говорить, а для обману інших. Але для чого перелічувати всі гріхи, які здійснюються язиком? Життя наше сповнене гріхопадіннями язика: лихослів'я, сміхотворна, безглузда, непристойна мова, пересуди, слово пусте, брехливі присяги, фальшиві свідчення — все це і ще набагато більше зол є творіннями язика. А ті, хто відкривають уста свої на зневагу слави Божої, “уста свої спрямовують проти неба” (Пс. 72:9), яким іншим знаряддям творять це нещастя, як не язиком? Отже, оскільки “за словами твоїми будеш засуджений” (Мт. 12:37), то утримай язик свій від зла і не збирай скарбів язиком брехливим, бо це марна пустота, що веде до смерті (Пр. 21:6). І не говори облесливо, будь вільний від дій лукавих. Лестоці є прихованими злодіяннями проти ближнього, які здійснюється під личиною добра.

Всяке слово, сказане не з потреби у Господі, є слово пусте. Небезпека подібного слова в тому, що, якщо сказане й добре, але

не спрямоване на укріплення віри, той, хто сказав це, не забезпечує себе доброю словом, але тим, що сказане не до творення схиялось, ображає Духа Святого Божого. Бо ясно навчив цього апостол, сказавши: “Жодне погане слово нехай не виходить з уст ваших, а лише гарне, що може в потребі повчити, і щоб це вийшло на користь тим, які чують його” (Еф. 4:29) і додавши “І не засмучуйте Святого Духа Божого, що ним ви назнаменовані на день відкупленням” (Еф. 4:30).

Усяке слово, сказане з наміром обезчестити, є докором, хоча б слово само по собі і не здавалось образливим. І це видно з Євангелія, в якому сказано про юдеїв: “Ті з лайкою накинулись на нього і сказали: “Ти його учень!” (Ів. 9:28).

Бог, що створив нас, дав нам здатність слова, щоб відкривали один одному сердечні порухи і щоб кожний із нас через природну товариську передавав ближньому свої думки, ніби із скарбниць, виносячи їх із скрижалей серця. Якщо б ми жили, маючи нічим не покрити душу, то могли б зразу розуміти один одного за одними лише помислами. Але оскільки думки творить у нас душа, покрита завісою, тобто плоттю, то для виявлення прихованого в глибині потрібні слова і назви. Тому думка наша, як тільки озвучиться, перенісшись у слові, як у човні, і перепливши через повітря від того, хто говорить, переходить до того, хто слухає. І якщо знайде глибоку тишу і безмовність, то слово ховається у слухові тих, хто навчається, як у спокійній пристані.

Якщо ж слухачів охопить сум'яття, подібне до жорстокої бурі, то слово, розсіявшись у повітрі, зазнає аварії.

(За св. Василієм Великим)

ПРО ТЕ, ЩОБ НЕ БУТИ ЛИХОМОВНИМ

Блаженний і тричі блаженний, хто не пошкодив язика свого обмовою інших, а бореться з цією пристрастю. Бо хто не гудить іншого, той зберіг себе бездоганним. Йому не було спотикання, і совість його не осквернена. Хто уникає духу обмови, той уберіг себе від зближення зі злими людьми і переміг полчища

бісів. Хто не набув обмовного язика, той здобув скарб, якого не можна вкрасти. Хто не схильний до осудження інших, той уникнув братовбивства, на того інші не будуть лихословити. Хто не зловлений духом лихомовства, той істинно пізнав, що сам він людина плотська і зберіг себе незаплямованим. Хто не в спілці з лихословними, той перебуватиме з янголами. Хто не отруїв вух і язика лихомовством, той переповнений цілющістю любові. Хто не оскверняє уст своїх лихослів'ям, у того уста пахнуть плодами Святого Духа. Тому істинно блаженний, і ще скажу, блаженний, хто вберіг себе від лихомовства.

Хто насолоджується обмовою інших, той ясно показує, що сам уражений тим, за що гудить інших. Бо, хто ганьбить іншого, той сам себе осудить. Він людина плотська, яка заплуталася в сітях світу. У лихомовного все є: і наклепництво, і ненависть, і нашіптування; тому визнається він братовбивцею, безжалісним, немилосердним. А хто завжди має в собі страх Божий, і в кого серце чисте, той не любить обмовляти інших, не насолоджується чужими таємницями, не шукає собі відряди в падінні інших.

Тому справді вартує сліз і плачу, хто привчив себе до лихомовства. І що від цього ненависніше? Тому і святий Апостол, забороняючи діла порочні, зараховує до тих, хто творить їх, і лихомовного: “Ані злодії, ані зажерливі, ані п'яниці, ані злоріки, ані грабіжники — царства Божого не успадкують” (Кор. 1:6–10).

(За св. Єфремом Сириянином)

ТОМА КЕМПІЙСЬКИЙ

ТРЕБА УНИКАТИ НЕПОТРІБНОЇ БАЛАКАНИНИ

Скільки можеш, ухилийся від людського гомону, бо це велика перешкода — вдаватися в розмови про світові справи, хоч би вони розбиралися із добрим наміром.

Бо зразу ж нас заморочить і обплутає пустота.

Не раз волів би я замовкнути і не бути між людьми.

Але чому то ми так радо розмовляємо і розповідаємо щось, і так рідко вертаємося до мовчання без докорів сумління?

А тому, що в спільній розмові шукаємо взаємної потіхи і бажаємо дати пільгу своєму серцю, втомленому різними думками.

Дуже мило нам поговорити й подумати про те, що дуже любимо, чого бажаємо, що нас болить.

Та, на жаль, не раз без пуття і надаремно! Бо ця світова потіха буває для душевної і Божої потіхи немалою завадою.

Тому треба пильнуватися і молитися, щоб час не минав марно.

Коли треба поговорити, говори про те, що наводить на добрий розум.

...Побожна розмова про духовні справи чимало допомагає нам у духовному поступі; над усе, коли в Бозі зійдуться люди, рівні душею і серцем.

(Цит. за вид.: *Кудрик Л.* Хто стереже свої уста, той збереже свою душу // Українська мова та література. — 2002. — Число 13. — С. 3–12).

3. Підготуйте і виголосіть промови на теми: а) Іоан Златоуст — світильник гомілетичного мистецтва; б) Формування духовної культури особистості засобами благодатного слова (гомілетики); в) “Чим серце наповнене, те говорять уста” (*Матв. 12:34*).

4. Доберіть один із наведених висловів і експромтом виступіть за його змістом перед одногрупниками. Підготовка має тривати не більше однієї хвилини: “А хто слова навчається, нехай ділиться всяким добром і з навчаючим” (*Гал. 6:6*); “Нехай жодне слово гниле не виходить із уст ваших, але тільки таке, що добре на потрібне збудування, щоб воно подало благодать тим, хто чує” (*Еф. 4:29*); “Будьте ж виконавцями слова, а не слухачами самими, що себе самих обманюють. Бо хто слухач слова, а не виконавець, той подібний людині, що риси обличчя свого розглядає у дзеркалі” (*Як. 1:22–23*).

5. Прочитайте зразки канонічних молитов. Визначте, які традиційні лексичні (церковнослов'янізми, епітети, порівняння, метафори, перифрази та ін.) і стилістичні (риторичні звер-

тання, риторичні питання, антитеза, анафора, ампліфікація, градація, антонімічне зіставлення і протиставлення та ін.) за-соби в них використовуються. Проілюструйте прикладами.

МОЛИТВА св. МАКАРІЯ ВЕЛИКОГО

Що Тобі принесу? Або чим Тобі віддячу, Великодаровитий, Безсмертний Царю, Щедрий і Чоловіколюбче Господи, за те, що мене, який лінується на Твоє служіння і нічого доброго не зробив, Ти довів до кінця цього минулого дня, направляючи до покірності і спасіння мою душу. Будь же милостивий до мене грішного, бо я не маю ніякого доброго діла. Віднови пропащу мою душу, що осквернилася безліччю гріхів, і відкинь від мене помисел лукавий видимого цього життя. Єдиний Ти Безгрішний, прости провини мої, вчинені перед Тобою в цей день свідомо і несвідомо, словом, ділом і думкою й всіма моїми почуттями. Ти Сам, покриваючи, охорони мене від усякого ворожого нападу, захищаючи Божественною Твою владою і невимовним чоловіколюбством і силою. Очисти, Боже, очисти безліч моїх гріхів. Благослови, Господи, звільнити мене від тенет диявольських, спаси мою стражденну душу і осіни мене світлом лица Твого, коли прийдеш у славі. Віджени від мене всю сатанинську дію, просвіти мисленні очі мого серця, щоб не заснути мені смертним сном. Пошли ангела миру, охоронця і наставника душі і тілу моєму, щоб він позбавляв мене від моїх ворогів, щоб, вставши з моєї постелі, я приніс би Тобі подячні молитви. О Господи, почуй мене, грішного й убогого раба Твого. Даруй мені після пробудження з чистим сумлінням навчатися закону Твого, віджени подалі від мене через Твоїх ангелів сатанинську зневіру, щоб благословляти ім'я Твоє святе і прославляти, і славити Пречисту Богородицю Марію, дану нам грішним в захист, і прийми Її, що молиться за нас. Бо знаю, що Вона, наслідуючи Твоє чоловіколюбство, не перестає молитися за нас. Її заступництвом, і Чесного Хреста знаменням, і всіх святих Твоїх заради збережи мою убогу душу, Ісусе Христе, Боже наш, бо Ти Святий еси і Найславніший повіки. Амінь.

(Цит/ за вид.: Молитовник. — К. : Воскресіння, 1997. — С. 35)

МОЛИТВА св. ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО, ПЕРША

Владико, Господи Ісусе Христе, Боже наш, Джерело життя і безсмертя. Творче всього творіння видимого й невидимого, Рівновічний і Співбезпочатковий Сину Безпочаткового Отця! Ти з безмірної благости в останній час тіло прийняв і був розп'ятий і похований за нас, невдячних і нерозсудливих, і Твоєю Кров'ю обновиш понівечену гріхом природу нашу. Сам, Безсмертний Царю, прийми покаяння і від мене грішного і нахили вухо Твоє до мене і вислухай слова мої. Бо згрішив я, Господи, згрішив перед небом і перед Тобою і став недостойним поглянути на висоту слави Твоєї, бо я прогнівив Твою благість, порушив Твої заповіді і не послухав Твоїх повелінь. Але Ти, Господи, незлопам'ятний, довготерплячий і многомилостивий, не віддав мене на погибель з беззаконнями моїми і навернення мого чекаєш. Бо Ти ж, Господи, сказав через пророка Твого: "Не бажаю Я смерті грішника, але нехай він покається і буде живий". Бо Ти, Владико, не хочеш погубити творіння рук Твоїх, і не люба Тобі погибель людська, але хочеш, щоб усі спаслися і до пізнання істини прийшли. Тому і я, хоч і недостойний неба і землі, і цього дочасного життя, бо всього себе піддав гріхові і осквернив Твій образ; але Твоїм ділом і творінням будучи, я, окаянний, не втрачаю надії на своє спасіння і приходжу, на Твоє безмірне милосердя надію поклавши. Прийми ж і мене, Чоловіколюбче Господи, як блудницю, як розбійника, як митаря і як блудного, і візьми мій важкий тягар гріхів Ти, що гріхи світу взяв, що зілюєш немочі людські, що кличеш до Себе і заспокоюєш знеможених і обтяжених, що прийшов покликати не праведників, а грішників до покаяння. Очисти мене від усякої скверни тілесної і навчи мене приступати до святощів зі страхом Твоїм, щоб, приймаючи в чистім свідочстві сумління мого частину святощів Твоїх, я з'єднався з Святим Твоїм Тілом і Кров'ю і щоб Ти жив і перебував у мені з Отцем і Святим Духом. Так, Господи Ісусе Христе, Боже мій, не на осуд нехай буде мені причастя пречистих і животворчих Твоїх Таїн, і нехай

не буду я немічний душею і тілом, недостойно причастившись їх. Але дай мені аж до останнього зітхання мого неосудно приймати частину святощів Твоїх на спільність із Духом Святим, на шлях до життя вічного і на добру відповідь на страшнім суді Твоім; щоб і я з усіма обранцями Твоїх благ, які Ти підготував для тих, що люблять Тебе, Господи; вони ж прославляють Тебе повіки. Амінь.

(Цит. за вид.: Молитовник. — К. : Воскресіння, 1997. — С. 350—353)

МОЛИТВА ІОАНА ЗОЛОТОУСТОГО, ДРУГА

Господи, Боже мій, я знаю, що я недостойний і негідний того, щоб Ти ввійшов під покрівлю дому душі моєї, бо він увесь спустошений і занепалий, і не маєш у мені достойного місця, де б голову прихилити. Але як Ти з висоти задля нас смирив Себе, так і нині смирися до моєї недостойності. І як Ти зволив лягти у печері в яслах тварин нерозумних, так благозволь увійти в ясла нерозумної моєї душі і в осквернене моє тіло. І як Ти не вважав за недостойне ввійти і повечеряти з грішниками в домі Симона прокаженого, так благозволь увійти і в дім покірної моєї, прокаженої і грішної душі. І як Ти не відкинув подібної до мене блудниці й грішниці, що прийшла і доторкнулася до Тебе, так змилосердся і наді мною грішним, що приходжу і доторкаюся до Тебе. І як Ти не погордував скверними і нечистими її устами, що цілували Тебе, так не погордуй і моїми ще більш, ніж її, скверними і найнечистішим моїм язиком. Але нехай буде вугіль Пресвятого Твого Тіла і дорогоцінної твоєї Крові на освячення і на просвітлення і на здоров'я покірної моєї душі й тіла; на легшення тягарів моїх многих провин, на збереження від усякого диявольського діла, на віддалення і припинення мого злого і лукавого звичаю, на змертвіння пристрастей, на сповнення заповідей Твоїх, на примноження Божественної Твоєї благості і на здобуття Царства Божого. Бо я приходжу до Тебе, Христе Боже, не з погордою, але з сміливою надією на невимовну Твою благість; і щоб мене, надовго віддаленого від спільності з Тобою, не ловив вовк мислений. Благаю ж Тебе, Владико,

Єдиний Святий, освяти мою душу й тіло, розум і серце, нутро й істоту, і всього мене обнови, і вкорени страх Твій у суглоби мої, і освячення Твоє вчини незнищеним у мені. І будь мені помічником і заступником, провадячи в спокої життя моє, сподобляючи мене стояти праворуч Тебе разом із святими Твоїми, молитвами й благанням Пречистої Твоєї Матері, безтілесних Твоїх слуг, і пречистих Сил, і всіх святих, що від віку Тобі вгодне вчинили. Амінь.

(Цит. за вид.: Молитовник. — К. : Воскресіння, 1997. — С. 353—355)

б. Спробуйте написати власну молитву. Орієнтовна схема композиції така: 1) звертання до Бога; 2) згадка Його великих і благих діянь, щоб було зрозуміло, чому звертаються до нього саме з цим проханням; 3) формула впровадження прохання; 4) формула завіряння улюбленості Бога; 5) кінцівка: “Амінь” (За *Мацько Л.І., Мацько О.М.* Риторика. — К., 2003. — С. 227). Нижче подаємо зразок індивідуальної молитви.

ГАБРІЕЛА МІСТРАЛЬ,
*вчителька, чилійська поетеса,
лауреат Нобелівської премії 1945 року*

МОЛИТВА ВЧИТЕЛЬКИ

Господи! Ти, Хто вчив нас, прости, що я вчу: що ношу звання вчителя, яке Ти носив на землі.

Дай мені єдину Любов — до моєї школи; хай навек опік крає не зможе викрасти в школи мою єдину прихильність.

Учителю, зроби мою старанність постійною, а розчарування минулим. Вирви з душі моєї нечисту жадобу помсти, яка все ще бентежить мене, дріб'язкове прагнення протесту, яке з'являється в мені, коли мене ранять. Хай не печалить мене нерозуміння і не засмучує непам'ять тих, кого я вчила.

Дай мені стати матір'ю більше, ніж самі матері, щоб любити і захищати, як вони, те, що не плоть від плоті моєї. Дай мені перетворити одну з моїх учениць у мою найдосконалішу поезію і залишити в її душі найпроникливіше мелодію на той час, коли уста мої вже не співатимуть.

Покажи мені, що Твоє Євангеліє можливе і в мій час, щоб я не відмовлялася від щоденної і погодинної битви за нього.

Осяй мою народну школу тим сяйвом, яке розцвітало над хороводом твоїх босих дітей.

Зроби мене сильнішою, прости мою жіночу безпорадність, безпомічність бідної жінки, дай мені зневажати всяку нечисту владу, всяке насилля, якщо лише воно станеться не з Твоєї волі, яка осяває моє життя.

Друже мій, будь зі мною! Часто, дуже часто поряд зі мною не буде нікого, крім Тебе. Коли моє учіння стане чистим, а моя правда — пекучішою, мене покинуть світські люди, але Ти пригорнеш мене тоді до серця Свого. Лише в Твоєму погляді я шукатиму насолоду схвалення.

Дай мені простоту і дай мені глибин; порятуй мій щоденний урок від складності і порожнечі.

Дай мені відірвати погляд від ран на власних грудях, коли я вхожу до класу вранці, йдучи до робочого столу, я відкину свої дріб'язкові матеріальні турботи, свої мізерні страждання.

Хай рука моя буде легкою, коли каратиму, і ніжною, коли я пеститиму. Хай мені буде боляче, коли я караю, щоб знати, що роблю це з любов'ю.

Зроби так, щоб мою цегляну школу я перетворила на школу духу. Хай порив мого ентузіазму, як полум'я, зігріває її бідні класи, її порожні коридори. Хай серце моє буде кращою колоною і моя добра воля — щирим золотом, ніж колони і золото багатих. І нарешті, нагадуй мені з білого полотна Веласкеса, що наполегливо вчити і любити на землі — це значить прийти до останнього дня зі зраненими грудьми, у яких палатиме любов.

(Цит. за вид.: *Ружицька Н.А.* Практичні заняття з предмета “Риторика”. — Хмельницький, 2004. — С. 45–47)

7. Пояснить твердження: “Коли душа ціломудрена, тоді не буде ніякої втрати від незнання красномовства; а коли вона розбещена, тоді буває величезна шкода... бо порочність у поєднанні з мистецтвом слова призводить до значно більших бід, ніж неосвіченість... Для належного заняття красномовством потрібна добра моральність” (*Св. Іоан Златоуст*).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрамович С.Д., Чікарькова М.Ю.* Риторика. — Львів: Світ, 2001. — С. 38—69.
2. *Аверкий, еп.* Руководство по гомилетике. — М., 2001. — 143 с.
3. *Барщевський Т.* Євангельські притчі. — Львів, 1999. — 96 с.
4. *Біблія.*
5. *Волков А.А.* Курс русской риторики. — М., 2001. — С. 45—48.
6. *Зязюн І.А., Сагач Г.М.* Краса педагогічної дії. — К.: УФІМБ, 1997. — С. 279—287.
7. *Коваль А.П.* Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. — К.: Либідь, 2001. — 312 с.
8. *Корнилова Е.Н.* Риторика — искусство убеждать. — М.: Изд-во УРАО, 1998. — С. 178—197.
9. *Михальская А.К.* Педагогическая риторика: история и теория. — М., 1998. — С. 93—127.
10. *Рождественский Ю.В.* Теория риторики. — М.: Добросвет, 1999. — С. 40—46, 160—163, 280—284.
11. *Сагач Г.М.* Вибрані твори: В 5 т. — Рівне, 2006.
12. *Сагач Г.М.* Ділова риторика: мистецтво риторичної комунікації. — К., 2003. — С. 36—44.
13. *Сагач Г.М.* Золотослів. — К.: Школяр, 1998. — С. 227—244.
14. *Сагач Г.М.* Храм Слова. — К.: Видавничий дім “Ін Юре”, 2005. — С. 121—177.
15. *Феодосий, еп.* Гомилетика. Теория церковной проповеди. — М.: МДА, 1999. — 324 с.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

1. *Аверкий.* Руководство по гомилетике. — М., 2001. — 143 с. <http://www.klikovo.ru/db/book/head/874>
2. *Конспект* по гомилетике. — Загорск, Лавра-Семинария, 1970. <http://www.sedmica.ortodoxu.ru/kdais/kds-gomilet-3.htm>

Ікона апостольська.
Проповідь

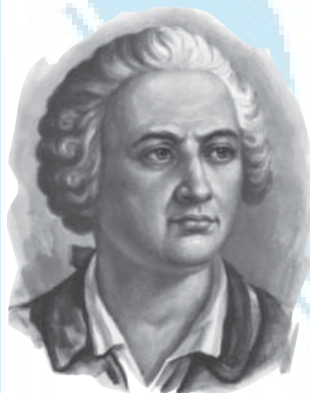
ЗАНЯТТЯ VI

СТАНОВЛЕННЯ РИТОРИКИ В РОСІЇ

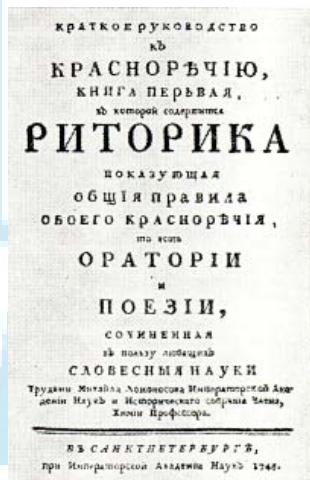
1. “Краткое руководство к красноречию” и “Краткое пособие к риторике на пользу любителей сладкоречия” М. В. Ломоносова.
 2. “Краткая риторика” О. Мерзлякова.
 3. “Правила вищого красномовства” М. Сперанського.
 4. Праці М. Кошанського “Загальна риторика” і “Часткова риторика”.
 5. Риторична творчість К. Зеленецького.
 6. Занепад риторики у другій половині XIX ст. Роль Інституту Живого Слова у вихованні риторично грамотних спеціалістів.
 7. Новий етап розвитку педагогічної риторики в Росії кінця XX – почату XXI ст.
-

Як стверджують дослідники історії риторики, російське красномовство виникло на фундаменті двох основних шкіл XVII ст.: Києво-Могилянської академії та Славяно-греко-латинської академії.

Автор першої відомої “Риторики” — невідомий. Вона є перекладом латинської риторики Філіппа Меланхтона. Пізніше були написані риторики М.І. Усачова, Л. Крщоновича, П. Крайського.

М. Ломоносов

Визнаним “батьком російського красномовства” вважають **Михайла Васильовича Ломоносова (1711–1765)**. А. П. Шувалов говорив про Ломоносова: “Він відкрив нам красу і багатства нашої мови, дав нам відчуті її гармонію, виявив її привабливість і усунув її грубість”.

Михайло Васильович Ломоносов став теоретиком красномовства як автор “Краткого руководства к красноречию” (1748 г.) и “Краткого пособия к риторике на пользу любителей сладкоречия” (1743 г., впервые опубликовано в 1895 г.).

“Красномовство, як зазначає М. В. Ломоносов, є мистецтво про всяку дану матерію красно говорити, тим самим прихилити інших до своєї про це думки” (*Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений.* — М.; Л., 1952. — Т. 7 — С. 451).

Риторика М. В. Ломоносов розділяє на три частини — винайдення, прикрашання і розміщення. Винайдення (логічне конструювання) як основа риторики відбувається із загальних місць.

Великий російський просвітителі виокремлює такі загальні місця: 1) рід і вид; 2) ціле і частини; 3) властивості матеріальні (фігура, твердість, пружність, рух, дзвін, колір, смак тощо); 4) властивості життєві: душевні дарування (поняття, пам'ять тощо), пристрасті, добродішність, вади, зовнішній стан (щастя, багатство, слава, влада, вільність); тілесні дарування (вік, стать, сила, краса); 5) ім'я; 6) дії і страждання; 7) місце; 8) час; 9) виникнення; 10) причина; 11) попереднє і наступне; 12) ознаки; 13) обставини; 14) подібності; 15) протилежні і несхожі речі; 16) порівняння (Там само. — С. 109).

Ці загальні місця є основою пізнавального апарату. Риторичне винайдення — це зібрання різних пристойних ідей цієї матерії.

Звичайно складена ідея матерії, що дана ритору, називається темою. Прості ідеї, з яких вона складена, називаються термінами. Таким чином, формується аналіз теми, наприклад: “невсипуща праця перешкоди долає” має у собі чотири терміни: невсипущість, праця, перешкоди, долати.

Після аналізу теми за термінами, беручи за основу окремі терміни, завдяки уяві та загальним місцям можна скласти промову, розширити її: “Першими називаються ті, що від термінів теми безпосередньо утворюються, вторинними, що від перших, третинними, які від вторинних ідей народжуються” (Там само. — С. 110).

М. В. Ломоносов звертає велику увагу на збудження і втамування пристрастей. Пристрастю він називає сильне чуттєве бажання і небажання, що з'єднане з незвичайним рухом крові і життєвих духів, причому завжди буває усолодження або нудьга. Для впливу на пристрасті необхідними є три умови: 1) авторитет оратор, 2) стан слухачів, 3) сила красномовства. Вчений дає класифікацію аудиторії (вік, стать, виховання, освіченість) і класифікацію пристрастей (радість, печаль, любов, ненависть, надія, боязнь, гнів, жаль або милосердя, сором, заздрість, ревність, каяття тощо) і відповідно до кожної пристрасті вказує засоби збудження або втамування, вплив на одну пристрасть іншою.

Вчений розробив правила художнього розміщення промови: 1) запропоновану тему необхідно розкрити розлого, якщо вона того потребує; 2) довести це переконливими доказами, які розміщуються таким чином: сильні — спочатку, слабкіші — в середині, а найсильніші — в кінці; 3) до доказів додати збудження або втамування пристрасті, якої матерія потребує; 4) між усіма силами розсіювати в пристойних місцях витіювати речення і вимисли: перші більше в поясненнях і доказах, останні у русі пристрастей.

Визначив структурні елементи публічної промови: вступ, тлумачення, твердження, заключення.

“Вступ, — зазначає М. В. Ломоносов, — є частина слова (промови. — Г.Б.) через яку ритор слухачів... готує до наступного слова, щоб вони прихильно, старанно і зрозуміло це слухали” (Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. — М.; Л., 1952. — Т. 7: Труды по филологии, 1739—1758. — С. 65—66).

Вступ ритор може скласти: 1) від місця або часу, зазначаючи, що про обрану тему говорити повинен, потрібно, корисно, важко тощо; 2) від характеру і властивостей, які слухачі мають, хвалячи їх добродетельності; 3) від своєї особистості, відмічаючи недостатність сил своїх до цього слова; 4) від самої теми, коли ритор її обширно запропонує; 5) від похвали автора, якщо тема є сентенція святої або вченої людини, то у вступі її можна похвалити; 6) від прикладів, прислів'їв і приказок; 7) від несподіваного приступу до викладу матеріалу тощо. При цьому ритор повинен пам'ятати, що вступ має бути коротким, зрозумілим.

У тлумаченні М. В. Ломоносов теж рекомендує дотримуватись певних правил: 1) періоди мають бути короткими і зрозумілими; 2) варто використовувати більше слів властивих, ніж тропів; 3) свідчення і обставини мають бути правдоподібними; 4) не залучати незначних і непристойних обставин; 5) не відходити від змісту промови; 6) не закручувати безмірно речення; 7) не стискувати в купу багато різних речей, щоб не ускладнювати інформацію; 8) висловлене не повинно викликати у слухачів неймовірність і сміх; 9) тлумачне не повинно розкриватися нескладними реченнями і дуже частим повторенням одних і тих самих слів.

Твердження поділяється на дві частини. Перша — є доведенням, яка містить у собі докази запропонованої теми. Друга — називається запереченням, яка спростовує всі протилежні темі пропозиції.

“Докази робляться: 1) силогізмом, 2) ентимемою, 3) дилемою. Силогізм створюють два попередніх речення і наслідок, наприклад: *від усякого пороку належить тікати* (перше речення), *але лінь є порок* (друге речення), *отже, від ліні тікати належить* (наслідок)... Коли із попередніх речень перше або друге вилучено, тоді цей доказ називають ентимемою, наприклад: *лінь є порок, отже, від неї тікати треба*. Дилема — це доказ, який має дві протилежні частини, з яких другу протилежній стороні прийняти необхідно, наприклад: *деяка жінка радила своєму синові, щоб він ніякого слова не говорив перед народом, бо якщо він неправду говорити захоче, то прогніває Бога, а буде правду говорити, то люди йому будуть неприятелями, на що син відповів: У мене ще більша причина є говорити публічні слова, бо ж якщо я стану говорити правду, то буду Богу люб'язним, а якщо неправду, то буду людям приємним*. Із доведень сильні і важливі повинні бути на початку, ті, що слабкіші, в середині, а найсильніші — в кінці твердження, бо слухачі... більше початок і кінець слухають і їх більше запам'ятовують” (Там само. — С. 67–68).

У заключній частині М. В. Ломоносов рекомендує доведену тему подати у вказівному роді з похвалою або хулою, повторити раніше викладені докази, але коротко і хитромудро (Там само. — С. 69).

Одиницею композиції промови вважає хрію, тобто частину промови, що має відносно самостійну смислову цілісність. Визначає такі частини хрії: приступ (вступ), парафразу (переказування яких-небудь думок, змісту якогось твору своїми словами), причину, протилежне, подібне, приклад, свідчення, заключення.

М. В. Ломоносова у підручнику з риторики приділяє велику увагу і виголошенню промови. Він зазначає: “Для того, хто справжнім ритором бажає стати, той в пристойному слову вимові повинен часто вправлятися” (Там само. — С. 77).

Як вважав М. В. Ломоносов, якостями, що сприяють “набуттю красномовства” є природні дарування, знання риторики, наслідування гарним авторам, самостійні вправи у складанні і загальна ерудиція (*Сагач Г. М.* Риторика. — К., 2000. — С. 41–42).

О. Мерзляков

Першу кафедру російського красномовства, віршування і мови створив професор Московського університету **Олексій Федорович Мерзляков (1788–1839)**. Він є автором одного з найпопулярніших підручників з риторики для вихованців світських навчальних закладів, що має назву “Краткая риторика, или Правила, относящиеся ко всем родам сочинений прозаических. В пользу благородных воспитанников университетского пансиона” (1808 г.).

Видатний педагог XIX ст. А. Глоголева так висловлюється про Мерзлякова: “З усіх виданих російськими авторами докладних і коротких курсів красномовства першість належить накресленню теорії витонченої словесності О. Ф. Мерзлякова... можливо лише зауважити, що чистота, точність, ясність викладу цієї книги, вплив власної душі незабутнього наставника молодих наших літераторів залишаться назавжди зразками навчального стилю” (Цит. за: Русская риторика: Хрестоматия/Авт. - сост. Л. К. Граудина. — М., 1996. — С. 46).

О. Ф. Мерзляков визначав красномовство як здатність виражати свої думки і почуття на письмі або на словах правильно, ясно і доцільно. Мета риторики, на його думку, полягає не лише в переконанні і доведенні, а і в здатності навчати розум, зацікавлювати, торкатися серця, впливати на волю.

Під стилем розумів словесний одяг думок і почуттів, якого б змісту вони не були. Розрізняв три стилі: 1) народний або простий, 2) середній або помірний, 3) високий. Простонародному стилю властиві ясність, легкість, чистота, стислість і точність. Він уникає усіх пишних прикрас, всього того, що запалює уяву і пристрасті. Його мета — спокійне навчання розуму. Середній

стиль, або помірний вирізняється повнотою, багатством виразів. Підвищуючись помітно над низьким стилем, він утримується від сильних і сміливих поривів високого стилю. Він дозволяє собі деяку міру ораторських прикрас, які повинні бути більше приємними, ніж блискучими, швидше зворушливими, ніж високими. Високий стиль належить до власне так званого красномовства або промов, і тільки в такому випадку, коли потребує цього стилю або величності предмета. Головними джерелами такого стилю є великі і благородні думки, сильні, зворушуючі рух серця, полум'яна уява і гармонійне розміщення слів.

Суттєвими властивостями гарного стилю вважав правильність, точність, пристойність, благородність, жвавість, красу і благозвучність.

Під ораторськими промовами розумів міркування, яке складене за правилами мистецтва і призначене для виголошення вголос. Це міркування повинно мати головну думку, що пояснює або доводить для переконання слухачів.

Промову поділяв на три частини: 1) вступ, 2) виклад або міркування, або просто розповідь, 3) заключна частина. Вступ має бути пов'язаний з головною думкою промови і відрізнятися стислістю і скромністю. Він повинен підготувати дух і серце слухача до сприйняття теми. У викладі або міркуванні оратору необхідно підібрати доведення або риторичні докази, якими промовець захищає, свою думку, або заперечує чужу. У заключній частині всі доведені істини знову повторюються з більшою силою і переконливістю.

Головним засобом збудження пристрастей, на його думку, є живе зображення предмета і обставин. Чим правдоподібніше розказана подія, чим разючіше подана, чим більше вона має відношення до самих слухачів, тим сильніший має вплив, тим більше збуджує участь, пристрасті.

Для успішного управління пристрастями оратору необхідно проїнятися тими самими почуттями, які хоче збудити у слухачів.

Коли промова підготовлена, то оратор повинен не забувати про мистецтво виголошення, що потребує гучності і світла в голосі, приємних його підвищень і знижень, швидкості або протяжності, можливої узгодженості тонів зі змістом промови і з пристрастями, що в ній царюють.

Засобами ораторського мистецтва вважав ще й рухи тіла, або зовнішні дії – пристойний вигляд, поза, виразність і змінюваність обличчя. Звернення рук і рух всього тіла повинні відповідати змісту промови і оживляти кожне слово (*Мерзляков А. Ф. Краткая риторика... // Русская риторика: Хрестоматия / Авт.-сост. Л. К. Граудина. – М., 1996. – С. 132–143*).

М. Сперанський

Михайло Михайлович Сперанський (1742–1839) – автор славнозвісних “Правил вищого красномовства” (1792 р., вперше надруковано у 1844 р.).

Під красномовством розумів “дар зворушувати душі, переливати у них свої пристрасті і повідомляти їм образ своїх понять” (*Сперанський М. М. Правила вищого красномовства // Русская риторика: Хрестоматия / Авт.-сост. Л. К. Граудина. – М., 1996. – С. 75*).

У вступі промови радить підготувати душі до тих понять, до яких оратор прагне, і до тих пристрастей, які хоче викликати. Тому вступ має бути простим і не пишним. Адже дуже розкішний початок вимагатиме чогось опісля ще більшого. М. М. Сперанський зазначає: “Кидайте риси легкі, вводьте поняття ясні, пропонуйте їх стилем плавним, ступайте по квітах, але завжди оглядайтеся, чи йде за вами ваш слухач” (Там само. – С. 76).

Під пристрастю в слові розумів такі місця, “де серце оратора говорить серцю слухачів, де уява запалює уяву, де захоплення народжується захопленням... Оратор повинен сам бути пронизаний пристрастю, коли бажає її породити у слухача... Якщо пристрасть у тобі не дихає, ніколи твоє слово не одухотворить-

ся, ніколи не запалиш уяву своїх слухачів...” (Там само. — С. 79).

Цікавими і корисними є правила розміщення думок: 1) всі думки в промові повинні бути пов’язані між собою так, щоб одна думка містила у собі сім’я іншої; 2) всі думки мають бути підпорядковані одній головній (Там само. — С. 80–81).

Виділяє такі властивості стилю: ясність, різноманітність форм вираження, єдність (цілісність), рівність стилю з матерією (Там само. — С. 84–85).

Дає рекомендації щодо виголошення промови, зокрема: “Початок промови майже завжди потрібно виголошувати тоном середнім і помірним, із приємною простотою, лагідністю і невимушеністю. Сильна напруга голосу у вступі не відповідає до спокійного стану понять слухачів; необхідно їх поступово підносити і налаштовувати на свій тон, щоб після зробити щасливий на них наголос. Крім цього, почавши сильно, неможливо не ослабити до кінця і тим самим випустити увагу слухачів і залишити слово без дії. Необхідно, щоб обличчя, голос і руки — все оживлялось час від часу більше і щоб кінець або закінчення було найразючішим місцем у промові. Тут повинні розкритися у всьому обширі всі зовнішні дарування оратора, щоб закінчити потрясіння умів і зробити удар, який би довго відчувався у їхніх серця” (Там само. — С. 88).

Цінними є поради М. М. Сперанського щодо позамовних ораторських засобів. Він пише: “... рука рухається лише тоді, коли вдарить у неї серце, тобто в місцях пристрасних, жарких і живих. Увесь інший час вона може лежати спокійно. Звідси... в усіх малих промовах, де пристрасті не мають ні часу, ні місця для розкриття, рух руки, який би він не був, є зовсім недоцільним” (Там само. — С. 91).

Микола Федорович Кошанський (1781–1831) — професор російської та латинської словесності у Царськосельському ліцеї, автор підручників “Загальна риторика” (1829 р.), “Часткова риторика” (1832 р.).

Словесні науки поділяв на три головні частини: граматику, риторичку, поезію, які граничать з естетикою. Під риторичкою (взагалі) розумів науку винаходити, розміщувати і висловлювати думки. Поділяв риторичку на загальну і часткову. Загальна

риторика містить початкові, головні, загальні правила для всіх прозових творів. Часткова риторика, ґрунтуючись на правилах загальної, розглядає кожний прозовий твір окремо, показуючи його зміст, мету, розміщення, головні переваги і недоліки. Загальна риторика М. Ф. Кошанського включала три частини: винахід (інвенція), розміщення (диспозиція), вираження думок — стиль і його достоїнства, всі роди прикрас (елокуція).

Виокремлював три стилі вираження думок: простий, середній (помірний) і піднесений (високий).

Першим достоїнством стилю вважав *ясність*. Вона вимагає: а) ґрунтового знання предмета, б) здорового зв'язку в думках, в) природного порядку слів, точності і загальної вживаності слів і висловів, розумових розділових знаків.

Пристойність визначив як друге достоїнство стилю. Пристойність реалізується через основні чотири правила: 1. Стиль повинен відповідати предмету: простий предмет вимагає простого, важливий — піднесеного. А якщо високе пишеться низькими, а низьке — високим, то твір називають забавним, або гумористичним. 2. Стиль має відповідати особам, місцю і часу. 3. Пристойність вимагає, щоб думки, картини і всі прикраси були близькими і властивими предмету, щоб є його суттю. 4. Пристойність не терпить дивного змішування слів і висловів низьких із високими, жартівливих із важливими, дотепних із простодушними.

Чистоту — вважав третім достоїнством стилю. Чистота стилю вимагає слів найкращих, благородних, уживаних; а порушується словами низькими, архаїзмами, іншомовними, провінційними, технічними, новими, або невдало складеними, слов'янськими у недоречних місцях.

Велику увагу приділяв *тропам* — мові уяви, чарівній і живописній, що ґрунтується на подібностях у різних відношеннях, *фігурам* — мові пристрастей, сильній і разючій.

Фігури поділяв на фігури думки, що переконують розум (попередження, поступлення, розділення, переміщення, дотеп, відступ, повернення, нарощування та ін.); фігури думки, що діють на уяву (змалювання, уособлення, протиставлення, порів-

няння, визначення риторичне, напруження, перебільшення, зменшення та ін.); фігури думки, що полонять серце (висловлення сумніву, уповільнення, звернення, риторичне запитання, риторичний вигук та ін.) (*Кошанский Н. Ф.* Общая риторика // Русская риторика: Хрестоматия/Авт.-сост. Л. К. Граудина. — М., 1996. — С. 154–163).

Костянтин Петрович Зеленецький (1812–1858) — професор Рішеллєвського ліцею в Одесі, автор підручника “Курс російської словесності для учнів” (1849 р.). Першу частину підручника становить загальна риторика, а другу — часткова.

“Загальна риторика” цікава передусім тим, що у ній автор відмовився від традиційних розділів риторичного вчення про “винайдення” і “розміщення”. “Він першим, — як стверджує Г. М. Сагач, — у вітчизняній риторичній літературі повернув риторичну обличчям до творчого винайдення і відповідального вчинку в мовленні” (*Сагач Г. М.* Золотослів. — К., 1993. — С. 31).

Характер думки називав стилем. Головними умовами стилю вважав ясність, природність і благородність. Охарактеризував такі види стилю: простий (близький до народного), середній (історичний), високий (фігуральний). К. П. Зеленецький у своїй книзі “Курс російської словесності для учнів” дає слушну пораду для оратора початківця: “Зауважимо, що у наш час фігуральна мова все більше і більше спрощується, майже виходить із вживання. Фігури вводять у промову не з метою прикрасити її, а лише тоді, коли цього потребує природний плин думки” (*Зеленецький К. П.* Курс русской словесности для учащихся. — Ч. 1, 2, 3. — Ч. 1: Общая риторика // Русская риторика: Хрестоматия/Авт.-сост. Л. К. Граудина. — М., 1996. — С. 209).

Крім того, він радить вимогливо ставитися до доцільності використання епітетів, синонімів, запозичених слів, архаїзмів, провінціалізмів, низьких слів і новостворених.

У “Частковій риторичній” розглядає окремі види прозових творів, зокрема: описи подорожей (живописних і фантастичних), описи характерів; загальні властивості, умови і різні види розповідей (історія, літопис, історичні замітки), життєписи, біографії, некрологи, анекдоти.

Дає визначення ораторському красномовству — “мистецтво діяти силою слова на розум і волю інших і спонукати їх до відомих, але завжди високих і моральних цілей. Оратор досягає цього двома засобами: силою і очевидністю доказів він привертає на свою сторону розум слухачів, а жаром почуття і красномовством, що народжуються від душевного переконання, спонукає їх співчувати собі” (*Зеленецький К.* Курс русской словесности для учащихся. — Ч. 1, 2, 3. — Ч. 2: Частная риторика // Русская риторика: Хрестоматия/Авт.-сост. Л. К. Граудина. — М., 1996. — С. 217).

Ораторську промову поділяє на п'ять частин: *приступ* (пояснення причини, обставини мовлення і привернення уваги слухачів) і *пропозиція* (виклад головного предмета промови); *розділення* (поділ предмета на частини) і *виклад*; *доведення* і *заперечення*; *патетична частина* (збудження і запалювання пристрастей) і *заключення* (виведення наслідку з доведеної істини, або коротке виголошення основних думок із доведеного, або збудження співчуття слухачів до істини, яку намагався розкрити).

Великого значення у підручнику надає декламації. Вона, на думку Зеленецького, вимагає, “щоб кожне слово в устах оратора було одухотвореним, щоб це одухотворення виражалось у погляді і в русі тіла, які при усій скромності і пристойності, повинні відповідати тону промови і різним її змінам” (Там само. — С. 219).

У другій половині XIX ст. риторика в Росії почали вважати застарілою і непотрібною. Причини називалися різні: схоластичність, відірваність від життя підручників; “незаконне привласнення “чужого” з логіки, поетики, синтаксису; ідеологічна властивість (належність церковникам, філологам і естетикам).

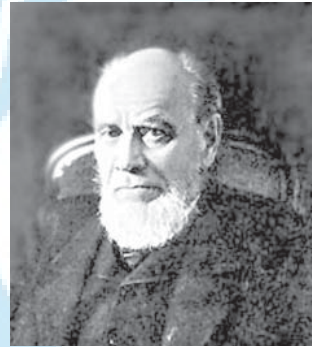
До кінця XIX ст. військова, судова, соціально-побутова риторика витіснили загальну риторика. Але в учительському і професорському середовищі залишалася і усвідомлювалася важливість риторики. У гімназіях, де особливу увагу звертали на класичну освіту, читали курси з риторики (*Сагач Г. М.* Риторика. — К., 2000. — С. 30–45).

На початку XX ст. були зроблені спроби розробити нові напрями в теорії красномовства. У 1918 р. у Петрограді був від-

критий перший у світі **Інститут Живого Слова**. Він об'єднавав найвидатніших громадянських і наукових діячів — філософів, лінгвістів, літературознавців, театральних діячів, зокрема: В.М. Всеволодського, А.Ф. Луначарського, С.М. Бонді, Ф.Ф. Зелінського, А.Ф. Коні, Л.В. Щербу, М.С. Гумільова, Н.А. Енгельгардта, Л.П. Якубинського та ін.

Інститут Живого Слова був і вищим навчальним закладом. Його метою було: 1) науково-практична розробка питань, що є галуззю Живого Слова і пов'язаних із нею дисциплін; 2) підготовка майстрів Живого Слова в педагогічній, суспільно-політичній і художній галузях; 3) розповсюдження і популяризація знань і майстерності в галузі Живого Слова.

Викладачі інституту розробили унікальні, одиничні програми курсу лекцій з теорії красномовства, теорії суперечки, теорії словесності, наприклад: “Програма курсу лекцій з етики співжиття” (лектор А.Ф. Коні), “Програма курсу лекцій: живе слово і прийоми поводження з ним у різних галузях” (лектор А.Ф. Коні), “Програма курсу лекцій з теорії спору” (лектор Е.З. Гурлянд-Ельяшева), “Програма курсу лекцій з теорії красномовства” (риторика) (лектор Н.А. Енгельгардт), “Програма курсу лекцій з розказування” (лектор Є.Є. Соловйова) та ін.

А. Коні

На жаль, Інститут Живого слова проіснував лише до 1924 р. У кінці 20-х років ХХ ст. риторику виключили з програм шкіл і вищих навчальних закладів. Причина, як зазначає Л.К. Граудіна, очевидна: “Риторика вчила людей самостійно думати, говорити не за шпаргалками, відстоювати свої, досить часто альтернативні переконання. Це вміння вже до 30-х років не тільки не було у пошані, але і каралося у судовому порядку” (Русская риторика: Хрестоматия/Авт. -сост. Л.К. Граудина. — М., 1996. — С. 55).

Кінець 80-х — початок 90-х років ХХ ст. можна назвати новим етапом розвитку риторики в Росії та педагогічної ритори-

ки, зокрема. Знову з'явилися нові наукові дослідження (монографії, дисертації), присвячені проблемам риторики, почали виходити навчальні програми, посібники з риторики для вищої та загальноосвітньої шкіл.

Так, наприклад, А. К. Міхальська захистила докторську дисертацію “Теоретичні основи педагогічної риторики”. Автор обґрунтувала на сучасному теоретичному рівні постановку проблеми професійної мовної підготовки майбутнього фахівця і намітила шляхи її розв'язання (1993).

Н. Д. Десяєва в роботі “Навчально-наукова мова вчителя російської мови і шляхи її формування в педагогічному вузі” провела аналіз навчально-наукової мови вчителя, визначила її специфіку, обґрунтувала методичні передумови її формування на основі врахування її особливостей і структури (1997).

Докторські дисертації Л. Г. Антонової і Л. Е. Туміної розглядають навчання студентів педагогічних спеціальностей філологічного факультету професійно необхідним мовним жанром (1998) та ін.

Ці дисертації, по суті, відкривають новий напрям наукових досліджень – розробку педагогічної риторики як часткової риторики.

З педагогічної риторики побачили світ і такі посібники російських авторів: Марова В. Н., Вагапової Д. Х., Зибіної Т. М., Винькової Ю. В. “Риторика учителю” (Перм, 1993), Юніної Є. А. “Педагогическая риторика” (Перм, 1995), Мурашова А. А. “Основы педагогической риторики” (М., 1996), Міхальської А. К. “Педагогическая риторика: история и теория” (М., 1998), Китаєвої М. В. “Успешный учитель – успешный ученик” (Ростов н/Д, 2003) та ін.

У зв'язку з тим, що риторика як навчальна дисципліна викладається в російських загальноосвітніх школах з 1 по 11 клас, вченими, методистами підготовлені такі шкільні підручники: Грудциною Н. Г. “Риторические игры на уроках риторики, русского языка, литературы, внеклассного чтения” (М., 1998); Далецьким Ч. Б. “Практикум по риторике. Экспериментальное учебное пособие для учащихся старших классов” (М., 1996);

Ивановой С. Ф. “Введение во Храм Слова: Книга для чтения с детьми в школе и дома” (М., 1994); Кохтевим Н. Н. “Риторика. Учебное пособие для учащихся 8–11 классов...” (М., 1994); Львовим М. Р. “Риторика. Учебное пособие для учащихся старших классов” (М., 1995), “Риторика. Учебное пособие для учащихся 10–11 классов” (М., 1995); Матвеевой Т. В. “15 уроков по культуре речи: Практикум для учащихся старших классов” (Екатеринбург, 1998); Мурашовим А. А. “Риторика. Хрестоматия-практикум. Учебное пособие для X–XI классов...” (М., 1998); комплекс підручників з 1 по 11 клас з дитячої та шкільної риторики за редакцією Ладигенської Т. О., Рождественським Ю. В. “Техника, культура, язык. Книга для учащихся старших классов” (М., 1998) та ін.

Сьогодні активно функціонує Російська асоціація дослідників, викладачів і вчителів риторики (<http://www.pereplet.ru/ritor/educ.shtml>), ряд риторичних товариств, авторських тренінгів з риторичного мистецтва (наприклад, авторські тренінги С. Шипунова (<http://www.orator.biz>) тощо.

У Росії є окремі “риторичні” регіони, де є свої навчально-наукові школи риторики. Все це регіональні відділення Російської риторичної асоціації, яка об’єднує риторів не лише Росії, але і Білорусі, Латвії, Казахстану. За п’ять років існування з січня 1997 р. Риторична асоціація об’єднала більше 300 учених і педагогів з числа тих, кому небайдужа доля російського слова, хто розуміє роль мови і значення володіння мовою.

ЗАВДАННЯ

1. Дайте відповіді на запитання:

- Яку роль у становленні російського красномовства відіграли Києво-Могилянська академія та Славяно-греко-латинська академія?
- Чому М. В. Ломоносова називають “батьком російського красномовства”?
- Кого обрали першим російським академіком Петербурзької Академії і першим професором елоквенції М. В. Ломоносова чи В. К. Тредіаковського?

- Яку роль відіграла створена у 1783 р. Російська академія в подальшому розвитку російського красномовства?
- Назвіть найпопулярніші підручники з риторики та їх авторів у першому десятилітті XIX ст.
- Чому в середині XIX ст. переважала критика риторики?
- З якою метою створювався Інститут Живого Слова у Петрограді?
- Проілюструйте розвиток риторики початку XX ст. у судовій, академічній, політичній сферах. Які найбільш визначні особистості проявилися у цих сферах?

2. Проаналізуйте вислови з промов на відкритті Інституту Живого Слова. Чи підтримуєте ви їх? Обґрунтуйте свою відповідь.

“Ми вважаємо, що наука і мистецтво говорити є дві сторони однієї і тієї самої медалі, і тільки у взаємодії, у з’єднанні одного з іншим можливе процвітання тієї частини культури, яка називається галуззю живого слова, словесним спілкуванням” (В.М. Всеволодський).

“... З однієї сторони, передумова живому слову — та умова, за якої воно може правильно розвиватися, — абсолютна чесність того, хто користується живим словом, а з іншої сторони, — демократія — джерело, що дає цьому живому слову життя. Безумовно, живе слово, в силу своєї всеохоплюваності, у той самий час і аполітичне. Можна користуватися живим словом і для захисту демократії, і проти неї, але той, хто за допомогою живого слова діє проти демократії, той повинен знати, що він неначе рубає гілку, на якій він, як оратор, виріс” (Ф. Ф. Зелінський).

“Нам необхідно привчити людину розуміти тих, хто її слухає і її оточує, привчити відстежувати долю слова не лише у повітрі, але і в душах тих, до кого слово звернене. Я наполягаю на тому, що з цієї точки зору мистецтво говорити глибоко психологічне і глибоко соціальне, що, не вивчивши того духовного і психологічного середовища, у якому слово лунає як духовний символ, а не як просте фізичне явище, не можна, сказати, що ти вмєш говорити” (А. Ф. Луначарський).

“Людина, яка мовчить в епоху політичних криз, це напівлюдина. Вона зобов’язана говорити. Вона зобов’язана говори-

ти навіть тоді, коли сказати повністю своє слово означає ризикувати. Вона не зобов'язана бути Дон Кіхотом, вона може вибирати час, але громадянський обов'язок людини, обов'язок людини будь-яких переконань, від чорносотенця до анархіста включно, полягає в тому, щоб не мовчати у такий час, щоб не мовчати, коли володієш здатністю висловлювати адекватно свої почуття, володієш здатністю хвилювати і вести за собою. І звідси, у таку епоху, як наша, це значення говоріння набуває ще однієї риси, що вельми владно вимагає від кожної людини потурбуватися про розвиток у собі цього дару говорити” (А. Ф. Луначарський).

3. Користуючись порадами М. В. Ломоносова, складіть промову “Невсипуща праця перешкоди долає”, орієнтуючись на таблицю (див. табл. 6.1).

(За вид.: Нечволод Л. І., Паращич В. В. Риторика: Зб. навч. і контр. вправ та завдань. 10–11 класи. – Харків, 2004. – С. 89–91)

Таблиця 6. 1

**Підготовка до промови (“винайдення простих ідей”)
за М. В. Ломоносовим**

Терміни	Первинні ідеї	Вторинні ідеї	Третинні ідеї
1	2	3	4
Невсипущість	за мотивами: послух, наслідування, надія, багатство, честь	батьки, друг, герой	щось рідне, близьке, похвала, покарання, успіх, добробут
	за часом: ранок, вечір	не хочеться вставати, холодна	свіжість, кава, посмішка
	за подібністю: течія ріки, прядіння нитки, в'язання	русло, що пробиває собі дорогу; вода, що камінь точить	шлях у житті, майбутня професія
	за відтінком: обов'язок	необхідність, бажання успіху	задоволення, потреби
	за контрастом: лінощі	розслабленість, безвольність	диван, телевізор

Продовж. табл 6.1

Праця	приємна, обтяжлива	результат	успіх, добробут
	години, хвилина, перерва	без роботи день довший	нудьга нестерпна
	машина, комп'ютер	складність	треба навчатися
	втома, вдоволення	опускати руки, сумувати	невдоволення собою
	відпочинок	природа, пікнік, свіже повітря	краса вічна
Перешкоди	зло, стіна, збіг обставин	безробіття	шукай себе й собі сам
	несподівано, передбачувано	глухий кут	не можна бути песимістом
	неволя	брак коштів, відсутність державної	сподіватися лише на свої можливості
	зусилля	не обмежитися благими намірами	геть "диванні" мрії
	сприяння	пізнати себе, оволодіти професією	наполегливо вчитися теоретично й практично
	йти, бігти, перелазити	змагання, старт, фініш	головне не перемога, а взяти участь
	завжди	на кожному кроці	поспішай повільно
Долати	змусити	найважча боротьба — боротьба з собою	я можу
	зупинятися	перепочинок, обдумування, рішення	не боятися, брати на себе відповідальність

4. Ознайомтесь із програмами з риторики Н. А. Енгельгардта та А. Ф. Коні. Чи актуальний їх зміст на сучасному етапі? Обґрунтуйте свою відповідь.

Програма курсу лекцій з теорії красномовства (риторика) (Лектор Н. А. Енгельгардт)

Ораторське слово. Могутність слова. Навіювання. Зараження ідеями. Слово-імпровізація. Віще слово. Штучне красномовство. Логічне і патетичне переконання. Відмінність ораторської прози від письмової. Винайдення риторичних ідей. Система загальних місць. Сила кмітливості або дотепність. Намацування складу слухачів. Класифікація натовпу. Система простих ідей. Терміни. Міркування або система складних ідей. Правила ораторського періоду. Риторичне розповсюдження. Винаходження риторичних доводів. Система ораторських доказів. Патетичне в промові. Збудження та угамування пристрастей у слухачів. Дозвіл підйому промови. Рівновага частини логічної і патетичної, доведень і пристрастей. Система пристрастей Спінози і Адама Сміта. Про збудження сміху і сліз. Ораторські прийоми даних доведень (вітіювате мовлення). Система ораторської промови. Розміщення промови (загальна схема). Особливості різних родів красномовства. Проповідь. Судове красномовство. Парламентське красномовство. Агітаційна промова. Академічне красномовство. Застільна промова або спіч.

(Цит. за вид.: Записки Института Живого Слова // Русская риторика: Хрестоматия / Авт. -сост. Л. К. Граудина. — М., 1996. — С. 240–241)

Програма курсу лекцій: живе слово і прийоми поведінки з ним у різних галузях (Лектор А. Ф. Коні)

I. *Суспільно-політичні завдання* живого слова у сфері суду, законодавства, освіти і духовного повчання.

II. *Мистецтво говорити*. Досвід наукових основ і правил красномовства. Практична застосування теорії красномовства.

III. *Психологічні елементи* ораторської промови. *Пам'ять*; її види: однобічна, розсіяна, виняткова тощо. Загальні та особливі недоліки пам'яті. Помилки пам'яті. Пам'ять щодо про-

сторю, часу і душевних порухів. Особливості пам'яті під впливом статі, віку, професії. *Увага*. Види пам'яті: зорова, слухова, змішана. Хворобливі види уваги. Уявні і хибні уявлення. Ненав'язливі ідеї і уявлення. Вміння слухати. Вміння зосереджувати увагу. Експериментальне дослідження пам'яті й уваги.

IV. *Знаряддя промови*. Живе слово. Логіка та образи. Їх вплив на слухачів. Значення мови. Її багатство і бідність, цільність і змішаність. Еволюція мови. Недоліки мовлення і його види. Мова як відображення обсягу понять. *Живе слово* як виразник почуттів і як виразник ідей. Вразливість слів. Слухове значення букв. Порядок розміщення слів і букв. *Жест*. *Ритм*. *Дикція*. Паузи. Граматичні знаки.

V. *Склад промови взагалі*. Вступ загальний і спеціальний. Звернення до слухачів, до історичних спогадів, до дійсності, до суспільно-політичних завдань. Розвиток промови. Подробиці. Вилучення зайвого. Заключення. Пафос. Іронія. Об'єктивність. Ліричний та епічний характер закінчення. Відступи в промові. Цитати, Афоризми. Перспектива в промові. Світлотінь у промові.

VI. *Стосунки оратора і слухачів*. Склад і число слухачів. Їх втомлюваність. Умови, за яких відбувається промова. Темперамент оратора; його голос; його забудькуватість і винахідливість.

VII. *Окремі промови*: а) *Промова судова*. Загальні правила: доводити і переконувати. Різниця у прийомах обвинувача, захисника і громадського позивача. Межі промови. Керівні поради головуєчого.

б) *Промова політична*. Особливі умови політичної промови і безуспішні прийоми. Образи. Уміння розпізнати загальне для всіх почуття. Промова офіційна, ділова, демагогічна. Обережність у прикладах. Точність в історичних посиланнях.

в) *Промова педагогічного характеру*. Центр її тяжіння. Роль синтезу й аналізу. Різноманітність прийомів у різних науках і предметах.

г) *Промова духовна: проповідь*. Значення і місце текстів. Відповідність меті, колу слухачів. Зв'язок з дійсністю. *Наставляння і навчання* поза церквою. Окремі випадки.

VIII. *Історія ораторського мистецтва*. Греція. Рим. Візантія. Середньовіччя. Відродження і реформація. Франція XVII і XVIII ст. Англія XVIII і XIX ст. Росія. Духовне красномовство. Видатні представники живого слова у суді. Їх подібність і відмінність. Політичні оратори.

IX. *Джерела ораторського мистецтва*. Зразки живого слова. Літератури з ораторського мистецтва.

X. *Необхідні умови впливу живого слова*. Знання предмета точне і детальне. Вільне володіння рідною мовою. Без неправди у промові. Неправда іншим, неправда собі і подвійна неправда. Тенденційність промови. Лицемірність у промові. Неправдивість почуття. Софізми. Зловживання словом. Чесність і скупість слова. Щирість слова, її властивості, види і вплив.

XI. *Зв'язок живого слова з літературою*. Взаємовплив. Гармонійний зв'язок. Роль описів і визначень. Межі фантазії у тій чи іншій галузі. Походження та вплив натхнення. Межі його у кожному із видів живого слова. Письмова підготовка живого слова. Її користь і шкода.

(Цит. за вид.: Записки Института Живого Слова // Русская риторика: Хрестоматия / Авт.-сост. Л. К. Граудина. — М., 1996. — С. 241—242)

5. Ознайомтесь із змістом рекомендацій К. П. Зеленецького щодо складання розповідей. Керуючись ними, підготуйте розповідь про М. В. Ломоносова для непідготовленої (4 клас) і порівняно підготовленої аудиторії (9 клас).

- Розповідь — це виклад будь-якого ряду дій і подій із життя людини в їх початку, послідовному продовженні і закінченні.
- Розповідь характеризується *єдністю дій* (одна головна дія не повинна бути змішана з іншими побічними), *простотою викладу* (відсутність всього зайвого, що обтяжує ясність, природність і безперервність послідовності), *зображувальністю* (живе і захоплює подання осіб, їх дій, вчинків тощо).
- Розповідь може починатися з обставин часу, місця або різних випадковостей.

- Розповідь може охоплювати лише один момент із життя особи.
- Епізоди в розповіді мають бути у тісному взаємозв'язку з головною подією.
- Цікавість розповіді повинна бути підтримана з самого початку, підведена до кінця і на останньому етапі зосереджена на одному вчинкові.
- Моральні думки, практичні істини і чуттєвість доцільніші наприкінці розповіді.
- Стиль розповіді не повинен бути ані неприродним, ані пишномовним.
- Близькість до життя і дійсності у всіх подробицях, образах і епітетах — ось головна мета розповідного стилю

(За вид: *Зеленецький К.П.* Курс русской словесности для учащихся. — Ч. 1, 2, 3. — Ч. 1: Общая риторика // Русская риторика: Хрестоматия / Авт.-сост. Л.К. Граудина. — М., 1996. — С. 214–215)

6. Підготуйте повідомлення на тему “Сучасні теоретичні праці з риторики російських вчених, педагогів-риторів”.

7. Підготуйте реферати на теми: а) “Ідея божественного і людського в сутності мови в концепції О. Потебні”; в) “Роль Інституту Живого Слова у вихованні риторично грамотних спеціалістів”.

8. Прочитайте працю видатного російського юриста, сенатора, почесного академіка АН, талановитого лектора А.Ф. Коні “Поради лекторам” (див. дод. до заняття). Чи є актуальними і корисними його рекомендації для сучасного педагога? Обґрунтуйте свою відповідь. На основні положень цієї праці складіть пам’ятку для лектора-початківця.

АНАТОЛІЙ ФЕДОРОВИЧ КОНІ

ПОРАДИ ЛЕКТОРАМ

(1920-ті роки., вперше надруковано в 1956 р.)
(Скорочено)

§ 1. Необхідно **готуватися** до лекції: зібрати цікаве і важливе з цієї теми — прямо чи побічно, скласти стислий, якщо можливо, повний план і переглянути декілька разів. Ще краще написати промову і, ретельно опрацювавши її стилістично, прочитати вголос. Письмовий виклад майбутньої промови дуже корисний лекторам початківцям і тим, хто не володіє яскраво вираженою здібністю вільного і спокійного мовлення.

План повинен бути **рухливим**, тобто таким, щоб його можна було б скорочувати без порушення цілого.

§ 2. Треба одягнутися **просто і пристойно**. В костюмі не повинно бути нічого химерного і кричущого (різкий колір, незвичайний фасон); брудний, неохайний костюм викликає неприємне відчуття. Це важливо пам'ятати, бо **психічний вплив на тих, що зібралися, починається до промови, з моменту появи лектора перед публікою**.

§ 3. Перед кожним виступом подумки треба переглянути план промови, тобто, кожний раз приводити до порядку підготовлений матеріал. Коли лектор усвідомлює, що добре пам'ятає все те, про що належить сказати, то це надає йому бадьорості, вселяє впевненість і заспокоює.

§ 4. Лектору, а особливо початківцю, дуже заважає **страх** перед слухачами, страх від усвідомлення, що промова виявиться невдалою, той **обтяжливий** стан душі, який добре знайомий кожному, хто виступає прилюдно, — адвокатів, співаків, музикантів і т. п. Все це з практикою зникає значною мірою, хоча деяке хвилювання відчувається завжди.

Щоб менше хвилюватися перед виступом, необхідно бути **більш впевненим** у собі, а це можливо лише за кращої підготовки до лекції. Чим краще володієш предметом, тим менше хви-

люється. **Сила хвилювання обернено пропорційна затраченій на підготовку праці**, або, правильніше, результату підготовки. Попередня праця, яку ніхто не бачить, — основа впевненості лектора. Ця впевненість одразу ж зростає під час самої промови, тільки-но лектор відчує (а відчує він неодмінно швидко), що говорить вільно, тямуючи, справляє враження і знає все, що треба ще сказати.

Коли запитали Ньютона, як він відкрив закон тяжіння, великий математик відповів: “Я про це довго думав”. Інша видатна людина — Альва Томазо Едісон сказав, що в його винаходах було 98 % поту і 2 % “натхнення”...

§ 5. Бажано починати промову із звертання: *Товариші*. Можна побудувати початкову фразу й так, щоб ці слова були в середині: *Сьогодні, товариші, вас чекає...*

§ 6. Говорити треба голосно, ясно, чітко (щодо дикції), монотонно, якщо це можливо виразно і просто. В тоні має бути впевненість, переконаність, сила. Не повинно бути учительського тону, неприємного і непотрібного — дорослим, нудного — молоді.

§ 7. Тон мовлення може підвищуватися (те, що в музиці *crescendo*), але **слід взагалі змінювати тон** — підвищувати і знижувати його у взаємозв'язку зі змістом і значенням цієї фрази і навіть окремих слів (логічний наголос). Тон підкреслює. Інколи добре “впасти” тонально: з високого раптово перейти на низький, зробивши паузу. Це “інколи” визначається місцем у промові. Говориш про Толстого — і перша фраза про його “відхід” може бути виголошена низьким тоном; цим відразу підкреслюється велич моменту в житті нашого великого письменника. Точних вказівок дати з цього питання неможливо: їх може підказати чуття лектора, вдумливість. Варто пам'ятати про значення пауз між окремими частинами усного мовлення (теж саме, що і абзац або червоний рядок на письмі). Промова не може виголошуватися одним махом; вона повинна бути промовою, живим словом.

§ 8. **Жести** поживляють промову, але ними слід користуватися обережно. Виразний жест (піднята рука, стиснутий кулак, різкий і швидкий рух тощо) має відповідати змісту і зна-

ченню цієї фрази або окремого слова (тут жест діє у згоді з тоном, підсилює промову). Дуже часті, одноманітні, метушливі, різкі рухи рук неприємні, припадають, набридають і дратують.

§ 9. Не слід ходити по сцені, роботи одноманітні рухи, наприклад, переступатися з ноги на ногу, присідати тощо.

§ 10. Корисно **зустрічатися** очима з окремою групою слухачів (особливо в маленьких аудиторіях, кімнатах): слухачі дивляться на лектора і їм приємно, якщо лектор погляне на них. Цим привертається увага і завойовується прихильність до лектора. **У лектора не повинно бути однієї якоїсь точки, на яку спрямовується під час промови його погляд.**

§ 11. Лектор повинен бути добре **освітленим**; обличчя має говорити разом із мовленням.

§ 12. Від лектора вимагається великої **витримки** і вміння володіти собою за всіх несприятливих обставин. Ніякі відволікаючі обставин не повинні на нього діяти (біноклі, газети, повертання, шурхотіння, плач дитини, гавкіт... собаки). Лектор повинен робити свою справу. Вказані дрібниці (їх можна нарахувати з десяток), між якими є і ті, що діють на самолюбство, з часом, з практичним досвідом психічно не будуть впливати, до них лектор звикне.

§ 13. У разі різкого шуму — закликати до тиші і продовжувати промову. Якщо перед початком промови можна передбачити, що буде шумно, якщо видно, що публіка знервована, саму промову почати із заклику до тиші, а в цьому заклику має бути одна-дві фрази, які можуть повернути увагу.

§ 14. **Уникайте шаблону у промові**, це особливо небезпечний на початку і в кінці. Публіка помічає все, і шаблон може бути мотивом для якої-небудь витівки, наприклад, шаблонно почату лектором фразу закінчить хто-небудь у рядах і випередить лектора. Шаблон — абсолютно неприпустиме зло у будь-якій творчості.

§ 15. Не застосовуйте в промові одних і тих самих висловів, навіть одних і тих самих слів близько один від одного. Флобер і Мопассан радили не ставити у тексті однакових слів ближче, як за 200 рядків.

§ 16. Форма промови — проста, зрозуміла. Іншомовний елемент допустимий, але його слід відразу пояснити, але пояснення має бути коротким, карбованим; пояснення не повинно забирати на себе багато уваги. Краще не допускати складних для розуміння іроній, алегорій тощо; все це не засвоюється слабorozвиненим розумом, пропадає задарма, добре діє **просто наочне порівняння, паралель, виразний епітет**.

§ 17. Лірика припустима, але її повинно бути мало (тим вона цінніша). Лірика має бути щирою, як і вся промова взагалі...

§ 18. Елемент зворушливого, жалісливого може бути в промові, але щоб “зворушливе” справді “торкало” серце, потрібно про зворушливе говорити **спокійно, холодно, безпристрасно**; ні голос не повинен тремтіти, ні сльоза відчуватися, не повинно бути ніякого зовнішнього припливу зворушливості, це створює **контрастний фон**: чорні лінії зливаються з чорним фоном, а на білому виступають різко. Так із зворушливим. Наприклад, читати сцени страти Остапа потрібно протокольно, сухо, холодно, сталевим міцним голосом і змінити його там, де не можна вже не змінити: опис страждань козаків, Остапа і вигук його: “Батько! Чи чуєш ти все це?!”

§ 19. Щоб лекція мала успіх, потрібно: 1) завоювати увагу слухачів і 2) утримувати увагу до кінця промови.

Привернути (завоювати) увагу слухачів — перший відповідальний момент у промові лектора — найскладніше. Увага всіх взагалі (дитини, невігласа, інтелігента і навіть ученого) збуджується **простим цікавим... і близьким**, таким, що напевно переживав чи випробував кожний. Отже, перші слова лектора повинні бути надзвичайно простими, доступними, зрозумілими і цікавими (... **привернути увагу**). Цих “гачків” — вступів, що “чіпляють”, може бути дуже багато: що-небудь із життя, щось несподіване, який-небудь парадокс, яка-небудь дивинка... (пов’язана з усією промовою), неочікуване і непусте запитання тощо.

Приклад перший. Маємо говорити про Калігулу, римського імператора. Якщо лектор почне з того, що Калігула був сином Германіка і Агрипини, що народився у такому-то році, унаслідував такі-то риси характеру, так і там прожив і виховувався,

то... увагу навряд чи можна збудити. Чому? Бо в цих відомостях немає нічого незвичайного і, напевно, цікавого, для того щоб завоювати увагу. Давати цей матеріал все одно доведеться, **але не відразу потрібно давати його, а лише тоді, коли збудженою вже буде увага присутніх, коли вона із розсіяної стане зосередженою.** Стояти можна на підготовленому ґрунті, а не на тому, що потрапив випадково. Це — закон. Перші слова і мають цю мету: **привести тих, що зібралися до стану уважного сприйняття.** Перші слова повинні бути надзвичайно простими (доцільно уникати в цей момент складних речень, доречними будуть прості речення). Можна почати так: *У дитинстві я любив читати казки. З усіх казок на мене особливо сильно впливала одна (пауза): казка про людоїда, що пожирав дітей. Мені, маленькому, було надзвичайно шкода тих дітей, яких велетень-людоїд різав, як поросят, великим ножем і кидав у великий котел, що димівся. Я боявся цього людоїда і коли темніло в кімнаті, думав, як би не потрапитися до нього на обід. Коли ж я виріс і про дещо дізнався, то...* далі йдуть **перехідні** слова (дуже важливі) до Калігули, а потім мова по суті. Скажуть: причому тут людоїд? А до того, що людоїд — у казці і Калігула — у житті — брати по жорстокості.

Зрозуміло, якщо лектор не наголошуватиме у промові про Калігулу на його жорстокості, то людоїд буде недоречним. Тоді треба скористатися іншим прийомом, щоб заволодіти увагою. Оригінальність початку інтригує, привертає... навпаки, звичайний початок сприймається в'яло, на нього з небажанням... реагують; він заздалегідь визначає важливість всього наступного.

Приклад другий. Будемо говорити про Ломоносова. У вступі можна намалювати (коротко — неодмінно коротко, але сильно!) картину втечі до Москви хлопчика-дитини, а потім... минуло багато років. У Петербурзі, в одному із старовинних будинків часів Петра Великого, в кабінеті, що уставлений фізичними приладами, завалений книгами, кресленнями і рукописами, стоїть біля столу чоловік у білій перуці, придворному мундирі і пояснює Катерині II нові досліді з електрики. Цей чоловік і є той самий хлопчик, який колись темної ночі втік із рідної домівки.

У цьому разі діє на увагу простий початок, який начебто не стосується Ломоносова, і різкий контраст двох картин.

Увагу неодмінно буде завойовано, а далі можна розповідати про Ломоносова по суті: поет, фізик, хімік...

Приклад третій. Потрібно пояснити закон всесвітнього тяжіння. Беручи до уваги все попереднє про вступ, про перші слова лектора для заволодіння увагою, і цю лекцію можна було б почати так: *Різдвяної ночі 1642 року, в Англії, сім'я фермера середньої руки відчувала велике сум'яття. Народився хлопчик такий маленький, що його можна було викупати у пивному кухлі.* Далі декілька слів про життя і навчання цього хлопчика, про студентські роки, про обрання в члени королівської громади і під кінець, ім'я самого Ньютона. Після цього можна розпочинати виклад суті закону всесвітнього тяжіння. Роль цього “пивного кухля” — тільки привернути увагу. А як про нього дізнатися? Треба читати, готуватися, ознайомитися з біографією Ньютона...

Початок повинен враховувати знання аудиторії. Наприклад, початок лекції про Ломоносова не підійшов би для аудиторії інтелегентної, оскільки із перших слів усі б здогадалися, що йдеться саме про Ломоносова, і оригінальність початку стала б жалюгідною, штучною.

Друге завдання лектора — утримати увагу аудиторії. Якщо увагу збуджено вступом, необхідно утримати її, інакше не будуть слухати, почнеться рух і, врешті з'явиться та “суміш” обтяжливих ознак байдужості до слів лектора, яка вбиває будь-яке бажання продовжувати промову.

Утримати і навіть підвищити увагу можна:

- стислістю,
- швидким темпом мовлення,
- стислими освіжаючими відступами.

Стислість промови полягає не лише в стислості часу, протягом якого вона виголошується. Лекція може тривати годину і все-таки бути короткою; та сама лекція протягом 10 хвилин може здаватися довгою, стомлюючою.

Стислість — відсутність усього зайвого, що не стосується змісту, “Без води” і того, що засмічує, чим зазвичай грішать промови. Треба уникати зайвого: воно розхолоджує і призводить до втрати уваги слухачів... Промова має бути **економною, пружною**. Не можна міркувати так: нічого, я залишу це слово, це речення, цей образ, хоча вони і не особливо важливі. Все неважливе — викидати, тоді і буде стисло... Треба робити так, **щоб слів було порівняно небагато, а думок, почуттів, емоцій — багато...**

Швидкий темп мовлення зобов’язує лектора не затримувати уваги в підходах до нових частин (нових питань — моменатах) промови. Наприклад, доводиться чути: *Що ж стосується гумору Чехова, гумору вкрай своєрідного, то про нього можна так сказати так...* Замість цих непотрібних слів треба сказати: *Гумор Чехова відрізняється дивовижною м’якістю, він гуманний*. Потім — закріплення прикладами. Стислі освіжаючі відступи потрібні у великій... промові, коли ми впевнені, що слухачі вже стомлені. **Стомлена увага** — неувага. Відступи повинні бути **легкими**, навіть комічного характеру, і в той самий час пов’язаними зі змістом певної частини промови. **В маленькій промові можна обійтися і без відступів**: увага може зосереджуватися якісним змістом самої промови.

Кінець промови повинен “заокруглити” її, тобто зв’язати з початком. Наприклад, у кінці промови про Ломоносова (див. вище) можна сказати: *Отже, ми бачили Ломоносова хлопчиком-рибалкою і академіком. В чому причина такої чудової долі? Причина — лише жага знань, титанічна праця, помножена на талант, відпущений йому природою. Все це допомогло бідному синові рибалки і прославило його ім’я*.

Зрозуміло, такий кінець не для усіх промов є обов’язковим. **Кінець — підсумок всієї промови** (як у музиці останній акорд — підсумок попереднього; хто має музикальне чуття — той завжди скаже, не знаючи п’єси, судячи лише з акорду, що п’єса закінчилась); кінець має бути таким, щоб слухачі відчули (не лише за тоном лектора, це обов’язково), **що далі говорити нічого**.

§ 20. Для успіху промови важливий **перебіг думки** лектора. Якщо думка скаче з предмета на предмет, перебігає, якщо

головне постійно переривається, то таку промову майже неможливо слухати. Необхідно побудувати план так, щоб друга думка виходила з першої, третя із другої і т. д., або щоб був **природний перехід від одного до іншого.**

Приклад: риси характеру Калігули — жорстокість, розпуста, зарозумілість, марнотратство. Якщо в розповіді про жорстокість говорити про рису марнотратства (думка перескочила!), а в розповіді про розпуста — про зарозумілість (думка знову перескочила!), то не буде логічного перебігу думки... Засіб проти такого недоліку — **продуманий план** і його точне **виконання**...

§ 21. Найкращі промови прості, ясні, зрозумілі і сповнені глибокого змісту. За браком власної “глибокої думки” дозволено користуватися мудрістю мудрих, дотримуючись міри і в цьому, щоб не загубити свого “я” поміж Лермонтовими, Толстими, Діккенсами...

(За вид. *Кони А. Ф.* Советы лекторам // Русская риторика: Хрестоматия / Авт.-сост. Л. К. Граудина. — М., 1996. — С. 316–322)

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Волперский В. П.* Риторика в России XVII—XVIII вв. — М., 1988. — 180 с.
2. *Зеленецкий К. П.* Курс русской словесности для учащихся. — Ч. 1, 2, 3. — Ч. 1: Общая риторика // Русская риторика: Хрестоматия / Авт.-сост. Л. К. Граудина. — М.: Просвещение, 1996. — С. 20–212.
3. *Зязюн И. А., Сагач Г. М.* Краса педагогічної дії. — К.: УФІМБ, 1997.
4. *Кошанский Н. Ф.* Общая риторика // Русская риторика: Хрестоматия / Авт.-сост. Л. К. Граудина. — М.: Просвещение, 1996. — С. 154–163.
5. *Кошанский Н. Ф.* Частная риторика // Русская риторика: Хрестоматия / Авт.-сост. Л. К. Граудина. — М.: Просвещение, 1996. — С. 163–165.
6. *Ломоносов М. В.* Краткое руководство к красноречию... // Русская риторика: Хрестоматия / Авт.-сост. Л. К. Граудина. — М.: Просвещение, 1996. — С. 60–67.

7. *Ломоносов М.В.* Краткое руководство к риторике... // Русская риторика: Хрестоматия / Авт.-сост. Л.К. Граудина. — М.: Просвещение, 1996. — С. 67–69.
8. *Мерзляков А.Ф.* Краткая риторика // Русская риторика: Хрестоматия / Авт.-сост. Л.К. Граудина. — М.: Просвещение, 1996. — С. 132–143.
9. *Михальская А.К.* Педагогическая риторика: история и теория: Учеб. пособие для студ. пед. ун-тов и ин-тов. — М., 1998. — 432 с.
10. *Рожественский Ю.В.* Теория риторики. — 2-е изд., исправ. — М.: Добросвет, 1999. — 482 с.
11. *Русская риторика: Хрестоматия/Авт.-сост. Л.К. Граудина.* — М., 1996. — С. 38–255.
12. *Сагач Г.М.* Вибрані твори: В 5 т. — Рівне, 2006.
13. *Сагач Г.М.* Золотослів. Ч. 1. — К.: Школяр, 1998. — С. 35–40.
14. *Сперанский М.М.* Правила высшего красноречия // Русская риторика: Хрестоматия / Авт.-сост. Л.К. Граудина. — М.: Просвещение, 1996. — С. 74–91.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

1. *Волков А.А.* Курс русской риторики. <http://www.klikovo.ru/db/sect/51>
2. *Вопросы теории и практики обучения профессиональной речи в современных публикациях и исследованиях* <http://www.seun.ru/books/Books/KafFiP/Metod/orlov02/1.2.htm>
3. *Миртов.* Живое слово http://www.orator.biz/?full=1&s=38&d_id=162
4. *Пекерская Е.М.* Вокальный букварь http://www.orator.biz/?full=1&s=39&d_id=118
5. *Риторические тренинги* С. Шипунова. <http://www.orator.biz>
6. *Російська асоціація дослідників, викладачів і вчителів риторики* <http://www.pereplet.ru/ritor/educ.shtml>
7. *Электронные лингвокультурологические курсы* <http://gramota.ru/book/ritorika/index1.htm>

ЗАНЯТТЯ VII

РОЗВИТОК ФІЛОСОФСЬКО-ДИДАКТИЧНОЇ РИТОРИКИ УКРАЇНИ В XX СТ.

1. Антон Семенович Макаренко про роль слова у вихованні.
 2. Художньо-ораторська спадщина видатного українського педагога Василя Олександровича Сухомлинського.
 3. Праці педагогів-риторів Івана Андрійовича Зязюна, Алли Йосипівної Капської, Галини Михайлівни Сагач.
-

МАУП

Красномовство — одна із якісних характеристик діяльності педагога. У працях відомих вчених-педагогів К. Д. Ушинського, А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського та ін. серед якісних показників професіоналізму вчителя уміння володіти усним словом завжди виокремлювалося як одне із домінуючих.

Видатний вітчизняний теоретик-педагог **Антон Семенович Макаренко (1888–1939)** мріяв про педагогів-вихователів, які б володіли мистецтвом живого слова, що є особливим і необхідним творчим умінням у роботі з дітьми та дорослими.

Аналіз його праці “Педагогіка індивідуальної дії” показує, що вчений-практик рекомендував педагогам-початківцям самовдосконалюватися, проводити етюдні роботи з метою оволодіння мистецтвом красномовства, поведінкою, спілкуванням у різних аудиторіях. При цьому особливу увагу звертав на розвиток спеціальних знань і вмінь, “без яких жоден вихователь не зможе працювати, оскільки в нього не поставлений голос, він не вміє розмовляти з дитиною і не знає, в яких випадках як треба говорити” (Макаренко А. С. Педагогіка індивідуальної дії // Твори. — К., 1954. — Т. 5. — С. 162). Теоретик-педагог передбачав необхідність обов’язкового викладання у педагогічних вищих навчальних закладах постановки голосу, навчання володіти позою, своїм тілом, обличчям. Спостереження А. С. Макаренка показали, що постановка голосу має значення для того, щоб уміти якнайточніше, інтонаційно різноманітно висловлювати свої думки та почуття. Як треба робити догану, в яких межах педагог має право виявляти свій гнів та обурення. При цьому вчений прекрасно розумів спільне та різне в артистичній та педагогічній діяльності: “... якщо ми йдемо в театр і милуємося акторами, які грають прекрасно, то там це гра — наша естетична насолода, а тут вихованець має перед собою такий самий

А Макаренко

живий організм, але не той, що грає, а той, що виховує” (Там само. — С. 162–163).

А. С. Макаренко наполягав на тому, щоб у вчителя було більше “мажору”, і дотепності, і простої привітної посмішки. Він радив, аби вчитель не дозволяв собі, сумного виразу обличчя навіть, якщо він хворий чи має неприємності. Педагог протестував проти того, аби вчителі голосом відображали свій настрій. Макаренко писав, що настрої у вчителя може бути яким завгодно, а голос — повинен бути справжнім, хорошим, твердим (*Павлова М. П.* Педагогическая система А. С. Макаренко. — М.: Профтехиздат, 1963. — С. 136).

Антон Семенович не погоджувався з рекомендацією педагогічного журналу Наркомпроса говорити з вихованцями “рівним голосом”. На думку Макаренка, “говорити рівним голосом — це означає: мені байдуже, як ти поводишся, але я розмовляю з тобою, тому що я виконую свої обов’язки... Я не хочу сказати, що потрібно кричати на вихованців. Ні! Але потрібні пристрасть, любов, захоплення своєю власною справою. Якщо я не вмю хвилюватися, то я зобов’язаний цьому навчитися” (Там само. — С. 132).

Макаренко говорив, що вчителеві необхідно знати життя і особливості кожного вихованця: його прагнення, сумніви, слабкості, що читає, які таланти і здібності необхідно розвивати, фактичні знання вихованця, причому знати їх потрібно в розвитку і тенденціях та інше. Ці знання будуть особливо повноцінними, якщо вчитель веде щоденник (Там само. — С. 137–138).

В оповіданні “Викладач словесності” А. С. Макаренко розповідає про викладача словесності, який відрізнявся від усіх інших педагогів красномовством, “дивовижним виразом гідності і людської простоти”. А. С. Макаренко писав, що вчитель “читав завжди стоячи за кафедрою, надавав перевагу простому, точному мовленню, в якому рідко зустрічалося відкрите гаряче слово. Проте у його міміці було стільки емоцій і правди, скільки розуму — то захопленого, то засуджуючого, то сумнівного, стільки стримуваної сили душі, що ми не могли відірватися від його обличчя. Читаючи нам, він сам жив гаряче і глибоко, хоча і не хотів показувати нам це своє справжнє життя... По-

чинав він говорити завжди несподіваними словами... Читав він просто, без прийомів декламації, але вмів непомітно вкласти в кожне слово стільки почуттів, таку переконаність, що древнє слово несподівано хапало за серце” (Преподаватель словесности // Макаренко А. С. Собрание сочинений: В 4 т. — М., 1997. — Т. 3. — С. 502–503).

Антон Семенович Макаренко, описуючи стиль викладання вчителя словесності Мефодія Васильовича, показує низку інших його риторичних прийомів: постійне звертання до слухачів (“Юнаки...”), риторичні запитання до слухачів (“Він запитував у нас суворо, начебто і ми винуваті у чомусь: — Від чого? Від чого загинули ці доблесні, сильні люди, що любили свою Руську землю?), оживляв поета, його оточення (“Багато випало страждань на долю цього поета. Це було нестерпно бачити, як гине Руська земля, як гинуть доблесні люди від егоїзму, жадібності, від роздробленості...”), створення атмосфери співтворчості (“Ми з вами поважаємо громадянську тему в літературі...”, “Уявіть собі, такий поет...”, “Втім, давайте читати”, “Бачите, були люди, доблесні люди, сильні, виховані для боротьби...” та ін.), моменти драматизації (“Юнаки, ці люди були мужніми, і вони знали, що за ними стоїть Руська земля. Знали, сім століть тому знали, можливо, не гірше нас з вами. Дивіться, як вони помирали. Він читав далі...”) тощо (Там само. — С. 503–504).

Як бачимо, А. С. Макаренко вважав, що однією з надзвичайно важливих якостей педагога є словесна майстерність.

Педагогічна спадщина **Василя Олександровича Сухомлинського (1918–1970)** містить унікальну скарбницю ідей з педагогічної риторики. Проблема майстерності мови вчителя репрезентована В. О. Сухомлинським у багатьох працях, зо-

В. Сухомлинський

крема: “Слово про слово”, “Слово вчителя в моральному вихованні”, “Рідне слово”, “Слово і емоційна культура людини”, “Розповідь учителя як метод навчання”, “Слово і мислення”, “Мислення, живе слово, творчість — в основі системи навчання”, “Як добитися, щоб слово вихователя доходило до серця вихованця”, “Оволодівайте мистецтвом індивідуальної бесіди з вихованцем” та ін.

За своїм класичним призначенням риторика завжди служила Істині, Добру і Красі, Вірі, Надії і Любові — у цьому її потужний гуманістичний потенціал. Для риторики концептуально важливим є не лише навчити майбутнього оратора правильному і точному викладу істини, а й — розвивати у нього вміння попередньо відчуті її (істину) всім своїм серцем і, переробивши в “лабораторії свого серця”, подати її слухачам як живе, одухотворене і сердечне слово. Таке бачення педагогіки живого слова як гармонізуючої потенції чітко прослідковується у працях В. О. Сухомлинського. Вчений пише: “Мистецтво виховання включає насамперед мистецтво говорити, звертатися до людського серця. Я твердо переконаний, що багато шкільних конфліктів, які нерідко закінчуються великою бідой, починаються з невміння вчителя говорити з учнями” (Сухомлинський В. О. Слово вчителя в моральному вихованні // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т. — К., 1977. — Т. 5. — Статті. — С. 321).

Греко-римська античність створила моральний ідеал оратора, громадянина демократичного полісу, який здатний відчувати добро, розв’язувати проблеми полюбовно. За висловом М. Ф. Квінтіліана, “*nemo orator nisi vir bonus*” — справжнім оратором може бути лише добра або моральна людина. У педагогічному доробку В. О. Сухомлинського читаємо: “... особистість учителя розкривається перед учнем в єдності слова і поведінки. Учитель у слові виявляє себе, свою культуру, свою моральність, своє ставлення до вихованця” (Там само. — С. 322).

Під поняттям ораторської моральності розуміють етичні вимоги (чесність, скромність, доброзичливість, передбачливість), які висуває суспільство будь-якому оратору, а особливо педагогу. “Толвне, що визначає ефективність слова вчителя, — за-

значає В. О. Сухомлинський, — його чесність. Учні дуже тонко відчують правдивість слова, чутливо відгукуються на нього. Ще тонше відчують учні неправдиве, лицемірне слово” (Там само. — 322). “Кожний прояв педагога повинен відображати його особистість, його моральність, людяність, доброту, правдивість.... Скільки б хороших слів не виголошував учитель, вони будуть для вихованців порожнім звуком, якщо в житті свого наставника вони не побачать втілення всіх цих слів і закликів” (Там само. — С. 330).

Цікавим є факт, що на початку 50-х років ХХ ст., коли “риторичний вірус” почав ледь-ледь відчуватися у повітрі, В. О. Сухомлинський поставив перед учителями Павліської середньої школи завдання дослідити і вивчити проблему “навколишнє життя — думка — слово”. Його наслідком було формулювання твердження про **органічну єдність образу, емоції і слова** (Сухомлинський В. А. Школа и природа // Советская педагогика. — 1969. — № 5. — С. 41).

Цінною є думка В. О. Сухомлинського про обов’язкове знання учителем аудиторії слухачів, тобто — значимість “закона моделювання аудиторії”. Педагог зазначає: “Справді народний учитель — людина, яка вміє **“глаголом жечь сердца людей”** (виділено. — В. С.)... Послухайте, як він говорить зі своїми вихованцями, і відчуєте, що означає виховання словом. Здається, що кожне слово, з яким він звертається до дітей, спрямоване на ту саме хвилю, що й потаємні струни дитячої душі. Він знає, яку реакцію викличе в дитячих серцях кожне його слово, і будить словом саме ті почуття, які треба збудити в цей момент. Це уміння володіти словом іде від великої внутрішньої культури, від знання душі дітей, від життєвої мудрості, від морального права вчити і повчати...” (Сухомлинський В. О. Народний учитель // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т. — К., 1977. — Т. 5. Статті. — С. 251–252).

Що мотивує учнівську аудиторію як групу? Які її секрети? Який характер? Які інтереси? Які соціально-демографічні та індивідуально-особистісні ознаки? Як знайти стежку до душі слухачів у аудиторії?

Дуже ефективним шляхом вивчення аудиторії, зокрема її індивідуально-особистісних ознак (внутрішнього світу кожного суб'єкта), в педагогічній системі В.О. Сухомлинського була підготовка кожним класним керівником педагогічної характеристики учня.

Педагогічна характеристика вимагала “проникнення педагога в духовний світ дитини ... вивчення її мислення, почуттів, характеру, волі, інтересів. Виховувати — це насамперед знати дитину, а щоб знати — треба постійно бачити, вивчати”, — зазначав В.О. Сухомлинський (*Сухомлинський В.О.* На нашій совісті — людина//Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т.— К., 1977. — Т. 5. Статті. — С. 204).

Педагогічна характеристика передбачала: спостереження за дитиною, аналіз здоров'я, фізичного розвитку, умов всебічного розвитку, індивідуальних особливостей розумового розвитку (як дитина сприймає предмети і явища навколишнього світу, як у неї відбувається формування понять, які особливості її мови, як вона запам'ятовує, як розвинуте в неї образне й абстрактне мислення, яке емоційне забарвлення її мови, який ступінь її емоційної культури); середовище, обставини, в яких формується інтелект дитини (позитивні і негативні фактори, від яких залежить багатство її сприймання, уявлень, мови, кругозору); аналіз інтелектуального, морального життя сім'ї; аналіз емоційної культури дитини (*Сухомлинський В.О.* Слово до спадкоємця // Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т. — К., 1977. — Т. 5. Статті. — С. 447–448).

Важливою складовою характеристики дитини, вважав В. Сухомлинський, є її перспективність. “Ми прагнемо не тільки аналізувати те, що є, а і висловлюємо свої міркування, наміри, плани активного виховного впливу на особистість дитини, розповідаємо про те, як уже зараз здійснюється цей вплив, які труднощі зустрічаються ... Ми намічаємо, що треба зробити практично, щоб увести дитину в активну творчу діяльність... Ми приходимо до висновку про те, що потрібно зробити для ... розвитку дитини... щоб завтра вона не була такою, як сьогодні, щоб у ній народжувалося й розвивалося нове”, — зауважував В.О. Сухомлинський (*Сухомлинський В.О.* Розмова з молодим

директором школи // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т. – К., 1977. – Т. 4. – С. 449).

Такі стійні і довготривалі спостереження давали можливість педагогові: а) створювати цілісний портрет аудиторії та кожної особистості зокрема; б) впливати на аудиторію з метою її розвитку; в) реалізовувати стратегічний і тактичний закони риторики педагогічного спрямування.

Слушною є думка В. О. Сухомлинського про різноманітність стратегій переконання малюків і підлітків, юнаків і дівчат. “Якщо маленький школяр охоче бере істину з яскравої життєвої історії, то для підлітка, і тим більше для юнаків, шлях до переконання лежить через філософствування, роздуми, міркування” (Сухомлинський В. О. Слово вчителя в моральному вихованні // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т. – К., 1977. – Т. 5. Статті. – С. 323).

В. О. Сухомлинський розробив своєрідну методику розвитку в учнів риторичних умінь, хоча термін “риторика” і не вживає у своїх наукових працях. Першим етапом вважав формування уміння виразно читати, що сприяє розвитку творчих здібностей молодших школярів, зокрема образно-емоційної сфери.

Монотонне, невиразне, неемоційне читання дітей В. О. Сухомлинський пояснював тим, що переважно читання відірване від духовного життя, від думок, почуттів і уявлень дітей. Дитину цікавить одне, а читає вона про інше. “Читання, – зазначав педагог, – збагачує життя дітей лише за умови, коли слово торкається найпотаємніших куточків їхніх сердець” (Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т. – К., 1977. – Т. 3. – С. 84).

У навчанні виразному читанню В. О. Сухомлинський також велику роль надавав тому, щоб дитина відчувало джерело думки – природу, і саме в ній переживала красу слова. Він писав: “Ось учень читає речення: “І пішов бичок у темний ліс, зустрів його там сірий вовк”. Зі словами “темний ліс” у свідомості дитини пов’язані картини природи: вечірній присмерк у лісі, таємничий нічний шерех, тривожний шелест листя перед грозою. Все це ввійшло в її духовне життя, виграє яскравими барвами

і переливається звуками музики природи, коли до слуху долинають слова “темний ліс”. Ніякі пояснення вчителя — як читати, як вимовляти, як правильно поставити інтонацію — не можуть навчити дитину емоційно багатого читання, коли вона не знає доріжки до джерела живого слова і думки” (Там само. — С. 196).

Залучення молодших школярів до емоційно насиченого, яскравого, виразного читання здійснювалося у процесі різних колективних виразних читань, художніх розповідей. Особливими видами творчого читання було читання улюбленого оповідання, вірша, читання з продовженням (Там само. — С. 199).

Традиційними у Павлівській школі були загальношкільні вечори і ранки виразного читання. Кожен бажаючий взяти участь у цій творчій справі готувався прочитати виразно своє улюблене оповідання чи вірш. Двічі — в кінці першого півріччя та в кінці навчального року — відзначалося Свято Рідного слова. Це було своєрідне творче змагання, де вирішували найстаріші люди села, хто найкраще прочитав оповідання чи вірші.

Важливим засобом формування риторичної особистості В. О. Сухомлинський вважав заохочення школярів до словесної творчої діяльності, яка дає змогу дитині, вправляючи свої творчі прагнення і навички, оволодіти літературною мовою, цим найтоншим і найскладнішим знаряддям формування і передачі думки, почуття, внутрішнього світу людини.

В. О. Сухомлинський вважав за необхідне не лише цілеспрямовано формувати уміння і навички творчої словесної діяльності, а передусім виховувати потребу в цій діяльності. “Творчість не приходить до дітей з якогось натхнення. Творчості треба вчити”, — писав В. О. Сухомлинський (Там само. — С. 206).

Основою формування риторичних здібностей учень вважав цілеспрямовану організацію спостережень за світом природи, за працею тощо, яка ставала для учнів школою сприймання, засобом оволодіння мисленневими прийомами, виробляти у них уміння помічати у предметі яскраве, характерне і зображувати це словом. Поклавши у систему навчання яскраву думку, живе слово і творчість дитини В. О. Сухомлинський розробив зміст і методику застосування нових форм розвитку рито-

ричної особистості: подорожі до джерела рідного слова, уроки слова і почуттів та ін.

“Ми йшли в природу — в ліс, в сад, на поле, луг, берег річки, — слово ставало в моїх руках знаряддя, за допомогою якого я відкривав дітям очі на багатство навколишнього світу. Відчуваючи, переживаючи красу побаченого і почутого, діти сприймали найтонші відтінки слова, і через слово “краса” входила в їхні душі. “Подорожі” в природу були першим поштовхом до творчості”, — стверджував В. О. Сухомлинський (Там само. — С. 202). Учений не тільки показав педагогічний зміст словесної творчості школярів, а і переконував втілювати наукові істини у досвід роботи вчителя над розвитком зв’язного мовлення учнів. Учні Павлівської школи складали оповідання про свої спостереження над явищами природи, окремими предметами, різними трудовими процесами; давали оцінку моральних учинків поведінки, взаємовідносин у колективі; писали твори на теми прислів’їв і приказок; про події, в яких діти самі брали участь; твори-фантазії та ін.

Не можна не погодитися із твердженням В. О. Сухомлинського про вирішальну роль особистого творчого прикладу вчителя. “Свої твори-мініатюри і вірші я читаю іноді учням. Мені радісно ділитися з ними думками, враженнями від навколишнього світу — природи, людей. Я бачу, що дітей особливо вражають ті твори і вірші, в яких вони відчувають щось пережите ними самими. Коли до серця дітей доходить мій твір або вірш, вони самі беруться за перо, прагнуть вилити свої почуття” (Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т. — К., 1977. — Т. 4. — С. 47).

Крім оповідань, В. О. Сухомлинський навчав учнів складати казки. “Казка є тим різцем..., — писав він, — який відточує найтонші риси індивідуального мислення кожної дитини...” (Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу. — К., 1971. — С. 98).

В. О. Сухомлинського небезпідставно вважають творцем методики навчання дітей складати казки. Основними технологічними чинниками цієї методики були: 1) створення умов для поштовху фантазії, щоб діти могли побачити казки навко-

ло себе, основними джерелами яких були природа і Кімната казки; 2) показ учителем у присутності дітей зразка створення казки; 3) технологія складання казки повинна мати певну послідовність: від слухання казки — до її розповіді, від слухання — до її закінчення і, власне, самостійного складання.

У роботі над змістом казки В. О. Сухомлинський переслідував мету збагачення словникового та фразеологічного запасу учнів, без чого казка була б сухою і нецікавою.

Найвищим щаблем словесної творчості школярів педагог вважав поетичну творчість, бо краса слова найяскравіше втілена в поезії. У ній учні мають можливість почути музику слова та його найтонші емоційні відтінки. І це твердження — не безпідставне. Сучасний учений у галузі риторики П. С. Таранов зауважує: “Мовлення поета риторичне. У віршах присутня вся каноністика красномовства. Отож, виховуватися на віршах завдання і обов’язок оратора” (*Таранов П. С. Искусство риторики.* — Симферополь, 2001. — С. 271).

Тренування пам’яті, володіння особливими прийомами запам’ятовування (меморія, як відомо, є одним із п’яти розділів риторики) гарантує школяреві можливість контролювати всю структуру складеного і виголошеного ним художньо-словесного тексту твору-мініатюри, казки, оповідання, опису, роздуму, вірша тощо. Тому В. О. Сухомлинський особливу увагу звертав на розвиток в учнів пам’яті. Він поступово розвивав і поглиблював уявлення школярів про її фізіологічну основу. Багаторічні спостереження привели В. О. Сухомлинського до висновку, що пам’ять починає вдосконалюватися на зіткненні довільного та мимовільного запам’ятовування. Чим глибше учень вдумається у зміст вивчуваного, чим ясніше уявляється йому сутність фактів, явищ, тим міцніше воно запам’ятовується. Численні спостереження В. О. Сухомлинського показали: якщо школяр здобуває знання, досліджуючи, аналізуючи все нові й нові факти, відбувається не лише ефективно запам’ятовування, а і виховання пам’яті. Це забезпечувало учневі постійну доступність відомостей із наявного у нього “банку даних” і можливість швидко і доречно скористатися будь-якою із цих відомостей у порядку імпровізації.

Основними умовами розвитку пам'яті на “уроках думки і слова” були: використання матеріалу у змісті основної мети діяльності, а не в складі умов досягнення цієї мети; чітке визначення того, що необхідно запам'ятати; створення інтересу учнів до предмета запам'ятовування; емоційні стимули; активна розумова діяльність; застосування раціональних унаочнень; складання художньо-словесних творів за матеріалами спостережень.

Крім того, В.О. Сухомлинський вважав за необхідне розвивати такі здібності мисленнево-мовленневої культури школярів, як творча уява і фантазія, відчуття слова, легкість виникнення мовних асоціацій, точність, розвинене словесне і образне мислення, загальна емоційність, художня спостережливість, ритмічний слух, єдність словесної, образної та емоційної пам'яті, критична оцінка створеного художнього тексту та його удосконалення (*Сагач Г.М.* Риторика. — К., 2000. — С. 202–210).

Отже, в педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського, по-перше, чітко прослідковується система формування художньо-образного типу мислення дитини, від імітаційно-наслідувального до індивідуально-власного творчого виду художньої креативності; по-друге, важливими чинниками розвитку художньо-вербальної творчості молодших школярів педагог вважав формування емоційної культури особистості, глибокого чуттєвого та духовно-інтелектуального осмислення дієвості слова, ефективності думки через виховання культури виразного читання різних текстів, власних творів (*Сагач Г.М.* Золотослів. — К., 1998. — С. 194).

Проблемам підготовки у вищих педагогічних навчальних закладах вчителя-майстра педагогічної дії, покликаного утверджувати своїм словом людське в людині, присвятив свої

І. Зязюн

наукові дослідження професор **Іван Андрійович Зязюн**. І. Зязюн є засновником школи педагогічної майстерності, автором наукових і методичних праць з театральної педагогіки. Основними напрями наукових досліджень І. Зязюна з театральної педагогіки є такі: образ у мистецтві театру; театральне мистецтво у вимірах педагогіки, психології, естетики; педагогічна і акторська дія; педагогічна сумісність і педагогічне сприймання; урок — театр одного актора та ін. Тематика досліджень такого типу є особливо цінною з позиції становлення педагогічної риторики і науки, і мистецтва. Особливості мовленнєвої діяльності вчителя (педагогічна риторика) подані і в підручнику “Педагогічна майстерність” за редакцією І. А. Зязюна (К., 1997).

Значний внесок у розвиток вітчизняної педагогічної риторики зробила професор **Алла Йосипівна Капська**. Особливо цікавими є такі її праці: “Як навчити виразно читати”, “Виразне читання на уроках літератури”, “Основні тенденції розвитку майстерності слова вчителя”, “Педагогіка живого слова”.

У навчально-методичному посібнику “Педагогіка живого слова” вчена розкрила “шляхи та умови підготовки майбутнього фахівця — філолога, історика, ботаніка, фізика, вчителя початкових класів, — діяльність якого передбачає наявність артистизму, умінь режисера словесної діяльності, митця, керівника художньо-творчого самодіяльного колективу тощо” (Капська А. Й. Педагогіка живого слова. — К., 1997. — С. 4). При цьому Алла Йосипівна переконана, що вчитель має оволодіти усним літературним мовленням — виразним, логічно-чітким, емоційно-образним, хорошою дикцією, гнучким, рухливим голосом широкого діапазону. Одним із головних принципів навчання визначає “нерозривний зв’язок процесу оволодіння теорією і практикою красномовства з професійно-педагогічним навчанням, практичною діяльністю студентів в умовах вищої школи” (Там само. — С. 4). Вона розробила і науково обґрунтувала модель системи формування у студентів майстерності слова та ін.

Теоретично досліджує і практично розробляє форми і методи опанування ораторського мистецтва перший в Україні професор-ритор, доктор педагогічних наук, академік АН ВШ України, почесний доктор Острозької академії та Хмельницького національного університету, засновниця школи українського красномовства “Златоуст” **Галина Михайлівна Сагач**. Вона є переможницею конкурсів ораторського мистецтва в колишньому СРСР, в Україні, стажувалася в Англії, Франції, Італії, де її називають українським Златоустом, княгинею риторики, златоустою Галиною, творцем Риторики Любові. Г. М. Сагач автор понад 300 глибоких і серйозних праць із проблем риторики, педагогічної риторики, зокрема: “Вибрані твори: У 5 т.” (2006), “Словник основних термінів та понять з риторики” (2006), “Храм Слова” (2005), “Квітник риторичний” (2004), “Похвальне красномовство”, “Ділова риторика” (2003), “Риторика” (2001), “Слово животворяще” (2000), “Мистецтво ділової комунікації” (1996), “Золотослів” у двох томах (1996) “Золотослів” (1993) та ін. Навчальний посібник “Риторика” АН ВШ України визнала кращою книгою 2001 року.

Г. Сагач

Основними напрямками риторичних досліджень ученої є: історія риторики і красномовства, теоретичні засади сучасної риторики, педагогічна риторика (зокрема, формування риторичної культури особистості в школах нового типу та в умовах вищої освіти), формування духовної культури особистості у ХХІ ст. на засадах християнської етики тощо.

ЗАВДАННЯ

1. Дайте відповіді на запитання:

- Чому А. С. Макаренко рекомендував педагогам-початківцям проводити етюдні роботи з метою постановки голосу, навчання володіти позою, виразом обличчям?

- Які риторичні прийоми описує А. С. Макаренко в оповіданні “Викладач словесності”?
- Назвіть статті В. О. Сухомлинського про красне слово вчителя-вихователя.
- У чому особливість розробленої В. О. Сухомлинським моделі формування творчої особистості дитини засобами живого слова?
- Як ви розумієте твердження В. О. Сухомлинського про “органічну єдність образу, емоції і слова”?
- Яку роль відіграють такі форми розвитку риторичної особистості школярів, як “подорожі до джерела рідного слова”, “уроки слова і почуттів”, розроблені у школі Сухомлинського?
- Назвіть основні етапи навчання дітей складанню казки (за В. О. Сухомлинським). Чому у роботі над змістом казки В. О. Сухомлинський надавав особливого значення збагаченню словникового та фразеологічного запасу учнів?
- Розкрийте зміст етапів процесу виконавського аналізу: 1) літературно-творчий аналіз, 2) дійовий аналіз, 3) цільова словесна дія (за А. Й. Капською).
- Чому І. А. Зязюн вважає, що педагогу важливо усвідомити принципи театральної дії, її закони?
- Розкрийте особливості формування риторичної культури особистості в школах нового типу (за Сагач Г. М.).
- Чому актуальними проблемами педагогічної риторики Г. М. Сагач вважає “осмислення іміджу вчителя крізь призму риторики”?

2. Поясніть твердження А. С. Макаренка: “... якщо ми йдемо в театр і милуємося акторами, які грають прекрасно, то це гра — наша естетична насолода, а тут вихованець має перед собою такий самий живий організм, але не той, що грає, а той, що виховує”; “Уміти говорити — це означає сказати так, щоб у вашому слові відчули вашу волю, вашу культуру, вашу особистість”.

3. Обґрунтуйте твердження В. О. Сухомлинського, що джерелом багатьох шкільних конфліктів є невміння вчителя говорити з учнем.

4. Поясніть зміст висловлень В. О. Сухомлинського: “Як важливо, щоб у кожному слові вихователя тріпотіла, хвилювалась, раділа і обурювалася жива людська пристрась! Бо хоч який високий буде зміст слів, що їх чує дитина, вони залишаться для неї мертвими, поки в них не займеться вогник почуття, не запульсує кров”.

Про яку категорію риторики веде мову педагог і чому? “Мистецтво говорити передусім означає звертатися до людського серця”.

5. Підготуйте промову на тему: “Слово — це... місточок, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність” або “Без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи, педагогіки”, або “Словом можна створити красу душі, а можна і спотворити її” (В. О. Сухомлинський).

6. Прочитайте статті В. О. Сухомлинського, сконцентровані під кутом його професійної уваги до красного слова вчителя-вихователя (див. додаток до заняття). Визначте, наскільки актуальні положення педагога для вашої практичної діяльності. Самостійно сформулюйте на основі прочитаного те, що є важливим у роботі вчителя-оратора і запишіть це у свій зошит.

7. Розкрийте зміст висловлення Г. М. Сагач: “Місія вчителя від Бога — долати хаос світлом власного серця, творити гармонію через утвердження істини, добра і краси засобами благодатного слова”.

Додаток

В. О. СУХОМЛИНСЬКИЙ СЛОВО ПРО СЛОВО

Недавно в одному підручнику педагогіки я прочитав буквально таке: слово вчителя відіграє другорядну роль серед методів впливу на дитину, на першому місці стоїть активна діяльність, праця. Тож не дивно, що в останні роки серед учителів

поширилася думка, що “словесне виховання” дає малий результат. Ця думка виявилась у зневажливому ставленні до виховної бесіди. Нечастим явищем у деяких школах стає вдумлива підготовка вчителя і піонервожатога до зустрічі з учнями — йдеться про підготовку живого звернення вихователя до розуму і серця людей.

Звичайно, у формуванні духовного обличчя людини велику роль відіграють поведінка, взаємини в колективі, конкретна праця на благо народу. Але ж і поведінка, і взаємини, і праця — все це залежить від складних процесів, що відбуваються в душі, найважливішим засобом впливу на яку є слово. В руках вихователя слово — такий самий могутній засіб, як музичний інструмент у руках музиканта, як фарби в руках живописця, як різець і мармур у руках скульптора. Як без скрипки немає музики, без фарби і пензля — живопису, без мармуру й різця — скульптури, так без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи, педагогіки. Слово — це ніби той місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність.

Пригадую випадок із своєї педагогічної практики. Тихого теплого вечора ранньої весни ми поверталися з лісу. Попрощавшись з дітьми, я повернув на стежку, що вела до моєї оселі — маленької білої хатки, обсаженої бузком. Був той короткий і прекрасний період весни, коли вже все пробудилося після довгого зимового сну, але життя рослин ще тільки починається: блищать ніжні листочки, що тільки-но показалися з бруньок, пробиваються до сонця світло-зелені голочки трави, прозорим туманом вкрився верболіз... Зачарований красою, я стояв і дивився.

І раптом до мене долинуло дитяче зітхання. В ньому відчувалося горе, страждання. Стараючись ступати нечутно, я поминув хатину і пішов у гушавину парку. За хвилину побачив: під гіллястою вербою, недалеко від ставка сидів Кость Д., п'ятикласник, тихий, задумливий хлопчик. Я знав про горе, яке важким каменем давило душу дитини. Його батько помер, в сім'ю недавно прийшов вітчим, і хлопчик важко переживав це. Коли я доторкнувся до його плеча, хлопець здригнувся, щось хотів сказати, але уста його скривились від болю. Не можна було залишати його самого. Мусив якимось заспокоїти, втішити...

— Ходімо, Костю, зі мною, — сказав я.

Він слухняно підвівся. Ми вийшли на високий курган край села, перед нами розлилася біла повінь абрикосових садів.

У вечірніх сутінках я не бачив очей хлопчика, але з того, як міцно стиснув він мою руку, як притулювся до мене, я зрозумів, що чорні думки, які заволоділи було свідомістю дитини, мені вдасться розвіяти. Ми пішли з Костею до мене додому. Сіли на подвір'ї, розпалили багаття, приготували вечерю. До півночі я розповідав йому про вічну боротьбу людини за щастя і правду, про сміливих, відважних людей, поки хлопець не заснув... Слово... Яке воно потрібне дитині кожної хвилини — і тоді, коли вона втішається радіщами життя, і тоді, коли її серце стискає сум.

Я не уявляю собі виховання любові до природи без живого, трепетного слова. Люблю ходити з дітьми в поле теплими осінніми днями, їх зачаровують не тільки краса природи, а й розповіді про неї.

— Дивіться, діти, на наші степи, долини, переліски — скільки тут краси і яка вона різноманітна. Яке багатство барв, кольорів, відтінків! Наш правий берег Дніпра горбистий. Горби йдуть немов хвилями — одна ближче, друга далі. І чим далі хвиля, тим тонші, ніжніші барви накладає на неї сонце. Дивіться на першу. Тут можна розрізнити кожне дерево, навіть стебло соняшника. Он гіллястий дуб, листя на ньому ще зелене, як рута, а поряд — клен ронить на землю різнокольорове вбрання. Дивіться на другу хвилю: вона сіра, як отара овець у тумані. Деревина на тих горбах здаються табунами гусей, що спустилися відпочити перед далекою дорогою. Третя хвиля — синя, як пелюстки пролісків. На ній уже можна тільки вгадати, а не розрізнити дерева, лісосмуги, прямокутники полів. Усе це ховається в якомусь серпанку.

Придивіться краще — чи не здається вам, ніби над далекими селами, над полями і лісами хтось підняв величезне вітрило, і воно рухається — наближається до нас? А слідом за синьою хвилею ще одна, четверта, — бузкова. Дивіться, як грає вона на сонці дивними переливами!

А далі — голуба хвиля. Придивляєшся до неї і думаєш: що ж це — морський вал чи ніжна хмаринка, яка пливе на небі? Ні, це далекі простори. Там теж села, ниви. І все вкрито тонким блакитним покривалом. Що ж далі, за п'ятою хвилею?..

Стоїмо ми серед оцих хвиль, милуємося красою рідної землі. Милуємося сонцем, яке так щедро поклато свої барви на світ. На кожній хвилі ви бачите високі кургани — вічних вартових наших степів. Тисячі літ стоять вони в степу. Багато бачили вони і розповіли б нам, якби могли. Сотні поколінь зросили нашу рідну землю своїм потом і кров'ю. Тисячі людей загинули на цьому просторі, що відкривається перед нашими очима, за свободу і незалежність Батьківщини. І коли думаєш про героїв, які віддали своє життя за те, щоб над нами сяяло сонце, ця краса стає ще дорожчою.

Погляньте на Дніпро, на лівий берег. Ми не бачимо там таких хвиль, як на правому березі. На багато кілометрів розіслалась рівнина. Здається, до самого обрію на землю хтось поклав тонкі малахітові пластинки. Це зеленіє озимина. А між цими пластинками — села... Діти слухають зачаровано. Найбільші пустуни стоять затамувавши подих. У думці вони подорожують безкраїми просторами рідної землі. Слово розкриває перед ними їх красу. Слово звучить для них, як музика. Воно насичене пахощами трав і лісу.

Як важливо, щоб у кожному слові вихователя тріпотіла, хвилювалась, раділа і обурювалась жива людська пристрасть! Бо хоч який високий буде зміст слів, що їх чує дитина, вони залишаться для неї мертвими, поки в них не займеться вогник почуття, не запульсує кров. Цю душевну повноту і насиченість слова не можна почерпнути ні з яких книжок, посібників, вказівок. Вона дається тільки життям, входить у душу вихователя і віддається дітям як найдорогоцінніше духовне багатство... Минає година. В красі природи, що вічно змінюється, я бачу багато нового. Сонце схилилося вже до обрію, звідкілясь із-за горбів виповзають сині вечірні сутінки. Цю зміну тепер помічають мої вихованці. Я бачу, що їм хочеться ще раз почути, пережити музику слова.

— Подивіться на небосхил, — знову кажу я учням. — Його лінія на деякий час у передвечірню годину стає ясною, чіткою. Тепер можна побачити і обриси далеких гір, і ліс. Природа ніби відкриває перед нашими очима те, що було сховано вдень, коли сонце стояло високо над землею. Повітря холоднішає. Здається, якби людина могла стати велетнем, якби їй вдалося торкнутися синіх обрисів далеких гір, земля обізвалася б тихою чарівною музикою. Таке все красиве в ці передвечірні хвилини.

Та от гляньте — лінія небосхилу оповивається фіолетовим серпанком. Щохвилини змінюється забарвлення горбів — тих дивних хвиль, що під сонцем такі пишні, різнокольорові. Найближча хвиля, що була строкатою, різнобарвною, грає-переливається червоними відблисками. Сіра хвиля стає рожевою, синя — темно-зеленою, бузкова — темно-фіолетовою, голуба — синьою. І все це знову зміниться через кілька хвилин.

От уже краєчок сонячного диска сховався за обрієм, і всі хвилі горбів ніби пірнули в темно-фіолетове марево. Тільки вершини їх ще червоніють. Сонце вже сховалось, а вершини ще грають позолотою. Коли ці золоті вогники згаснуть, річка темряви вихлюпне з балок і ярів, розіллється по всьому простору... Ці хвилини — найчудовіші у вічному кругообігу часу. Ними нав'яні народні казки. Темрява розливається з ярів, балок, дібров — і людська фантазія малює бабу-ягу, сірого вовка, хитру лисичку.

Діти повертаються додому радісні, схвильовані.

...Піонерський збір може бути цікавим не тільки тоді, коли всі діти що-небудь роблять і активна діяльність захоплює їх. Такі самі гарячі почуття може пробудити і слово. Пригадується збір, присвячений дітям алжирських патріотів. Коротку газетну інформацію про двох дівчаток, на чиїх очах колонізатори вбили матір, я старався наповнити людяними почуттями, вкласти в свої слова ненависть до колонізаторів і симпатію до поневоленних.

— Солдати, вбивши матір, відійшли і збоку дивилися на страждання дітей, — розповідав я. — Дівчатка, плачучи, підбігли до мертвого тіла. Менша, дворічна дівчинка, штовхала

матір, сподіваючись, що вона прокинеться. Старша розуміла, що таке смерть, і в очах її стояв невимовний жах.

Зараз дівчатка в таборі Червоного Хреста. У них немає теплого одягу, і вони не виходять із землянок, не бачать сонця, не дихають свіжим повітрям. Давайте, зв'яжемо вовняні кофтинки і пошлемо дівчаткам...

Важко передати хвилювання, яке переживали діти. Кофтинки в'язати довго, а їм хотілося вже сьогодні чимось підбадьорити, підтримати далеких друзів. І вони вирішують написати листа. Складений цілою ланкою, він переходив з рук до рук. Піонерам здавалося, що слова в ньому надто буденні, не передають їх почуттів. “Дорогі діти...”, — а хіба не можна сказати ласкавіше? Напишемо: “Любі наші, рідні”. Кожному хотілося вставити своє слово.

І от цей лист.

“Любі наші, рідні!

Ми дізналися з газети, що колонізатори вбили вашу маму.. Горе це велике — як висока гора над Дніпром. Ви не можете зрушити своїми руками цю гору, не вистачить усього вашого життя, щоб по жменьці розсіяти її. Та коли вам на допомогу прийдуть діти з усього світу, то страшна гора зникне, ми розвіємо її по порожинці.

Любі дівчатка! Будьте нашими сестрами! Віддайте нам частинку свого горя, — ми поділимо його, і вам стане легше.

Посилаємо вам через Червоний Хрест маленьку допомогу — теплі кофтинки, їх в'язали всі дівчатка нашого піонерського загону. Хай гріють вас і ці голубі кофтинки, і тепло наших сердець...”

...У морозні зимові дні ми вирушали на лижах у далеку прогулянку. Дітей приваблювала не тільки радість відпочинку, а і краса зимової природи. Одного разу ми поїхали на лівий берег Дніпра. Відпочивали на узліссі. Милувалися голубим небом і засніженими деревами. Перед нами стояла гілляста ялинка, вкрита снігом. На тлі рожевого небосхилу кожна гілочка виділялась особливо чітко.

— Дивіться, яка красива ялинка, — сказав Валерій. — На тлі неба зелені гілки здаються фіолетовими, як бузок.

— Діти, подивімося на цю ялинку, подумаймо, як сказати про це красиве дерево, щоб наші слова створили яскраву картину, — запропонував я. — І щоб у цих словах у кожного було щось своє. Скажіть про цю ялинку так, щоб у ваших словах відбилась і краса вечірньої зорі, і стук дятла, і мерехтіння сніжинок...

Діти замислилися. Вони дивились на небо, переводили очі на ялинку. А мене найбільше цікавили в цю мить задумливі, зосереджені обличчя дітей — такі різні, неповторні. От переді мною один із пустунів — Павлик. Широко відкритими очима дивиться він на білу опушку гілок. Риси обличчя у хлопчика різкі, вираз завжди напружений, бо серце його ніколи не буває спокійним. А зараз різкість на його обличчі зникла, риси пом'яшали. В дитячих очах на мить спалахує рожевий відблиск вечірньої зорі, уста розпливаються в усмішці. “Павлик скаже зараз щось смішне”, — думаю я. Та хлопчик мовчить. Першим дзвенить у лісовій тиші голос найменшої учасниці походу Зої.

— На дні глибокої білої чаші стояла ялинка, — почала свою розповідь дівчинка. — Прийшов чарівник — Мороз, подивився, зітхнув, змахнув широкими полами білого кожуха — і знялося навколо ялинки біле кипіння завірюхи. Чарівник пішов, а ялинка стоїть чиста, вимита в білій купелі.

— Гарно. Ой, як гарно! — чути голоси дітей.

— Я не так скажу, — схвильовано говорить Павлик. — Сніжинки летять від сонця. Деся високо-високо, недалеко від гарячого сонця, є велика кришталева кузня. Біля прозорих наковалень стоять ковалі. Виковують молоточками мільйони сніжинок з кристалю. І в кожному з них вкарбовують кілька тоненьких-тоненьких сонячних променів. От стоїть зелено-синя ялина, опушена сніжинками. Чому сніг рожевий? А тому, що в кожній сніжинці заморожені сонячні промінці. Сонце перед заходом стає рожевим — і промінці рожевіють. Сонце схо-

вається — і вони згаснуть. Кришталь холодний — і промінці холодні. А як почне сонце пригрівати, його промінці оживають скрізь — і на вершинах снігових заметів, і в сніжинках. Чому дзвенять весняні краплі, падаючи з дахів? Це грає в них розплавлений кришталь...

— Ти справжній поет, — здивувався я.

Павлик почервонів, зніяковів. Сонце вже торкнулося горизонту, рожеві відблиски зорі на горбах, на білій опушці ялини стояли червоними, на полум'яному фоні дерево було ще красивішим. Пощипував мороз, і, мабуть, холодний подих ночі навіяв новий образ, пробудив нові слова, яких ніхто не ждав від мовчазного, сором'язливого Івася:

— Вічнозелене дерево — ялинка нагадує про могутнє життя. Немає для нього ніяких перешкод. Надворі мороз, тріщить лід на річці, а вона стоїть, зелена красуня; під золотою корою у неї течуть гарячі соки землі. Вона простягає свої гілки назустріч сонцю. Сонце пестить її. Нема на землі нічого красивішого, ніж зелень, цвітіння. Прийде весна — посаджу вдома ялинку. Хай заглядає зеленими лапами у вікно.

А Таня порівняла ялинку з малахітовою скульптурою:

— На далекому Уралі є дивний камінь — малахіт. З малахітових плиток майстри роблять тоненькі пластинки, викладають з них чудові візерунки. Багряне небо на заході — це яшма. На ній майстер виклав з мільйонів тоненьких пластиночок цю ялинку. Не знаю тільки, як назвати дорогоцінний камінь, з якого зробив майстер білу опушку на зелених вітах...

По дорозі додому я розповів дітям про небо на світанні. Наступного дня передсвітанкову тишу біля школи розбудили дзвінки голоси. Мов зачаровані, дивились діти, як у крижаному дзеркалі ставка мінилися барви небосхилу. І в ту хвилину, коли води переживали красу того, що бачать, я сказав їм:

— Дивіться, як поступово змінюється забарвлення неба над обрієм. Ви бачите кілька смужок: лілову, багрову, червонофіолетову, бірюзову, рожеву, голубу. І між ними — відтінки, переливи чудових сонячних барв. Смужка біля самого обрію —

пурпурова. А там, де бірюзова смужка переходить у рожеву, ви бачите народження блакиті. Це колір неба в ясний сонячний день, про яке ми мріємо і співаємо пісні. Слова, які передають ці барви, такі ж красиві, як і те, що ми бачимо. Коли ви чуєте слово “блакить”, ви уявляєте небо, безмежну далечінь ланів, журавлиний ключ.

Забарвлення неба змінює сонце. Це і зветься зірницею, світовою зорею, світанком. Ми говоримо: вечірня зоря згасає — і в нашій уяві постають цілі картини: безкраї поля, засіяні пшеницею, пахощі колосків, дзвінка пісня на полі, темна діброва...

Коли обрій починає світлішати, кажуть: займається зоря. А подивіться зараз на зірки: здається, ніби тоненькі промені, як золоті ниточки, висотуються на землю, іскряться. Це мерехтіння. Зорі мерехтять. І ці слова пробуджують в нашій душі спогади. Хто з вас не пам'ятає, як разом з батьком чи з матір'ю їхав на возі з сіном, дивився в глибоке зоряне небо, мріяв про щось казкове?

Як тонко підмітив народ красу природи, якими виразними, яскравими, соковитими, запашними словами назвав її явища! Скільки є слів, які означають лише те, що відбувається з вогнем: горить, палає, блищить, жевріє, полум'яніє... І кожне слово має свій відтінок.

...Хочеться порадити вчителям: якщо ви прагнете, щоб ваше виховання стало мистецтвом, відточуйте слово. Шукайте в невичерпній скарбниці нашої рідної мови перлини, які запалюють вогник захоплення в дитячих очах. Знаходьте найтонші відтінки на багатобарвній палітрі народної мудрості, говоріть дітям красиво про красу навколишнього світу. Слово — це найтонший різець, здатний доторкнутися до найніжнішої рисочки людського характеру. Вміти користуватися ним — велике мистецтво. Словом можна створити красу душі, а можна й спотворити її. Тож оволодіймо цим різцем так, щоб з-під наших рук з'являлося тільки краса!

(Цит. за вид.: *Сухомлинський В. О. Слово про слово* // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т. — К.: Рад. шк., 1977. — Т. 5. Статті. — С. 160–167)

СЛОВО ВЧИТЕЛЯ В МОРАЛЬНОМУ ВИХОВАННІ

Слово вчителя як інструмент впливу на душу вихованця нічим не замінити. Мистецтво виховання передбачає насамперед мистецтво говорити, звертатися до людського серця. Я твердо переконаний, що багато шкільних конфліктів, які нерідко закінчуються великою бідою, починаються з невміння вчителя говорити з учнями.

Стала тривіальною істина, що вплив особистості вчителя на вихованця ні з чим не можна порівняти і нічим не можна замінити, але ті, хто повторює цю істину, не завжди розуміють, що особистість учителя розкривається перед учнем в єдності слова й поведінки. Учитель в слові виявляє себе, свою культуру, свою моральність, своє ставлення до вихованця.

Головне, що визначає ефективність слова вчителя, — його чесність. Учні дуже тонко відчують правдивість слова, чутливо відгукуються на нього. Ще тонше відчують учні неправдиве, лицемірне слово.

Вплив слова вихователя великою мірою залежить також від емоційної його культури; це частина культури педагога як особистості. Справжній майстер-вихователь дає моральну оцінку вчинкам, поведінці учнів не спеціально дібраним гострим, “крутим” слівцем, а насамперед емоційним відтінком звичайних слів. Візьмімо фразу: “Як негарно ти зробив...” Ці слова, сказані одним учителем, пробуджують у вихованця прикрість, глибокі докори сумління, навіть збентеження, а сказані іншим, вони не пробуджують ніяких почуттів, сприймаються байдуже. Перший учитель, зазначимо ми, відзначається емоційною культурою, її неможливо навчитися спеціально, вона якнайтісніше пов’язана з культурою моральною, з людяністю, з чуйністю душі. В другого вчителя слово знелюднене, і його порожнечу вчитель часто намагається заповнити криком. Скільки в школах “вихователів”, які володіють лише однією нотою емоційної гами — обуренням! Вони гідні глибокого жалю, їхній виховний вплив на учнів дорівнює нулю.

Умова дієвості слова вихователя — широкий зміст, різноманітність цілей звертання педагога до вихованців. Педагогічна некультурність часто виявляється в тому, що вихователь знає лише дві-три цілі словесного звертання до вихованців — заборону, дозвіл, докір. У майстра-вихователя звертання до вихованця має безліч цілей, і одна з найчастіших — **роз'яснення** моральної істини, поняття, норми. У цьому вміє добитися ефекту лише той вихователь, який знає, відчуває ставлення своїх вихованців до хорошого і поганого в самих собі, їхню здатність критично ставитися до власних недоліків. Такий вихователь, роз'яснюючи моральне поняття, завжди звертається безпосередньо до внутрішнього світу вихованця, прагне добитися того, щоб його вихованець аналізував якийсь свій вчинок, якусь рису своєї поведінки, побачив себе очима інших людей.

Навіювання потребує від вихователя величезної затрати духовних сил. Умова навіювання — органічна єдність глибокої віри учителя в те, що він говорить, правдивості його ідеї і запального, сильного, виразного слова. Досвідчений вихователь вдається до навіювання не часто, побоюючись авторитарності. Значно частіше впливає педагог переконанням — логічним доведенням істинності тієї чи іншої норми, того чи іншого положення. Вихователеві треба знати, як переконувати малюків і як підлітків, юнаків і дівчат. Якщо маленький школяр охоче бере істину з яскравої життєвої історії, то для підлітка, а тим більше для юнака, шлях до переконання лежить через філософствування, роздуми, міркування.

Педагог високої педагогічної культури учить розмірковувати вголос, він ділиться з юнаками і дівчатами своїми сумнівами, звертається до них за порадою, запрошує до спільних роздумів. Слово такого вчителя невимушене, задушевне, воно утверджує атмосферу довір'я, щиросердості, спільності. У розмові педагога та учнів утверджується єдність поглядів на добро і зло, на моральні цінності; така розмова зближує вихователя з вихованцями, а будь-яка спроба увійти в духовний світ вихованців хитрощами, “через задвірки”, розіграти близькість з вихованцями звичайно провалюється. Моральне право на щирі

відвертість вихованців має тільки той, хто поважає і любить їх, вірить у добре начало в кожній юній душі, непримиренний до всього показного, фальшивого, лицемірного.

Ефективний прийом морального виховання учнів — уведення їх у світ боротьби моральних ідей, сократичний, ми б сказали, прийом активізації мислення підлітків за допомогою виявлення протилежних ідей, тенденцій. Цей прийом користування словом дуже важливий у навчанні, але він потрібний і важливий і у сфері морального виховання. Прийомом спонукання вихователі легко перевірити свою педагогічну майстерність, самого себе. Вихователь спонукає вихованців до творчого виконання тієї чи іншої роботи, до подолання труднощів, до тривалого зосередження вольових і розумових сил для досягнення мети, до творчої взаємодопомоги тощо. В основі спонукання майже завжди лежить безпосереднє звертання до почуття власної гідності, до здорового самолюбства учня.

Але це звертання не повинно перетворюватися в захвалювання, треба дуже тонко, непомітно збудити в школярів бажання утвердити свою гідність. В жодному разі не може бути предметом похвали вияв елементарної моральної культури; велику помилку допускають окремі вихователі, які вважають доблестю готовність допомогти людині тощо. Хвалити треба тоді, коли учень піднявся над вимогами азбуки моральної культури.

Похвала, заохочення учня, колективу — дуже велика виховна сила: зростає почуття власної гідності заохочуваних, у них виникає бажання робити ще краще. Зовсім не допустимо заохочувати ті колективи і окремих учнів, які є “кращими серед поганих”.

Педагогові треба бути не тільки добрим, чулим, а і суворим, непримиренним до лінощів, обману, лицемірства, жорстокості. Якщо доводиться мати справу з особою розбещеною, що бравує своєю безкарністю, небажанням виконувати елементарні норми поведінки, треба з усією рішучістю братися за інструмент, до якого у вихованні вдаються не так часто, — за примус.

Жан-Жак Руссо писав, що надійний спосіб зіпсувати людину — це дати їй усе і не вимагати від неї нічого: “Тоді тиран

буде до ваших послуг”. Однією з істин педагогічної мудрості, що сягає своїми коренями в багатовіковий досвід трудового народу, є положення: чим більше людині дається, тим більше з неї треба питати. Цю істину потрібно впровадити в норми і правила шкільного життя, впровадити у відносинах між молодим поколінням і старшими. Але треба ще раз нагадати про те, наскільки це гострий і небезпечний інструмент виховання — примус, прояв влади людини над людиною. Виконання учнем свого обов’язку перед суспільством — це насамперед навчання, оволодіння знаннями. Не так легко зрозуміти дитині, що хорошим навчанням вона повертає суспільству те, що воно дає їй. Ось цю думку й треба прищепити маленькій людині з тим, щоб і до вступу в пору отрочтва вона вже розуміла, відчувала громадянський сенс свого навчання, праці. Без цього вона не зрозуміє і сенсу примусу. Крім того, дуже важливо розрізняти, де кінчається невміння учитися і починається небажання. Здебільшого першою причиною лінощів, ледарства є невміння вчитися. Того моменту, коли невміння перейшло в небажання, учитель уже й не пам’ятає, перед ним, за його переконанням, закінчений ледар, та коли розібратися в джерелах явища, то виявиться, що в корені зла — лихо, яке своєчасно не міг зрозуміти учитель. Ось чому примус не можна розглядати як метод, незалежний від інших методів, сторін, аспектів виховання.

Покарання — не тільки крайня форма примусу, це також одна з форм громадянської оцінки поведінки людини. Покарання перевиховує лише тоді, коли в чомусь переконує, примушує замислитися над власною, поведінкою, над ставленням до людей. Ми візьмемо тільки таку форму покарання — **осуд**.

Виховна сила осуду вчителя залежить від його моральних якостей, від його тактовності, авторитету. Якою б різкою не була оцінка поведінки учня, досвідчений вихователь ніколи не допускає знищувальної оцінки. В розумному осуді завжди є відтінок здивування: “Я ніколи не сподівався від тебе такого вчинку, я вважав і вважаю тебе кращим, ніж ти сам говориш про себе своїм вчинком”. Ці слова не вимовляються, але обов’язково “читаються

між рядками” — в цьому саме й полягає мистецтво осуду. А якщо вихователь замість тонкого розумного осуду “практикує” лайку, ображає гідність учня, — це викликає озлобленість, відчай, злобу і замкнутість, ставлення до вихователя як до ворожої сили. Мистецтво осуду полягає в мудрому поєднанні суворості і доброти: учень повинен відчувати в осуді педагога не лише справедливу суворість, а й людську турботу про себе.

Виявлення недовір’я — це один з найгостріших інструментів виховання. На застосуванні його найкраще і випробовується педагогічна культура вихователя. Недовір’я може мати потрібний педагогічний вплив лише за умови суворого індивідуального його застосування. Недопустимо виявляти недовір’я кільком учням, а тим більше всьому колективу.

Є кілька відтінків недовір’я. Щодо учня, який робить погані вчинки помилково, з необережності, через безтурботність і легковажність, і щодо учня, який робив їх уже не раз, зрідка можна застосувати “попереджувальне” недовір’я.

Бувають випадки (в хороших школах — дуже рідко), коли окремі учні грубо порушують дисципліну, почувавши свою безкарність, добре розуміючи при цьому і суть своїх вчинків, і те, що їхня поведінка заважає нормально працювати і вчителів, і класу. Коли до мене в школу приходив з іншої школи такий учень, я виліковував його осуджуючим недовір’ям, яка поєднується з іншими дуже ефективними методами виховання — посиленням контролем, наглядом, примусом. Усе це можна застосувати, повторюю, щодо тих учнів, у яких через домашні обставини і через численні помилки, допущені школою, викривлені уявлення про добро і зло, до краю розвинувся егоїзм, зовсім притуплена здатність переживати душевні порухи інших людей. Осуджуюче недовір’я полягає в тому, що колектив не довіряє учневі діяльність, яка пов’язана із створенням тих чи інших благ для колективу, виконання обов’язків, що мають почесний характер. Я застосовував цей засіб до одного семикласника, який тільки що прийшов у нашу школу, за таких обставин.

Навесні клас закладав Сад Матері. Дев’ять хлопців (усі хлопці класу) мали виконати нелегку, але почесну працю:

піти в ліс, накопати саджанців липи для посадки в урочистий день. Я відчув, що Андрій К. зараз скаже: “А я не піду, не хочу”. І я поспішив сказати те, що приголомшило підлітка: “Ця праця настільки почесна, що довірити її можна не кожному. Тим, для кого немає нічого святого, ми не можемо довірити найтоншого, найніжнішого — життя дерева, яке висаджується на пам’ять про матір. Ви добре розумієте, про кого іде мова, і, гадаю, погодитесь зі мною”. Погляди всіх учнів звернулися до Андрія. В очах товаришів він відчув осуд. Усі ще добре пам’ятали, як кілька днів тому підліток глибоко образив святе ім’я — мати. Андрій спробував напустити на себе байдужість, але це йому не вдалося. Сказане мною якимось вибило його з колії. Треба сказати, що після цього випадку він став не таким зухвалим.

Недовіра як метод виховання втрачає будь-який смисл і перетворюється за результатами в свою протилежність, якщо його не підтримує, не схвалює колектив. Перш ніж вдаватися до цього методу, вихователь повинен тривалий час **готувати морально колектив**. Ця підготовка полягає насамперед у вихованні непримиренності, нетерпимості до ледарства, дармоїдства, недисциплінованості, розпущеності.

Заборона — це один з дуже потрібних ефективних прийомів виховання, коли його уміло застосовують. Заборона — якщо за нею стоїть необхідний моральний авторитет того, хто забороняє, — запобігає багатьом лихам — “марнуванню” життя, необґрунтованим претензіям юнаків на життєві блага, не заслужені особистою працею... Адже бажання незрілої людини можна порівняти з пагонами на маленькому плодovому дереві: розпускається на ньому багато паростків, і частина з них — “дикі”, так звані вовчки; садівник їх зрізує, залишаючи на дереві тільки плодоносні пагони. Так і з людськими бажаннями в дитячі й отрочі роки: учневі хочеться дуже багато, його бажанням немає кінця. Але, якщо дати волю всьому, що зеленіє, плодове дерево здичавіє, багата поросль “вовчків” заб’є плодоносні гілки. Якщо старші намагаються задовольняти всяке бажання дитини, виростає вередлива істота, раб примх і тиран ближніх. Виховання бажань — надзвичайно тонка, філігранна робота “садівника”,

вихователя, мудрого і рішучого, чуйного і безжалісного. Він уміло зрізує “вовчки”, залишаючи паростки, які дадуть плоди.

Це одна з найважливіших ділянок спільної роботи школи і сім’ї — виховання бажань. Мабуть, вирішальним у вихованні бажань є обмеження, заборона. В дитячі і отрочі роки вихованець повинен переконатися і не раз на досвіді в тому, що є таке серйозне слово “не можна”. Ми прагнемо до того, щоб діти співвідносили свої бажання з можливостями батьків. Скрамність примушує підлітка, юнака, дівчину відмовлятися від тих матеріальних і духовних благ, які готові надати їм батьки, часто відмовляючи собі в найнеобхіднішому. Виховання скромності — одне з найважливіших завдань у системі морального виховання. Скрамність не можна сформувати в людини ізольовано від інших якостей. Скрамність, помірність доступні лише тому, для кого праця стала виявом особистості, сферою духовного життя. Відчути аморальність примхи маленька людина може тільки за тієї умови, що її почуття власної гідності розвиваються на основі праці, яка створює радість для інших людей. Той, хто нічого не дає людям, не знає впину своїм бажанням. А той, хто працює охоче і свідомо, звичайно вміє стримувати свої бажання і вимоги, він ставиться до життя не по-споживацькому, йому вже можна довірити визначення міри благ для себе.

Довір’я — найзрозуміліше для вихованця будь-якого віку виявлення поваги до його людської гідності. Не кажучи ні слова про визнання моральних якостей свого вихованця, вихователь своїм довір’ям не тільки заявляв про це визнання, а і начебто відкриває перед вихованцем перспективу дальшого морального розвитку — він виявляє упевненість, що людина, яка вже має певні моральні багатства, завтра матиме нові.

Користуватися методом виявлення довір’я і недовір’я немисливо без глибокого знання індивідуальності кожного вихованця, без глибокої віри в добро. Цей найгостріший інструмент корисний лише тоді, коли його тонко, безпомилково застосовують. Якщо педагог, знаючи з чуток про блискучі результати виявлення довір’я у виховній системі А. С. Макарен-

ка, вирішує: зроблю і я так, може, щось вийде, то учень відчує, що вихователь робить з нього іграшку; таке “довір’я” обертається для педагога несподіваним результатом: вихованець стає замкнутим, настороженим, недовірливим і озлобленим, він хворобливо сприймає добре слово.

Виявлення довір’я — це свіжий вітерець, що роздуває слабенькі, іноді ледве жевріючі вогники сумління вихованця. Якщо вихователь правильно обрав, визначив ситуацію для виявлення довір’я, то в результаті вихованець ніби звертає погляд на самого себе, бачить, оцінює добро і зло в самому собі. У нього пробуджується палке прагнення утвердити в собі добро, постати перед людьми кращим. І це прагнення є рушійною моральною силою.

Мистецтво виявлення довір’я вимагає від вихователя, щоб він виявляв своїм довір’ям насамперед оцінку доброго начала в людині, наче забув, примусив себе забути про зло. Ознакою дрімучого педагогічного невігластва є те, що окремі вихователі, виявляючи довір’я, нагадують вихованцю: за тобою водиться багато грішків, я про це пам’ятаю, але ось бачиш, довіряю тобі; отже, я добра людина, так будь і ти хорошим... Такі слова вчителя — сіль на рану в людському серці: вихованець відчуває, що педагог придумав свій фокус з довір’ям тільки для того, щоб посилити контроль. І він найчастіше відкидає спробу вчителя. Те, що учень виправдав довір’я, ні в якому разі не може бути предметом похвали, заохочення, взагалі посиленої уваги вихователя, учнівського колективу.

Великого такту і обережності вимагає вибір справи, в якій виявиться довір’я до вихованця. Ця справа повинна бути справжньою самоперевіркою, випробуванням совісті; нехай учень розкриє в ній свої вольові сили.

Майстерність, мистецтво застосування слова вихователя виявляються в тому, що він створює для учнів атмосферу, насичену душевністю, атмосферу шукань, відкриттів не тільки наукових, суто пізнавальних, а й етичних, естетичних. І ця атмосфера в школі — початок морального розвитку, пробудження

до розвитку. Врешті саме від слова педагога залежить створення в школі атмосфери, що сприяє вихованню любові до знання, читання, мистецтва, музики... Щоправда, тут потрібні й матеріальні фактори, але слово педагога, слово, що відображає його живі духовні уподобання і потреби, — це найперше.

А найголовніша духовна потреба, яку слід виховувати в учня, без якої не можна уявити повноцінного його виховання, — це потреба в людському спілкуванні, в духовній спільності, в справжньому товаристві. Вихователь, який піклується про повноту духовного життя вихованця, піклується про **інтелектуальну основу щоденного спілкування** учнів між собою. Великим успіхом своєї виховної роботи учитель може вважати те, що уже в роки раннього отроцтва його вихованцеві хочеться зустрітися із своїм ровесником не тільки для гри й розваги, а й для того, щоб поділитися думками про цікаву книжку, про явище, з яким він зустрівся в житті. До цього не заохотиш парюю поради і побажань — це залежить від загальної спрямованості життя учнів, від того, яке місце в їхньому внутрішньому житті посідають роздуми, наскільки пройняте їх навчання дослідницьким підходом. Але й це останнє, в свою чергу, все-таки впирається в слово педагога. За цим стоїть повсякденна його робота, його виховуюче, палке, розумне слово.

Творче слово вихователя породжує творчість учня. Зернинку творчої думки, з якої виростає поросль творчої праці, часто сіє саме слово вчителя.

У справжнього вихователя головною силою, що об'єднує колектив, є постійний обмін духовними багатствами — знаннями, вміннями. Перша умова цього: учитель не тільки дає знання, а й виховує жадобу знань. Друга умова — постійне інтелектуальне спілкування учителя зі своїми вихованцями: знання, проблеми життя стають предметом особистих бесід, спору, роздумів учнів. Усе це фон, на якому розкривається індивідуальна “творча жилка” кожного вихованця. Від учителя залежить — підмітити в кожному вихованцеві “творчу жилку”, відкрити її, заохотити її розробку, щоб вона стала яскравою здібністю.

Бажання бути першим у навчанні, в творчій праці — це благородна людська риса, яку вихователіві потрібно всіляко розвивати у вихованців. Наш педагогічний колектив прагне того, щоб кожний вихованець на певному етапі свого духовного розвитку пережив ні з чим непорівнянну радість першості. Кожному потрібна моральна підтримка, а особливо тим, хто через різні обставини почуває себе посередністю. У школі не буде жодної посередності, а отже, в житті не буде жодної нещасливої людини, якщо мудрість вихователя “докопається” до “творчої жилки” в кожному вихованцеві і якщо його вмiло сказане слово спонукатиме до змагання творчих здібностей.

Для вихователя, який прагне удосконалювати свою майстерність, тривалість, безперервність спостережень над одним вихованцем, над класним колективом має дуже велике значення.

І знов ми повернемося до тієї умови дієвості слова і будь-якого прийому педагога, про яку говорили на початку: кожний порух педагога повинен відображувати його особистість, його моральність, людяність, доброту, правдивість... З учителя починається, по суті, пізнання дитиною світу людини; легко зрозуміти, що означає при цьому приклад учителя. Багато духовних багатств треба мати вихователіві, щоб постійне самовиявлення його особистості діяло на учнів як стимул до самовдосконалення. Скільки б хороших слів не проголошував учитель, вони будуть для вихованців порожнім звуком, якщо в житті свого наставника вони не побачать втілення всіх цих слів і закликів. Бути особистим прикладом для своїх учнів — це означає насамперед щоденно спілкуватися з ними поза уроками. У справжнього вчителя-вихователя тягнуться десятки найтонших ниточок від уроку до товариської бесіди, до сперечання, до розмови про книжку...

(Цит. за вид.: *Сухомлинський В. О.* Слово вчителя в моральному вихованні // *Сухомлинський В. О.* Вибрані твори: В 5 т. — К.: Рад. шк., 1977. — Т. 5. Статті. — С. 321–330)

В. О. СУХОМЛИНСЬКИЙ НАРОДНИЙ УЧИТЕЛЬ

(ФРАГМЕНТ)

... Говорити про любов до людства легше, ніж допомогти в біді одній людині, ніж порадувати рідного, близького. Ця проста і мудра істина дуже дорога для нас, народних учителів. Більше, ніж хто інший, ми бачимо страшну небезпеку дзвінкої фрази, демагогічної балаканини, пустопорожніх обіцянок в устах дітей і юнаків. Слухаємо ми доладне привітання... на різних урочистих зборах і нарадах... Дзвенять красиві слова, але для дітей вони порожні, бо складені і придумані дорослими, діти їх не розуміють і не відчують. Дорослий лицемір небезпечний, лицемір-дитина — страшний, він наш витвір, ми покалічили його душу, привчили користуватися дорогими високими словами, як розмінною монетою.

Не робіть цього, товариші! Не вкладайте в дитячі уста таких слів, для яких ще немає реальної основи в юному серці — переживань, що вирости з живих людських відносин.

Слово — могутній засіб впливу на людську душу, слово в устах досвідченого педагога — сила, яку нічим не замінити. Уміння виховувати словом було і — поки ще, на жаль, — залишається ахіллесовою п'ятою теорії і практики нашого виховання. Слабкість багатьох, дуже багатьох учителів у тому, що слова їх не доходять до тих, до кого вони звернені.

Справді народний учитель — людина, що вміє **“глаголом жечь сердца людей”**. Є у нас на Україні прекрасний майстер — учитель математики Іван Гурович Ткаченко, директор Богданівської середньої школи... Послухайте, як він говорить із своїми вихованцями, і відчуєте, що означає виховання словом. Здається, що кожне слово, з яким він звертається до дітей, спрямоване на ту саме хвилю, що й потаємні струни дитячої душі. Він знає, яку реакцію викличе в дитячих серцях кожне його слово, і будить словом саме ті почуття, які треба збудити в цей момент. Це уміння володіти словом іде від великої внутрішньої культури, від знання душі дітей, від життєвої мудрос-

ті, від морального права вчити і повчати... Найлегше судити про відсутність цього права в тих випадках, коли вчинки, поведінка учителя заходять у суперечність із тими істинами, які він намагається прищепити своїм вихованцям. Але ще складнішою є справа з моральним правом учити і виховувати, коли вчитель взагалі не любить дітей, не знає їхнього внутрішнього світу, забуває, що він сам був дитиною.

(Цит. за вид.: *Сухомлинський В. О.* Народний учитель // *Сухомлинський В. О.* Вибрані твори: В 5 т.– К., 1977.— Т. 5. Статті.— С. 251–252)

В. О. СУХОМЛИНСЬКИЙ

НАГОРОДА ЗА ДОБРО

(ФРАГМЕНТ)

...Нам, педагогам, на превеликий жаль, частіше, ніж будь-кому, доводиться виявляти негативне ставлення до результатів роботи дітей. Осуд, несхвалення, тим більше покарання — це набір найгостріших у нашій справ інструментів, використання яких потребує від педагога величезного вміння, такту, внутрішньої культури.

Велика біда шкільного вихователя саме й полягає в тому, що деякі вчителі, не вміючи користуватися цими інструментами, хапають, образно кажучи, з цього арсеналу виховання без розбору все, що потрапляє під руку. Що я маю на увазі? Окрик, роздратованість, погрозу викликати батьків, а в людей, далеких від педагогічної культури, навіть зловтіху: “Ось ти нічого не знаєш, давай щоденник, я тобі поставлю двійку, нехай батьки полютуються, який у них син...”

Важко уявити щось ненормальніше у взаєминах учителя і дітей. Відчувши, що вчителеві хочеться, щоб про його двійку обов'язково дізналися батьки й вжили крутих заходів, хлопець озлоблюється проти вчителя і проти школи, навчання стає для нього тягарем. А звідси — огрубіння почуттів, озлобленість, які часто переносяться на його стосунки з навколишніми людьми. Численні виразки кінець кінцем зарубцьовуються, але саме ці рубці і створюють емоційну товстошкірість. Відчуваючи бай-

дуже або несправедливе до себе ставлення, діти втрачають чутливість до добра і зла...

(Цит. за вид.: Сухомлинський В. О. Нагорода за добро. // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т. — Т. 5. Статті. — К.: Рад. шк., 1977. — С. 291–292)

В. О. СУХОМЛИНСЬКИЙ

УРОК І ЗНАННЯ

(ФРАГМЕНТ)

...Вам, мабуть, доводилося спостерігати або хоча чути від колеги, що дитина буває байдужою до слів учителя, нічим її не зворушиш, не запалиш в очах вогника жадоби пізнання. Якщо таке трапляється на ваших уроках, є всі підстави для хвилювань: така байдужість, нечутливість до слова — велике лихо в навчанні.

Від чого трапляється таке лихо? Саме від того, що дитина стає несприятливою до слова, якщо слово не живе в її душі як засіб творчості, якщо вона тільки заучує, засвоює, як кажуть, чужі думки і не творить своїх думок, не виражає їх словом. Як найбільшій небезпеки бійтесь байдужості, бійтесь згаслого погляду дитини. Вкладайте в її свідомість живе, трепетне слово...

Вчити так, щоб знання добувалися за допомогою вже набутого — в цьому, на думку багатьох досвідчених педагогів, полягає висока майстерність дидакта...

Добувати знання — це значить відкривати істини, причинно-наслідкові й інші зв'язки. Це значить відповідати на запитання. Ви знаєте, як спалахують дитячі очі, якою особливою, неповторною стає дитяча тиша, коли, образно кажучи, в класі опускається птах, ім'я якого — очевидність незрозумілого. Добивайтесь, щоб діти ваші з усією очевидністю зрозуміли, відчули, побачили незрозуміле — щоб перед ними постало питання. Якщо вам пощастило цього досягти — то вже половина успіху.

Отже, готуючись до уроку, треба продумувати матеріал саме з цієї точки зору — знайти непомітні, з першого погляду, “вузлики”, де сплітаються причинно-наслідкові, часові, функціо-

нальні зв'язки, з яких і народжуються питання, а питання — це вже стимул, що збуджує бажання знати.

Вам належить дати урок на тему “Фотосинтез”. Учні повинні зрозуміти, що відбувається в зеленому листку рослини. Можна все це викласти з науковою достовірністю, теоретичною і дидактичною послідовністю. Але в такому разі ваша розповідь може і не стати поштовхом до активного добування знань. А завдання саме в тому й полягає, щоб, сприймаючи матеріал, учні шукали відповіді на питання — тільки тоді знання стають свідомими й осмисленими.

Ви вдумуетесь у матеріал: де “вузлики” сплетіння смислових зв'язків? Ось він, найголовніший “вузлик”, — перетворення неорганічної речовини в органічну. Ви відкриваєте перед очима школярів захоплюючу таємничу картину: рослина бере з повітря і ґрунту неорганічні речовини і перетворює їх у своєму складному організмі в речовини органічні. Що являє собою цей процес будівництва органічної речовини? Що відбувається в рослинному організмі, цій дивовижно складній лабораторії, яка перетворює на сонячному світлі мертву речовину мінеральних добрив у соковитий помідор; в пахучу квітку троянди?

Ви викладаєте матеріал так, щоб підвести учнів до осмислення цих питань, схвилювати кожного чудодійним явищем природи.

Як підвести учнів до цих думок? Для цього слід знати, що саме ви з'ясуєте на уроці до кінця, а що залишите недоказаним. Недоказане — це немовби приманка для мислення учнів...

Та ось перед свідомістю школярів уже постало питання. Далі ви прагнете до того, щоб з усього запасу знань, яких набули вже учні, виділити необхідні для відповіді на питання. Ось це відділення, використання знань, які вже є, для з'ясування незрозумілого, неясного і є добуванням знань...

Буває й так, що, підвівши учнів до питання, ви пояснюєте матеріал самі. Для того, щоб і в такому разі учні активно працювали, вам треба знати рівень знань кожного: в одного учня вони широкі, в іншого — вузькі, один дуже добре пам'ятає вивчене, другий дещо забув. Ось тут вам треба бути таким керівником

розумової праці, щоб кожен, вслухаючись у ваше пояснення, йшов з ниткою думки, знаходячи в своїх запасах знань те, що там зберігається. Якщо в призначеному для знань місці — порожнина, якщо дехто вже відірвався від нитки вашої думки, треба заповнити цю порожнину додатковим поясненням. Це вимагає великої майстерності. Треба вміти побачити — що ось зараз, у цю хвилину, хтось уже “виключився”; треба миттю пригадати, що саме могли забути учні, від чого залежить нерозуміння матеріалу. Буває, що для одержання “зворотної інформації” в таку хвилину досить поставити запитання, відповідь на яке обмежується одним або кількома словами, і вам уже стане ясно, які в окремих учнів виникли утруднення, як допомогти подолати їх.

У процесі викладання досвідчений учитель з особливою увагою стежить за розумовою працею учнів, де сплітаються, перехрещуються, стикаються “вузлики” думки — смислові зв’язки. Саме в цих “контрольних пунктах” на шляху осмислення матеріалу вчитель так чи інакше повинен перевірити: а чи всі донесли до цього ось пункту те, що я їм даю? А з яких куточків “комори знань” використовували вони власні запаси в той час, як я давав їм нові знання? Перевірка на цих “контрольних пунктах” — дуже важлива передумова активного добування знань. Залежно від змісту матеріалу, який вивчається, її можна здійснювати різними способами: це постановка питання, що вимагає узагальненої відповіді...

Коли виявляється, що хтось чогось не зрозумів, досвідчений учитель не повертається до початку викладу, а шукає “обрив” десь на попередніх “контрольних” пунктах, знаходить їх і знову ж ставить запитання так, щоб учні самі вхопили втрачену нитку думки, самі пригадали те, що було причиною нерозуміння нового матеріалу.

Активне добування учнями знань тоді, коли розповідає, пояснює матеріал учитель і, здавалось би, немає активної діяльності учнів — це один із найскладніших етапів у нашій дидактичній лабораторії.

(Цит. за вид.: *Сухомлинський В. О. Урок і знання // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т. — К., 1977. — Т. 5. Статті. — С. 368–371*)

В. О. СУХОМЛИНСЬКИЙ

ІНТЕРЕС ДО УЧІННЯ – ВАЖЛИВИЙ СТИМУЛ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

(ФРАГМЕНТ)

Велике значення у вихованні стійкого, постійного бажання вчитися і добиватися щоразу кращих і кращих успіхів має той бадьорий, життєрадісний тон, який створюється на уроці вчителем. Бувають випадки, коли, з погляду методики проведення уроку, вчителя не можна ні в чому дорікнути, але млявий, нецілеспрямований тон викладу матеріалу веде до того, що в учнів створюється похмурий настрій. Байдуже ставлення вчителя до навчального матеріалу відразу ж передається учням, і матеріал, що подається, стає ніби стіною між ним і учнями. Цей тон уроку, який важко помітити й пояснити, ми в повсякденній практиці звичайно характеризуємо словами “урок пройшов мляво”, але не намагаємося знайти пояснення причин млявості і нудьги на уроці, які позбавляють учнів радості праці, радості подолання перешкод... Ми щороку аналізуємо понад 400 уроків учителів своєї школи; ця робота привела нас до такого висновку: урок буває нудним, млявим тоді, коли вчитель не дивиться на свої слова з погляду учнів, не продумує тих емоцій, які повинні викликати його слова в учнів. Звідси – безпристрасність і об’єктивізм пояснення вчителя, що повторює підручник. Такі уроки ніколи не викликають позитивних емоційних відчуттів у дітей, вони здаються їм довгими, і тільки дзвоник на перерву вносить деяке пожвавлення...

(Цит. за вид.: *Сухомлинський В. О.* Інтерес до учіння – важливий стимул навчальної діяльності // *Сухомлинський В. О.* Вибрані твори: В 5 т. – К., 1977. – Т. 5. Статті. – С. 14–15)

РОЗУМОВА ПРАЦЯ І ЗВ'ЯЗОК ШКОЛИ З ЖИТТЯМ

(ФРАГМЕНТ)

...Подачу нового матеріалу закінчено, учитель запитує учнів:

— Які є запитання? Учні мовчать, запитань немає, і учитель робить висновок, що матеріал, очевидно, учні зрозуміли. Але коли до дошки один за одним виходять учні, щоб повторити те, що пояснював учитель, виявляється, що відповідають вони плутано, ясного розуміння матеріалу не виявляють. Перед тим як почати повторне пояснення, учитель обурено говорить учням:

— Чому ж ви не запитуєте, адже нічого не зрозуміли!

Мовчання учнів у таких випадках дивує недалекогоглядного учителя, але дивного тут нічого немає. Учні не можуть усвідомити, чи зрозумілий, чи незрозумілий їм матеріал, тому що на початку пояснення учитель не домігся, що вони ясно уявили, **що** саме треба зрозуміти, **якої мети** досягти в процесі мислення під час вивчення цього матеріалу. Мислення, думання стає розумовою працею лише тоді, коли воно цілеспрямоване, тобто являє собою розв'язування завдання... Глибоко помиляються учителі, які вважають, що чим зрозуміліше, дохідливіше подадуть вони матеріал, чим менше запитань у дітей, тим глибшими будуть знання учнів...

Характерною особливістю роботи учнів у кращих педагогів є дослідницький підхід до предмета вивчення. Учні не дають готових висновків, доведень правильності тієї чи іншої істини. Учитель дає учням можливість висунути кілька можливих пояснень, в самій дійсності шукати підтвердження й спростування кожної з висунутих гіпотез...

Наприклад, на уроці російської мови вивчається правопис префіксів *раз-* (*рас-*) і *роз-* (*рос-*). Учитель роздає учням картки, на яких надруковано ряд слів з цими префіксами. Дітям пропонують уважно прочитати слова, подумати над їх складом, підкреслити префікси, виписати в один стовпчик слова з буквою *а* в середині префікса, в другу — з буквою *о*.

— Подумайте, чому в одних словах пишеться *а*, а в інших *о*, — говорить учитель. — Можливо, це залежить від змісту слів, а можливо, від якихось інших ознак?

З цього починається вивчення правила. Учні, досліджуючи текст, висувують одну за одною кілька гіпотез, перевіряють їх. Припущення про те, що правопис префікса залежить від змісту слова, відкидається після вдумливого порівняння слів: учні переконуються, що цієї залежності немає. Один за одним діти помічають закономірність: під наголосом пишемо *о*, без наголосу — *а*. Сформульоване правило про правопис префіксів діти усвідомлюють як власне відкриття, і це приносить їм велику радість...

(Цит. за вид.: *Сухомлинський В. О.* Розумова праця і зв'язок школи з життям // *Сухомлинський В. О.* Вибрані твори: В 5 т. — К.: Рад. шк., 1977. — Т. 5. Статті. — С. 56–59)

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Зязюн І. А., Сагач Г. М.* Краса педагогічної дії: Навч. посіб. — К.: УФІМІБ, 1997. — С. 101–107, 265–273.
2. *Капська А. Й.* Педагогіка живого слова: Навч.-метод. посіб. — К.: ІЗМН, 1997. — С. 62–75.
3. *Макаренко А. С.* Педагогіка індивідуальної дії // *Твори.* — К., 1954. — Т. 5. — С. 162.
4. *Макаренко А. С.* Преподаватель словесности // *Макаренко А. С.* Собрание сочинений: В 4 т. — М., 1997. — Т. 3. — С. 502–504.
5. *Сагач Г. М.* Вибрані твори: В 5 т. — Рівне: ПП ДМ, 2006.
6. *Сагач Г. М.* Ділова риторика: мистецтво риторичної комунікації. — К.: Зоря, 2003. — 255 с.
7. *Сагач Г. М.* Золотослів. Ч. 1: навч. посіб. для серед. і вищ. навч. закл. — К.: Школяр, 1998. — С. 187–195.
8. *Сагач Г. М.* Риторика. — К., 2000.
9. *Сагач Г. М.* Словник основних термінів та понять риторики. — К.: МАУП, 2006. — 280 с.
10. *Стельмахович М. Г.* В. О. Сухомлинський про розвиток зв'язного мовлення // *Українська мова і література в школі.* — 1985. — № 7. — С. 46–55.

11. *Сухомлинский В. А.* Без сказки нельзя представить детство // Комсомольская правда. — 1976. — 3 окт.
12. *Сухомлинський В. О.* Павлиська середня школа // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т. — К.: Рад. шк., 1977. — Т. 4. — С. 7–390.
13. *Сухомлинський В. О.* Серце віддаю дітям // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т. — К.: Рад. шк., 1977. — Т. 3. — С. 7–279.
14. *Сухомлинський В. О.* Слово вчителя в моральному вихованні // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т. — К.: Рад. шк., 1977. — Т. 5. Статті. — С. 321–330.
15. *Сухомлинський В. О.* Слово до учнів // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т. — К.: Рад. шк., 1977. — Т. 5. Статті. — С. 609–613.
16. *Сухомлинський В. О.* Слово про слово // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т. — К.: Рад. шк., 1977. — Т. 5. Статті. — С. 160–167.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

1. *Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського.* <http://www.library.edu.ua/net/id/344/>
2. *Бондаренко Г. Л.* Розбудова Храму Слова України. <http://www.personal-plus.net/220/2038.html>
3. *Співачка українського золотослова (про Г. М. Сагач).* <http://www.yabluko.org.ua/yabl-cgi/view.cgi?interview/102113/8060/>
4. *Сухомлинский В. А.* Сердце отдаю детям. <http://www.pedib.ru/Books/1/0214/indeks.shtml>
5. *Сухомлинский В. А.* Рождение гражданина. <http://www.pedib.ru/Books/1/0214/indeks.shtml>
6. *Сухомлинский В. А.* Письма к сыну. <http://www.pedib.ru/Books/1/0214/indeks.shtml>

ЗАНЯТТЯ VIII

НАРОДНА РИТОРИКА ЯК УНІВЕРСАЛІЯ МОВЛЕННЕВОЇ ПОВЕДІНКИ

1. Система мовного етикету українців: формули вітання, звертання, прощання, вибачення, подяки, прохання, запрошення, поради, співчуття, компліменту.
 2. Фольклорні правила риторичного спілкування українців:
 - а) правила організації діалогу;
 - б) правила для мовця;
 - в) правила для слухачів.
 3. Традиційні види вітчизняного соціально-побутового красномовства.
-

МАУП

Український народ упродовж багатьох віків створив своєрідну і унікальну скарбницю мовного етикету, “національний кодекс словесної добропристойності” (М. Стельмахович), який справедливо називають культурним обличчям нації. Народна риторика мала неабиякий вплив на становлення народної педагогіки, а також педагогічної риторики.

Систему мовного етикету українців становлять: форми вітання, звертання, прощання, вибачення, подяки, побажання, прохання, пропозиції, поради, згоди, відмови, співчуття, похвали.

Вітання — це слова або жести, звернені до кого-небудь під час зустрічі на знак прихильного ставлення, доброзичливості (Словник української мови. — К., 1970 — 1980. — Т. 1. — С. 686).

Вибір вітального виразу у народній риторичі завжди залежав від:

а) часу їх вживання:

Добрий ранок! Доброго ранку!
Доброго Вам ранку! Доброго ранку Вам!
Добрий день! Добридень! На добридень!
Добрий день Вам! День Вам добрий!
День добрий Вам!
Добрий вечір! Добровечір! На добровечір!
Дай, Боже, вечір добрий!;

б) адресата (родич, незнайома людина та ін.) :

Привіт!
Вітаю! Вітаю Вас!
Здоров будь! Здорова будь! Здорові будьте!
Здоровенькі! Здоровенькі були!
Здрастуйте вам у хату!
Моє шанування! Моє шануваннячко!
Моє вишанування! Моя пошана!
Дозвольте привітати Вас!
Рада/-ий/-і вітати Вас!
Рада/-ий/-і Вас бачити!
Як ся маєш!;

в) ситуації спілкування (буденні, празникові, святешні):

Здорові з понеділком! (з неділею, п'ятницею)

Христос рождається! ("Славмо його! / Славіте його!")

Христос воскрес! ("Воістину Христос воскрес! / Воістину воскрес!")

З Миколаєм будьте багаті!

Зі Святим вечором!

З Різдвом будьте здорові!

Добрий день з Покровом!

Добрий вечір з Колядою!"

Щедрий вечір, добрий вечір!

Здорові будьте з празником!

Зі святом будьте здорові!

Слава Ісусу! (Навіки слава!)

Добрий день з весіллям!

Дай Боже добро у вашу хату!

Щастя, здоров'я вам у хаті!;

г) умов спілкування (зайнятість роботою):

Бог на поміч! / Богпоміч! / Помагай Бог

Боже поможи!;

д) регіональних особливостей:

Добрий вечур (на Західному Поліссі),

Дай, Боже, розуму (на Волині) тощо (Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. — К.: Рідна мова, 1998. — С. 57–74).

Своєрідними є традиції вітання у церкві, приміщенні з покійником. Так, Я. Радевич-Винницький зазначає: "У приміщенні церкви заведено спочатку помолитися, тоді, підвівшись з колін, стиха привітатися з людьми, що стоять поряд, нескороченою словесною формулою "Слава Ісусу Христу!", на яку ті відповідають "Слава навіки!". Зустрівшись у церкві поглядом із знайомою людиною, вітають її тільки легким нахилом голови.

У приміщенні з спорядженим покійником люди, що дотримуються християнських традицій, спочатку моляться за упокій душі померлого, а тоді неголосно вітаються з присут-

німи фразою “Слава Ісусу Христу!”, на яку ті відповідають: “Слава навіки!”. Іншими словесними формулами на похороні не вітаються. Близькі знайомі можуть привітатися потиском руки, але цього не слід робити в кімнаті, де лежить покійник” (Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. — Львів: В-во “СПОЛОМ”, 2001. — С. 124).

Будь-який вид промов повинен починатися з етикетних формул **звертання**.

Для звернення (звертання) до людей існують власні імена. Проте бувають ситуації, коли власне ім'я людини невідоме. В таких умовах використовують загальні іменники, які поділяються на слова-індекси і слова-регулятиви.

Слова-індекси вказують на: 1) статус мовця: вік, стать (ді-дусь, юнак, дівчина); 2) рід занять (водій, лікар); 3) вчений ступінь, звання (доктор, професор); 4) ранг (капітан, полковник); 5) сан (отець духовний, митрополит).

Слова-регулятиви являють собою іменники або іменниково-сполучення і регулюють взаємини між співрозмовниками. Серед них такі слова, як: *пан/пані/панна/панове/панство, товариш/товаришка/товариші, друг/подруга/друзі*. У функції означень при словах-регулятивах виступають прикметники *шановний, вельмишановний, високошанований, високодостойний, високоповажний* та ін. (Там само. — С. 98–110).

Вибираючи звертання, завжди рекомендувалося враховувати: а) ситуацію спілкування (в родині, з друзями, на роботі тощо); б) сферу спілкування (в офіційному спілкуванні послуговуються звертанням на ім'я й по батькові або моделлю пан/пані + прізвище; звертання на ім'я додатне для спілкування з родичами); в) характер взаємин із адресатом та ін.

Якщо адресат ровесник, добре знайомий, то неофіційно завжди доречно звертатися на ім'я, наприклад: *Оксано — Оксанко, Оксаночко, Оксанусю, Оксанонько*.

До людини, старшої за віком, посадою, звертаються на ім'я і по батькові, наприклад: *Віро Іванівно!*

До дівчини традиційно зверталися так: *серденько, ластівко, пташечко, голубко, рибчино, горличко*.

До коханої — *люба, мила, кохання моє, моя пташко, моя квіточко, мій скарбе, любця, доленько моя, красуня, красунечко.*

До дружини — *дружино, дружинонько, ладо, ладонько.*

Діти до матері мають звертатися — *Дорога (люба, кохана) мамо! Мамочко! Мамонько! Мамуню! Мамусю! Мамусечко! Мамусенько! Мамунечко! Мамцю! Мамуницю! Матінко! Матіночко! Матусенько! Мамочко-сонечко! Мамочко-голубонько! Моя мила! Моя любя! Моя рідненька! Неню! Ненько! Ненечко!*

Діти до батька — *Тату! Татоньку! Таточку! Татусю!*

Багатий національний мовленнєвий етикет і на **звертання до дітей:**

Сонечко! Соненько! Ясочко! Леліточко! Пташечко! Пташино! Птасю! Котику! Коцісю! Котуню! Любоньку! Любчику! Любанчику! Любусю! Щебетушко! Щебетушечко! Говорушко! Говорушечко! Соловейку! Соловеєчку! Розумнице! Розумнику! Втіхо! Потіхо! Зайчику! Зайчику-пострибайчику! Голубчику! Голубонько! Крихітко! Крихіточко! Крихітонько! Пестунчику!

У діловому спілкуванні рекомендується звертатися — *Пане! Добродію! / Добродійко! / Добродію! Пане професоре! Пані вчителько! Вельмишановні пані і панове! Шановне (дороге, любе, славне) товариство! (Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. — К.: Рідна мова, 1998. — С. 116).*

Серед етикетних формул виокремлюють і **вибачення.**

Вибачення — це прохання виявити поблажливість, простити провину. Відповідно до величини і наслідку провини мовець повинен вибрати із стандартних фраз українського мовного етикету таку формулу, яка була б сумірна провині і давала можливість досягти бажаного результату.

Українськими формулами вибачення є такі:

Вибац! Вибачте! Вибачай! Вибачайте!

Вибачте на цім слові!

Даруй! Даруйте!

Даруйте на сім слові!

Пробач! Пробачте!

Пробачте, будь ласка!

Даруйте мені, прошу!

*Прости! Простіть!
Прости мені, матусю!
Простіть, люди добрі!
Прости, Господи!
Дозвольте мені вибачитися перед Вами.
Перебачте нам!
Я не можу не вибачитися перед Вами.
Я не можу не просити у Вас пробачення.
Я хочу просити у Вас пробачення.
Прошу вибачити!
Прошу перебачити!
Прошу пробачити!
Прошу вибачення!
Прошу пробачення!
Перепрошую!
Я повинен (хочу, мушу) вибачитися перед тобою (Вами).
Я маю перепросити тебе (Вас).
Я так винен (завинив) перед тобою (Вами).
Стандартні відповіді-реакції на вибачення:
Нічого! Нема за що вибачатися!
Не варто (не треба; немає потреби) вибачатися!
Дрібниці!
Що сталося, то сталося.
Я приймаю твоє (Ваше) вибачення.
Тут є і моя вина.
Я не приймаю твого (Вашого) вибачення (пробачення)!*
(Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. — Львів: В-во “СПОЛОМ”, 2001. — С. 140–141).

Своєрідним елементом мовного етикету українців є висловлення **подяки** за добре слово, послугу, допомогу.

Народний золотослів багатий на такі формули подяки:

Дякую!

Дякую за...

Дуже дякую Вам!

Щиро дякую! Щиренько дякую!

Сердечно дякую!

*Красно дякую!
Красно дякую за...
Файно дякую!
Вам із серця дякую!
Безмежно вдячний Вам за...
Велика і сердечна подяка Вам за...
Од щирого серця складаю Вам за те подяку.
Я хочу Вам подякувати за...
Висловлюю щирю вдячність...
Не знаю, як віддячитися Вам.
Дуже вдячний Вам за...
Щиро вдячний і зворушений Вашою турботою.
Це дуже люб'язно з Вашого боку.
Дякую, Ви так багато зробили для мене.
Дякую, Ви дуже люб'язні...
Дякую, я Вам так зобов'язаний...
Я – Ваш боржник довіку.
Спасибі!
Сердечне спасибі!
Щире спасибі!
Велике спасибі!
Досить часто поряд із слово дякую вказують причину:
Дякую Вам за добре слово!
Дякую Вам за допомогу!
Дякую, що не сердитесь на мене!*

Різнманітними є українські вирази вдячності за гостювання: *Поздоров, Боже, того, ми в кого; Спасибі, Богу, усім святым, вам – за хліб і сіль; Спасибі Матері Божій, і тобі, хазяїне, і тобі, хазяйко, і вам, діти.* У дослідженні М. Номиса знаходимо також і слова-відповіді на слова-подяки: *Богу дякуйте!; Господові дякуйте!; "Спасибі й вам!; Чим багаті, тим і раді та ін.* (Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вст. ст. М. М. Пазяк. – К.: Либідь, 1993. – С. 531).

Сучасний мовний етикет пропонує і такі слова-відповіді на слова подяки: *Ні за що!; Будь ласка!; Нема за що!; Не варто дякувати!; Мені було приємно Вам допомогти!; Я радий, що Ви*

задоволені. Дітям, за українською традицією, говорять: *Рости великий!*

Розглянемо таку формулу мовного етикету, як **прохання**. Прохання — це спонукальна мовленнєва дія з метою чогось домогтися від адресата. Воно передається за допомогою дієслова наказового способу дії:

Передайте...

Читайте...

Перегляньте...

Принесіть...

Для українського мовного етикету характерним є пом'якшення наказовості за допомогою: а) частки *–но і –бо*, наприклад: *Виконаймо...* ; б) вживання слів і зворотів ввічливості, наприклад, *Організуйте, будь ласка...* ; *Я дуже прошу Вас: організуйте...* ; в) використання спонукальних синтаксичних конструкцій, які не потребують використання наказового способу дієслова, наприклад: *Прошу Вас виконати це завдання...*; *Мені дуже потрібно, щоб Ви це завдання виконали...* ; *Чи Ви могли б виконати це завдання...*

Формулами позитивних реплік-відповідей можуть бути: *Прошу. Будь ласка. Добре. Із великим задоволенням. Звичайно та ін.* Формула відповідей відмов: *Вибачте я не можу...* ; *Даруйте не маю можливості...* ; *Я б із радістю, але...* ; *Шкода, я цього не зумію...* та ін.

До стандартних мовленнєвих етикетних ситуацій належить і **порада**. Порада — це “пропозиція, вказівка, як діяти в яких-небудь обставинах, допомога добрим словом у скруті; рада” (Словник української мови. — К.: Наукова думка, 1976. — Т. 7. — С. 244).

Серед численних традиційних українських словесних формул поради можна обрати такі:

Я дуже раджу Вам...

Я пропоную Вам...

Я би радив Вам...

Дозвольте порадити Вам...

... і Ви зможете...

*Чи не спробувати Вам...
Може б, Вам...
Вам слід...*

*... бо це допоможе Вам...
... тому що інакше Вам...*

Репліки адресата можуть мати позитивний (*Я дуже дякую за пораду*), відмовний (*Я не зможу скористатися з твоєї поради, але щиро дякую за неї*) або ухильний зміст (*Я мушу над нею добре подумати*) (*Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. — Львів: В-во “СПОЛОМ”, 2001. — С. 142–143*).

Розглянемо **запрошення** як елемент мовного етикету українців.

Запрошення — це “прохання прийти куди-небудь, зробити що-небудь або взяти участь у чомусь” (Словник української мови. — К.: Наукова думка, 1972. — Т. 3. — С. 281). Формули запрошення поділяються за стильовою тональністю на:

- а) нейтральні (*Я запрошую Вас... ; Я хочу запросити Вас... ;*
- б) підвищені (*Дозвольте запросити Вас... ; Маю честь запросити Вас... ;*
- в) знижені (*Приходьте, будь ласка!; Коли ласка, заходьте!*).

Запрошення можуть звучати і формі питального речення: *Чи можу запросити Вас... ?; Чи не дасте згоди запросити Вас?* та ін.

Відповідь може звучати позитивно (*Дякую!; Вдячний за запрошення!; З великим задоволенням!* та ін); негативно (*Дякую, але не маю такої можливості; Даруйте, я вимушений Вам відмовити через незалежні від мене причини* та ін.); ухильно (*Дякую, можливо прийду; Як матиму можливість, прийду. Дякую.* та ін.).

До стандартних етикетних ситуацій належать **співчуття і розрада**. Висловити співчуття — засвідчити чуле ставлення до людини в її переживаннях, стражданнях, нещасті, горі. Формулами співчуття можуть такі:

Я приношу Вам своє глибоке співчуття. Я горюю разом з Вами.

Прийміть моє глибоке співчуття. Я розумію Ваше горе.

Прошу прийняти моє глибоке співчуття. Я поділяю Ваш смуток.

Дозвольте висловити Вам моє щире співчуття.

Заспокоїти, втішити людину — означає розрадити її. Формули розради є такі:

Не переживайте!

Не хвилюйтесь!

Заспокойтесь!

Не журіться!

Візьміть себе в руки!

Не беріть собі це так близько до серця!

Не думайте про це!

Надійтесь (сподівайтесь) на краще!

Все буде гаразд (Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. — Львів: В-во “СПОЛОМ”, 2001. — С. 152–153).

Комплімент — також є елементом мовного етикету. Слово комплімент означає люб'язний, приємний вислів із похвалою, схваленням. Існують певні правила вживання компліментів: а) не варто говорити людині того, що їй не властиве або не приємне; б) комплімент не повинен бути багатозначним; в) бажано уникати незрозумілих слів; г) комплімент має відповідати ситуації спілкування; д) комплімент неможливий без щирості (Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. — К.: Рідна мова, 1998. — С. 308–309); е) оскільки комплімент містить у собі елемент перебільшення, то важливим є правильне його “дозування”; є) суттєво, щоб мовлення адресанта супроводжувалось теплими інтонаціями, невдаваною усмішкою; ж) комплімент потребує відповідної словесної реакції адресата (Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. — Львів: В-во “СПОЛОМ”, 2001. — С. 154). Наведемо приклади компліментів:

У Вас прекрасний вигляд!

Ви так чудово виглядаєте!

Ви рідкісний фахівець!

З Вами так цікаво розмовляти!

Ви така красуня!

У тебе така елегантна сукня!

Тобі пасує нова зачіска!

Словесною реакцією адресата на комплімент можуть бути

такі слова:

Дякую!

О, дякую за комплімент!

Ви такі люб'язні!

Мені приємно це почути від Вас!

Як бачимо, особливістю жанру компліменту є використання прикметників, прислівників, іменників, які виражають високий ступінь якості, міри та ін.

Відповідно до вимог доброго смаку, не варто відразу віддячувати компліментом за комплімент, говорячи те саме, що тільки почули. Краще підібрати найпривабливіший для похвали об'єкт, прикмету, здібність і, вловивши слухний момент, висловити це співрозмовнику (Там само. — С. 155).

Прощання — це фінальна фраза комунікативного акту. Українська мова багата на формули прощання:

До побачення!

До скорого побачення! До швидкого побачення!

Будьте здорові!

Бувайте здорові!

До зустрічі!

Дозвольте попрощатись!

До завтра!

На все добре!

Щастя Вам! / Хай щастить Вам! / Щастя Вам!

Прощаючись перед сном, використовують такі вирази:

Добраніч!

На добраніч!

Доброї ночі!

Гарних снів!

Приємного сну!

Якщо необхідно вийти ненадовго, то кажуть:

Я з вами не прощаюсь!

Я не надовго!

Ми ще побачимось!

Я ще побачусь сьогодні з Вами!

Однією з важливих умов оволодіння мистецтвом красно-

мовства є знання і вміння вибрати із традиційного для українців мовного етикету доречну словесну формулу залежно від ситуації, специфіки адресата, умов спілкування, регіональних особливостей, стилю.

Основою української народної риторики є прислів'я і приказки як малий жанр красномовства. Прислів'я — жанр фольклорної риторичної прози, короткий художній твір узагальнюючого характеру, сталий образний вислів у формі логічно завершеного повного судження (речення) з висновком, складається переважно з двох частин і переважно вживається у переносному значенні. Приказка — жанр фольклорної риторичної прози, короткий образний вислів констатуючого характеру, що має одночленну будову, нерідко становить частину прислів'я, але без висновку і вживається в переносному значенні.

Розгляд прислів'їв і приказок про мовлення виявляє **правила фольклорної (народної) риторики**. “У багатющій скарбниці народної мудрості, — зазначає Я. Радевич-Винницький, — знайдемо усталені оцінки, поради, застереження щодо вартості рідної мови, спілкувальної поведінки, щодо звукової сторони мовлення і його змістової сторони, говоріння і мовчання, вживання добрих і лихих слів тощо. Все це відшліфовано і перевірено віками” (*Радевич-Винницький Я.* Етикет і культура спілкування. — Львів 2001. — С. 10; *Сагач Г. М.* Золотослів. — К.: Райдуга, 1993. — С. 186 — 202).

Розглянемо українські прислів'я і приказки про мову за допомогою трьох категорій, які визначив професор Ю. В. Рождественський (*Рождественский Ю. В.* Теория риторики. — М., 1999. — С. 264): правилами організації діалогу (1), правилами для мовця (2) і правилами для слухачів (3).

Правила для організації діалогу у свою чергу поділяються на три розряди. **Перший розряд** визначає ставлення людей у діалозі.

1. Оцінка людини за знанням форм мовленнєвого етикету: *Пташку пізнають за пір'ям, а людину — за мовою і мислю. Яка людина, така й мова. Вола ловлять за роги, а людину — за слова.* Заборона невічливого мовлення і рекомендація ввічли-

вості: *Говорити можна, а лаятися не треба. Добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш. Мудра голова — не говорить лихі слова. Добре слово й залізні ворота відчинить. Вода все сполоще, а злого слова — ні. Від теплого слова й лід розмерзається. Злі слова гірші побоїв.*

Заборона образити словом: *Від дурня чую.*

Другий розряд визначає порядок ведення бесіди і характеризується такими правилами:

1. Слово йде попереду несловесної дії: *Дурний язик попереду розуму біжить.*

2. Слухання передує говорінню: *Будь добрим слухачем — будеш добрим оповідачем. Слухай тисячу разів, а говори один раз.*

3. Значиме умовчання — частина діалогу, що виражає сприйняття і розуміння сказаного: *Мовчання — знак згоди.*

Третій розряд визначає типові помилки в організації діалогу.

1. Помилки в порядку ведення діалогу: *Співати добре разом, а говорити окремо.*

2. Помилки в порушенні предмета діалогу: *Хто про Хому, а він про Ярему. Ти йому про образи, а він тобі про гарбузи. Ти йому про діло, а він про козу білу.*

3. Помилки у виборі учасника діалогу: *Хоч кілка на голові теши, а він своє. Глухий глухого ся питає, чому він не дочуває. Не вчи орла літати, рибу плавати, а солов'я співати.*

Правила для мовців поділяються на п'ять розрядів: обережність (1), задум (2), підготовка промови (3), типові помилки (4), невербальні засоби вираження (5).

1. Правила обережності: *Дай язикові волі — заведе в неволю. Якби не губка, то була б золота шубка. Хто здержує свій язичок, того голова не болить. Язик мій — ворог мій. Слово — не горобець, вилетить — не впіймаєш.*

2. Задум промови: *Або розумне сказати, або зовсім змовчати. Довго думав, та добре сказав. Мудрий не все каже, що знає, а дурний не все знає, що каже. Хто мало думає, той багато балакає. Коли хочеш що сказати, то подумай, як почати.*

3. Створення промови (елоквенція, інтенція, диспозиція, елокуція): *Красне слово — золотий клюк. Від красних слів язик не відсохне. І від солодких слів буває гірко. Не все треба людям знати, треба й собі щось сховати. Не бігай з одним ротом на два обіди. Краще раз побачити, як десять раз почути. Не лїзь у кропиви, то не пожалися. На його слові можна мур мурувати. Казав, та не зав'язав. Кінець діло хвалить. Казаному кінця немає. Сказав “а”, то скажи й “бе”. Всякому овочеві у свій час. З самого початку подумай, який буде кінець. Чия хата, того й правда. Домашня думка в дорогу не годиться.*

4. Типові помилки: тривіальність змісту промови для слухачючого (відсутність нового): *Красно говорить, а слухати нічого. З пустого в порожнє переливає.* Суперечність змісту промови ситуації спілкування (недоречність): *Про свято держав, та в будень сказав. Яйця курей учать. Не вчи рибу плавати.* Багатослів'я: *Краще не договорити, ніж переговорити. Говорить три дні, а все про злидні. Балакай, слухачам вуха не болять. Де багато слів, там мало мудрості. Наговорив сім мішків гречаної вовни, та всі неповні.* Нелогічність мовлення: *Говорить у перспективу. Говорить п'яте через десяте. Та у нього на осци кіслиці, а на вербі груші ростуть. Таке верзе, що й купи не держиться. Городить таке, що й на вухо не налазить.* Крикливість: *Кричить, мов чорт з нього шкіру дере. Криком дуба не зрубаєш. Не кричи, а ліпше навчи.* Порушення фонетичних засобів виразності: *Говорить, мов клоччя жує. Забубонів, як старий дяк. За вашим шепотом нашого крику не чути.* Доводити те, що не потребує доведення: *Ломитися у відкриті двері.* Невербальні засоби вираження: *Кум гарно говорить, та кривий писок має. Почервонів, як печений рак. Гляне — молоко кисне. Насупився, як чорна хмара. Очима проймає. Позичив у Сірка очей та й дивиться. Поглядає, як собака на ярмарку. Треба якось в очі дивитися. Як губа не те скаже, то личко покаже. Зашморгом сей дивиться. Оскілками дивиться.*

Правила для слухачів розгалужені і складні. Вони включають у себе оцінку мовлення промовця, тому що він може бути небезпечним для слухачів, бо може спричинити скрутну ситуацію або призвести до неправильного розуміння вчинку.

1. Слухачеві варто порівняти повідомлення промовця з повідомленнями на ту саму тему від різних осіб: *Одна голова добре, а дві — краще. Кожна голова свій розум має. Одна рада хороша, а дві — ліше. Що голова, то розум. Йде по другу голову.*

2. Слухач повинен виділити істинні і хибні, правдоподібні і неправдоподібні, потрібні і непотрібні висловлювання: *Вір своїм очам, а не чужим речам. Що одному стає ліком, то другому може стати гробом. Послухай мене, то з-за моєї голови на твоїй і волоска не стане. Людей добрих слухай, а свій розум май. Кінь з чотирма ногами та спотикається. Од того лиха не маю, що свій розум маю.*

3. Необхідно розпізнати і розділити наміри та інтереси промовця, характер ситуації та зміст промови: *Вовк в овечій шкурі. Говорить, як лисиця, а за пазухою камінь має. Чужа голова — темний ліс.*

4. Необхідно визначити щирість промовця: *Чоловічина: одна душа в чоботі, друга в животі, а третя по світу (шахрайство). Добре говорить, а зле творить. Янгольський голосок, та чортова думка (хитрість). Він так, як литовський цін — і сюди, і туди. Сюди гав — туди взяв (і вашим і нашим).*

5. Із належною увагою слухач має ставитися до суджень промовця про інших осіб і про те, що вони говорять: якщо ваш співбесідник не в змозі зберігати секрети інших, то він не в змозі зберігати й ваші секрети: *Хто передає тобі про інших, той передає іншим про тебе. Ніхто не буде знати, тільки ти та сова, та людей півсела. Що раз випустиш, то вже не впіймаєш. Розкажи куриці, а вона всій вулиці. Розкажи другу — піде по колу.*

6. Не меншу увагу слухач повинен приділяти логічним і змістовим помилкам промовця: *За парою і світа білого не бачить (викривлення істини у гніві). Знається, як циган на віцях: яка сива, така й сита (нерозуміння суті справи). Хвалив, як би медом мастив.*

Отже, правила народного (фольклорного) золотослова вчать діяти словом з високою відповідальністю, аби не зашкодити! Нагадують про його могутню силу і рекомендують використовувати лише на добро, прекрасне й корисне. Народний

золотослів містить у собі могутню силу педагогічної мудрості.

Соціально-побутове красномовство має виразно окреслений національний характер, воно зберігає і продовжує традиції та звичаї нашого народу. Соціально-побутове красномовство “обслуговує” різноманітні життєві побутові події і ситуації (Сагач Г. М. Риторика. — К.: Райдуга, 2000. — С. 128 — 151).

Видами соціально-побутового красномовства ми вважаємо:

- побажання;
- застільну промову (тост);
- весільну промову;
- ювілейну промову;
- промову з нагоди дня народження (іменин);
- промову-привітання і промову-прощання;
- промову-подяку;
- промову при врученні подарунків;
- надмогильну промову;
- усне побутове оповідання;
- анекдот.

Давньою традицією українців є словом **побажання** привернути до людини добро, щастя, здоров'я, ласку й прихильність Божу.

Вперше купаючи дитину казали: *“Хай Господь годує і добру долю готує, батькові й матері на послугу, а людям — на потіху”* (Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. — К.: Рідна мова, 1998. — С. 242). Вважалося, що кожен день малляти повинен зігріватися словом.

На хрестинах бажали:

Хай росте велике, хай здорове буде!

Дай Боже, щоб росло Вам на потіху, на послугу!

Хай росте велике на зріст, хороше на вроду!

Щоб весело жило і щасливе було!

Хай росте — світ великий!

Як у полі туман, так хай буде немовляті щастя і талан!
(Там само. — 243).

Щоб дитина стояла і в'язи тримала!

Щоб дитина була багата, як земля, дужа, як вода, щоб в ко-

мори і в оборі всього було доволі.

Великий рости!

Щасливий будь!

Нехай великий росте!

Щоб наші діти так вибрикували” (бризкають недопите з чарки на стелю).

Дав Бог сина, доньку... Не одкажи мені, куме! (запрошують на кумівство).

Нате вам народжене, нам принесіть хрещене” (батьки передають кумам дитину).

Нехай Бог благословить і покаже тобі ввійти в християнську віру. Дай, Боже, щоб ти росло велике та щасливе було (батькове благословення перед хрещенням, яке можуть промовляти і куми).

Дай, Боже, сон з усіх сторін (кладучи дитину в колиску).

Кланяємося вам, куми, хлібом, вином і добрим здоров'ям (кажуть батьки дитини, коли садять кумів за стіл).

Дай, Боже, щоб ваш син (донька) *многолітній був* (куми та гості бажають) (Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вст. ст. М. М. Пазяк. — К.: Либідь, 1993. — С. 226).

На Ніжинщині, даруючи матері на хрестини вареники з сиром, капустою, казали: *“Як вареник повний, щоб така була породілля: що вийшло з ті, то повинно заповнитись”*, або *“На тобі паляницю та затули бочки, де були сини й дочки”* (Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях і в народному мистецтві // Неопалима купина. — 1995. — № 3–4. — С. 83–84).

На півдні Київщини всі “гостювальники” на “хрестинному вгощенні” бризкали в стелю з чарки, додаючи слова побажання для дитини: *“От такий рости! От така будь! От таке щастя хай Бог дає!”* або: *“Хай же великий росте та щасливий буде, много літ йому!”* (Там само. — С. 84).

Бабусю і дідуся на Чернігівщині поздоровляли на хрестинах так:

Хай ваша онучка (онук) велика росте,

*да здорова буде,
до діла прикидлива,
а людям завидлива,
до людей щибетуха,
а хлопцям (дівчатам) хохотуха.*

Тамада

Важливим видом національного суспільно-побутового красномовства є застільна промова — **тост**. Слово “тост” в українській мові запозичене. Тост — коротка “застільна промова з побажанням чогось і пропозицією випити на честь кого, чого-небудь” (Словник української мови. — К.: Наукова думка, 1979. — Т. 10. — С. 212); підіймати (піднімати, підійняти, підняти, підносити, під-

нести) тост — висловлювати “певне побажання, пропонувати у зв’язку з цим випити” (Там само. — С. 212). Інколи вживають і слово “спіч”, що також означає коротку застільну промову.

Тости можуть виголошуватися на родинних торжествах і офіційних прийомах. Найчастіше тост виголошують за ювіляра, іменинника, батьків, подружню пару, жінок, чоловіків, друзів, любов, здоров’я, поважних гостей тощо.

Тост — це промова з чаркою. Тому його змістовою серцевиною є пропозиція випити за здоров’я. “Словник української мови” фіксує і такі синоніми до слова тост, як “зздоровниця”, “зздоровне слово”.

Виголошуючи тост на родинному святі, варто потурбуватися, аби він був: по-перше, оригінальним і безпосереднім; по-друге, включав гумор, жарти, бувальщину, комплімент, дотеп, цікавий епізод із життя іменинника. Все це надасть тостові свіжості і неповторності.

Наші дослідження виявили, що найчастіше перший тост на дні народженні, безумовно, за іменинника (чи іменинницю). Третій, традиційно, виголошується за любов. Можливі також тости за найближчу родину винуватця торжества.

Аналіз традиційних українських тостів показав, що вони відзначаються: а) лаконічністю; б) недовготривалістю (щоб не втомлювати присутніх); в) тостуючий — обов'язково встає; г) окрасою тосту є приємна усмішка, доброзичливий тон і щирість слів.

Аргументами сказаного можуть стати традиційні українські тости, зібрані М. Номисом у праці “Українські приказки, прислів'я і таке інше”. Крім того, вони можуть слугувати зразками для наслідування в сучасному соціально-побутовому красномостві.

Нехай вам Бог нагородить і наповняє, чого.

Хай вам Бог приповня!

Хай вас Господь подержить на сім світі!

Пошли їм Боже, многа літ! — ... на світі пожить!

Дай, Боже, многа літ!

Хай тобі Бог дає вік — щасливий і добрий.

Щоб ти був багатий, як земля!

Бувай здорова, як риба, гожа, як вода,

весела, як весна, робоча,

як бджола, багата, як земля святая!

Година вам щаслива! Щоб ви бачили сонце,

світ, дітей перед собою!

Щоб ти був здоровий, як вода!

Дай, тобі, Боже, спішно й охотно робити; щоб твої думки були повні, як криниця водою; щоб твоя річ була тиха та багата, як нива колосом; пошли тобі, Мати Божя, на все гаразд!

Хай Бог дає на здоров'я! .

Дай, Боже, щоб і моїм дітям так!

Дай тобі, Боже, і з роси і з води!

Дай, Боже, разом двоє: щастя і здоров'я!

Нехай вам Бог здоров'я прибавить у ручки, у ніжки

і в животок трішки.

Боже вас благослови — і батькові і матеріні молитви! Пошли їм, Боже, чого вони в Бога бажать.

Дай, Боже, тобі з неба, чого тобі треба!

Хай Мати Божя пошле, чого в Бога просите!

Пошли тобі, Боже, на сім світі панство, на тім

світі вічне царство.

Випиймо до дна, щоб не було ворогам добра.

Випивай до дна, щоб велика росла.

Випивай до дна: на дні, молодії дні.

*Вип'єм по повній, бо наш вік недовгий! // ... щоб наш
вік був довший.*

(Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вст. ст. М. М. Пазяк. — К.: Либідь, 1993. — С. 508)

Щоб Господь родив пшеницю і всяку пашиницю, щоб діждатись жатв, і споживать, і людям честь воздавать (хазяйка).

Будьте здорові, будьте здорові, а будь здорова, стара! Даруй, Боже, благо й весело! Даруй, Боже, щастя, долю, хліба волю, а хліба найбільш! А до хліба посилає, Боже, капусту, буряки, огірки — щоб діждали садить і поливать, а після в добрім здоров'ї поживать (за другою чаркою).

Роди, Боже, хліб, а до хліба опеньки (себто — м'ясо), щоб до стожка ходили (до м'яса п'ють).

Приспоряй, Господи, Божу росу, щоб корівоньки доїлись (до молока).

Будьмо!

Щоб нашим ворогам було тяжко!

Будьмо живі, щоб з наших ворогів повитягало жили!

Щоб вороги мовчали й сусіди не знали.

За ваше здоров'я! — За панське здоров'я!

Будьте здорові! — ... на здоров'я!

Будьте здорові — скачійте на здоров'я" (Там само. — 509).

Багаті зразками українських тостів і твори українських письменників. Так у І. Нечуя-Левицького читаємо:

"Даруй же, Боже, нам щастя й здоров'я, а помершим пошли, Господи, Царство небесне. Поможі нам, Боже, довести діло до кінця, а ти, дочко, будь щаслива і здорова. Як будеш свекрові і свекрусі покірненька, буде твоя голівонька веселенька".

"Даруй же, Боже, нам і нашим дітям вік довгий і щасливий, щоб ти, моя доню, була здорова, як вода, та цвіла довіку, як розса, щоб ти закрасила мою хату, моя втіхо, як зозуля садочок, приголубила мою старість. Пошли тобі, Боже, рік веселий, як

рибі в морі” (Нечуй-Левицький І. С. Твори: В 3 т. — К.: Дніпро, 1988. — Т. 2. — С. 285).

“Будь же, дочко, здорова, як риба; гожа, як рожа; весела, як весна, робоча, як бджола, а багата, як свята земля! Дай тобі, Боже, спішно робити; щоб твої думки були повні, як криниця водою, щоб твоя річ була тиха та багата, як нива колосом. Дай вам, Боже, із роси і води; нехай ваше життя буде між солодкими медами, між пахучими квітками”(Там само. — С. 329).

Цікаву національну традицію тостування описує С. Килимник. “Як і на родинній Святій вечері, дідусь перший починає їсти кутю... По першій ложці дідусь наливає чарку й звертається до всіх: *“Пошли, Боже, Царство небесне й вічне панування у небі всім тим, що відійшли з нашого РОДУ на небо! А нам усім пошли, Боже, щастя, здоров’я, многая літа!”* Дідусь випиває, а трошки залишає на дні чарки. Решту горілки підкидає у стелю. Потім наливає знову і подає старшому синові. Цей п’є до матері-бабусі, рештки горілки також підкидає у стелю. Наливає і подає матері-бабусі, а ця, випивши з різними побажаннями, наливає і подає старшій невістці чи доньці... І так чарка кружляє під час всієї “Вечері”... “Вечеря” проходить дуже повільно (Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. — К., 1994. — Кн. 1. — С. 42).

Тости в офіційних ситуаціях відзначаються більшою стереотипністю і здебільшого розпочинаються словами: *“Дозвольте запропонувати (виголосити) тост за...”* (цим словам передує, звичайно, формула звертання); *“Я хочу (Мені хотілося б) запропонувати тост...”*; *“Я пропоную підняти (піднести) келихи за...”*

Елементом тостувань є побажання:

Дозвольте побажати Вам...

Прийміть мої найкращі побажання...

Від усього серця зичу Вам...

З нагоди... дозвольте побажати Вам...

У день Вашого... прийміть найщиріші побажання...

Бажаю вам усяких гараздів...

Зичу тобі...

Дай, Боже, Вам...

Хай Господь благословляє Вашу родину...

Благослови, Боже, дітей наших...

Нехай добро не оминає вашої оселі...

Прикрасою тосту на студентській вечірці вважається безтурботність, на весіллі — сентиментальність, на передпенсійному ювілеї — ностальгійність.

Одним із видів соціально-побутового красномовства, як ми зазначали, є **весільна промова**.

Найчіткіші рекомендації щодо особливостей, структури і змісту весільної промови розробив видатний вітчизняний вчений у галузі риторики — Феофан Прокопович. Про це йшлося в темі “Становлення слов’янського учительно-ораторського красномовства”. Ми ж розглянемо особливості змістового наповнення традиційних українських весільних поздоровлень.

Наші пращури ставилися до весільних поздоровлень з особливою пошаною, бо були переконані, що від них залежить благополуччя молодят.

Весільні батьки вітали своїх дітей так:

“На щастя, на здоров’я, на вічну злуку. Так маєте жити, би лиха не чинити, бо хоч через сто літ, а покинете цей світ, бо чоловік муха: тут є, тут — нема, а слава зла за ним ся лишає, дітей та онуків його зневажає. То бережіть свій рід від усіляких бід, бо люди си боя (бояться) недоброго роду, будуть зневажати всю вашу приплоду, скажуть: який рід, такий і плід” (Маковій Г. П. Затоптаний цвіт: народознавчі оповідки. — К.: Укр. письменник, 1993. — С. 40).

Вітаючи молодих, бажали:

“В молодії на воротях червона косиця,

Най поживуть довгі літа жених, відданиця!

Хай в щасті молодята, усе веселиться

Та ніколи не свариться, до смерті любиться!” (Квіти Верховини. — Ужгород: Карпати, 1985. — С. 223).

Обдаровуючи молодих, часто вдавалися до жартівливих поздоровлень:

Даю вам гроші, щоб діти були хороші!

Перепиваю вам гроші на чотири канти, щоб були у вас чотири сини і все музиканти!

Перепиваю вам гроші, звернені у трубочку, щоб молодий молододу цілував у губочку.

Дарую лося, щоб добре жилося!

Дарую поламані сани, щоб покорилися татові й мамі!

Дарую кошик цибулі, щоб не давала свекрусі дулі!

А ще бажали молодому подружжю бути здоровими, як вода, гарними, як весна, багатими, як земля!

Структурними елементами ювілейних промов можуть бути:

- а) вітання;
- б) привід для виголошення промови;
- в) характерні пункти життєвого шляху ювіляра;
- г) короткі суттєві замальовки натури ювіляра;
- г) підкреслення чеснот ювіляра;
- д) особливі події, що пов'язані з життям виступаючого та ювіляра;
- є) висловлення добрих побажань на майбутнє.

Найголовнішими порадами для промовців-початківців можуть бути такі: враховувати специфіку адресата (вік, стать, посаду) і умови спілкування (де вшановуватимуть ювіляра), ретельно продумувати текст промови (вона має надихати), остерігатися епічного розмаху, не говорити досить довго, виголошувати без зайвої “театральності” (бути природним).

Досить мало вивченим видом соціально-побутового красномовства є **анекдот**. Анекдот — коротка гумористична оповідь побутового характеру про смішний випадок чи подію з дотепним несподіваним закінченням. Виділяють такі групи анекдотів: а) соціально-побутові; б) родинно-побутові; в) політичні.

Складаючи анекдоти, необхідно враховувати такі їхні особливості: а) односюжетність, б) односитуативність, в) одноподієвість, г) побудова на одному факті, г) схематичність дії, що подається у сконденсованому вигляді, д) художніми засобами мають виступати сарказм, пародія, іронія, алогізм (непередбачене попереднім змістом завершення дії), е) особливу увагу надавати підтексту, є) важливу роль мають виконувати прийоми

контрасту, антитези, гіперболи, ретардації, ж) форма побудови: монолог, діалог, полілог та їх поєднання.

Подаємо класичний зразок анекдотичної традиційної творчості:

*Жінко! Орда набігла!
Їж же ти, чоловіче, юшку, а я буду курку, щоб скоріше!
Добре... Тепер же пора утікати, — сказав чоловік, вийвши юшку.*

Сідай же ти жінко, на віз, а я на коня, щоб скоріше!

Виконавцеві анекдотів, необхідно пам'ятати про роль засобів логіко-емоційної виразності, міміку і жести, іншими словами, індивідуальні акторські здібності (*Лановик М., Лановик З. Українська народна словесність. — Львів: Літопис. — С. 484–485*).

Досить часто анекдоти слугують підводками до тостів, наприклад:

У мудреця запитали: коли бувають гарні стосунки між чоловіком і жінкою?

Коли чоловік не чує, що говорить жінка, а жінка не бачить, що робить чоловік, — відповів мудрець.

То ж вип'ємо за гарні стосунки між чоловіком і жінкою.

Теця — зятю:

— Кожен вечір ви розповідаєте моєму онуку казки. Не могли б ви пояснити мені, чому вони закінчуються однаково. "Вони одружилися і жили щасливо".

— Тому що наречена була сиротою?

То ж вип'ємо за любов між тещою і зятем.

Іде лісом Ілля Муромець. Дивиться — навколо дерева повалені, на поляні Змії Горинич із зав'язаними головами хроче, хатинка на курячих ніжках розвалена, а Баба Яга підвішена за ногу на сук. Ілля Муромець зняв Бабу Ягу, а та і говорить йому: "Ілля, який же ти хороший, коли тверезий".

То ж вип'ємо за міру і норму в усьому!

Розглянемо і такий вид соціально-побутового красномовства — **усне побутове оповідання**. Усне побутове оповідання

— це образні розповіді про події сучасного чи порівняно недавнього часу, учасником або очевидцем яких був сам оповідач, а тому їм властива форма оповіді від першої особи, особлива емоційність і докладність викладу, а також чітко виявляється власна оцінка оповідача зображувальних подій.

Для усного побутового оповідання характерні такі риси:

- усність побутування;
- мінливість та імпровізованість;
- використання традиційних зображальних форм і засобів мовлення;
- певна колективність творення в процесі поширення;
- інформативна, виховна, моралізаційна функції;
- певне сюжетно-композиційне оформлення;
- ідейно-тематичне узагальнення;
- естетична дія (Там само. — С. 542–543).

Отже, було б помилковим вважати, що всі усні оповіді належать до усного побутового оповідання як виду соціально-побутового красномовства.

Усні побутові оповідання можна поділити на такі основні теми: а) **суспільно-побутові** (заробітчанські, емігрантські, з життя інтелігенції, студентські тощо); б) **родинно-побутові** (про кохання, дошлюбні взаємини, родинне життя, фатальні випадки, життя неповних сімей та ін.).

Надмогильну промову ми розглядатимемо не позиції гомілетичного красномовства (промови священика), а як вид соціально-побутового красномовства.

Сьогодні церковні траурні промови ґрунтуються не на похвалах покійнику, а на словах Біблії, які дають надію і вітху. Надгробне слово як вид соціально-побутового красномовства має бути простим, але достойним. Тут у більшій мірі, ніж у промові священика, відповідають на запитання: ким для нас була ця людина? що значить вона для нас сьогодні? Треба пам'ятати давній латинський вислів: “Про мертвих добре або нічого”. Краще за все прості слова про чесноти померлого без будь-якої надмірності. У заключній частині варто використати вислів із Біблії або з вірша (*Леммерман Х. Учебник риторики. Тренеров-*

ка речи с упражнениями. — М.: АО “Интер-эксперт”, 1998. — С. 182).

Український мовленнєвий етикет багатий на формули прощання з тим, хто відходить у Вічність:

Прощай! Хай тобі земля буде пухом!

Легко йому лежать, пером землю держать!

Нехай з Богом спочиває.

Прощай! Нехай тобі буде земля пером! (Г. Квітка-Основ'яненко);

Пришліть пір'їнку із наших перин,

Щоб легше в могилі було їй лежати (А. Листопад).

ЗАВДАННЯ

1. Дайте відповідь на питання:

- Назвіть етичні джерела народного золотослова України.
- У чому полягає універсалія фольклорних правил мовленнєвої поведінки?
- Назвіть структурні елементи національного мовленнєвого етикету.
- Від чого залежить вибір вітальних фразеологізмів?
- У яких ситуаціях використовують загальні іменники, що поділяються на слова-індекси і слова-регулятиви?
- Які ви знаєте традиційні українські мовні звороти на позначення вдячності за гостювання?
- Що ви розумієте під поняттям “малі жанри фольклорної риторичної прози”? Дайте визначення цим поняттям.
- Що ви розумієте під поняттям суспільно-побутове красномовство? У якій сфері функціонує цей вид красномовства?
- Назвіть основні жанри суспільно-побутового красномовства і рису, яка їх об'єднує? Яку роль у цьому виді красномовства відіграє імпровізаційно-емоційне начало, гумор тощо?

2. Поясніть твердження. Підкріпіть свою думку аргументами.

Частина фольклорних правил мовленнєвого етикету одночасно стосується і до мови, і до ментально-духовної поведінки (*Ю. Рождественський*).

Вибір етикетного виразу залежить від місця, умов спілкування, статі, віку співрозмовника, характеру взаємин мовців (*С. Богдан*).

Суттєво впливає на вживання етикетного виразу тональність спілкування (висока, нейтральна, звичайна, фамільярна і вульгарна) (*С. Богдан*).

3. Поясніть зміст однієї приказки або прислів'я про мовленнєву поведінку.

Прочитайте про себе, а потім промовте вголос з різною інтонацією прислів'я (5-6) про правила риторичного спілкування. Які почуття у слухачів вони можуть викликати?

Ознайомтесь з правилами виразного читання прислів'їв: а) прислів'я читаються і промовляються уповільнено, щоб підкреслити значимість їх змісту; б) найважливіше слово у кожному мовленнєвому такті виділяється логічним наголосом; б) інтонації залежно від змісту можуть бути розповідні, спонукальні, питальні, окличні з різними відтінками почуттів.

4. Придумайте декілька мовленнєвих ситуацій, у яких, на вашу думку, можливе використання деяких із прислів'їв.

5. Уявіть, що вам необхідно перед невеликою аудиторією виголосити коротеньку промову-повчання. Використовуйте під час мовлення будь-які з названих прислів'їв і приказок, додаючи до них необхідні за змістом дієслова. Підготуйтеся до конкурсу на найцікавішу промову-повчання.

6. Складіть і виголосіть невеличку промову, використовуючи у ній одне із вказаних прислів'їв, у якості головної думки (ідеї) – висновку.

7. Виберіть одне з прислів'їв, яке вам сподобалося у якості заголовка до майбутньої невеличкої промови, яку вам необхідно буде скласти і виголосити. “Розгорніть” головну думку (ідею) прислів'я-заголовка в 4-5 реченнях.

8. Виголосіть кілька гостів, які вам доводилося чути і якими послуговуєтеся самі.

9. Розкажіть перед одногрупниками декілька українських анекдотів. Проаналізуйте свою розповідь.

10. Напишіть і виголосіть подяку батькам за виховання сина чи доньки від імені педагогічного колективу школи.

11. Укладіть словничок звертань до дітей.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Богдан С. К.* Мовний етикет українців: традиції і сучасність. — К.: Рідна мова, 1998. — 475 с.
2. *Лановик М., Лановик З.* Українська народна словесність. — Львів: Літопис, 2000.
3. *Радевич-Винницький Я.* Етикет і культура спілкування. — Львів: В-во “СПОЛОМ”, 2001. — 223 с.
4. *Рождественський Ю. В.* Теорія риторики. — М.: Добросвіт, 1999. — С. 257–269.
5. *Сагач Г. М.* Золотослів. Ч. 1. — К., 1998. — С. 40–50.
6. *Українські приказки, прислів'я і таке інше.* Уклад М. Номис / Упоряд., приміт. та вст ст. М. М. Пазяк. — К.: Либідь, 1993. — 768 с.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

1. *Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М. М. Пазяк.* [http:// www.ukrlife.org/main/slovnyk/sayings.html](http://www.ukrlife.org/main/slovnyk/sayings.html)
2. *Українські приказки, прислів'я і таке інше / Матвій Номис.* [http:// www.ukrlife.org/main/slovnyk/sayings.html](http://www.ukrlife.org/main/slovnyk/sayings.html)

ЗМІСТ

Молитва абеткова	3
Слово до читача	4
Передмова	5
Заняття I. Перший досвід формування риторичної особистості за допомогою раціонального знання у Давній Греції (V – IV ст. до н. е).....	7
Заняття II. Розробка нормативної риторики як основи освіти і найважливішого компонента культури античного світу.....	58
Заняття III. Глибоке коріння вітчизняної риторики	97
Заняття IV. Становлення слов'янського учительсько-ораторського мистецтва.....	122
Заняття V. Начерк історії проповідництва.....	145
Заняття VI. Становлення риторики в Росії	173
Заняття VII. Розвиток філософсько-дидактичної риторики України в XX ст	204
Заняття VIII. Народна риторика як універсалія мовленнєвої поведінки	247

Досвід викладання курсу “Педагогічна риторика” в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини та курсу “Риторика” в Міжрегіональній Академії управління персоналом показав, що його логічна структура повинна включати такі елементи: історію педагогічної риторики, теорію педагогічної риторики, практичну риторичну вчителя, вихователя, соціального педагога.

Пропонований посібник висвітлює лише перший розділ дисципліни – історію педагогічної риторики. Від відомих навчальних видань з історії риторики цей посібник відрізняється дидактичним спрямуванням і більшою увагою до ораторської практики.

Навчальне видання

Бондаренко Геннадій Леонідович

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ РИТОРИКИ

Навчальний посібник

Редактор *С. М. Толкачова*

Коректор *А. А. Тютюнник*

Комп'ютерне верстання *Я. В. Завгородній*

Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 29.02.2012. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 16,04. Обл.-вид. арк.11,70. Наклад 500 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)

03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП «Видавничий дім «Персонал»

03039, Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008 р.*

Надруковано в друкарні ДП «Видавничий дім«Персонал»